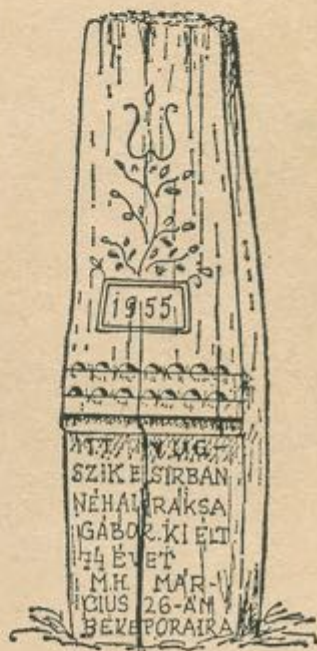

FELHŐSNÉ CSÍSZÁR SAROLTA

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK A BEREGI-TISZAHÁTON

DEBRECEN, 1986.

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA

20

FELHŐSNÉ CSÍSZÁR SAROLTA

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK
A BEREGI-TISZAHÁTON

DEBRECEN, 1986.

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszékének
kiadványa

Szerkeszti:
UJVÁRY ZOLTÁN

Munkatárs:
Barna Gábor

A kötet a Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok Igazgatósága és a
Beregi Múzeum Baráti Körének támogatásával jelent meg

ISSN 0138-9882

ISBN 963 471 419 6

A halállal, a temetési szokásokkal kapcsolatos kutatások már a múlt század végén megindultak. Ezek a vizsgálatok sokszor csak áttételesen érintették területünket, a beregi Tiszahátat. Ez a terület a mai Magyarország északkeleti részén fekszik, a Beregi síkságnak a Szabolcs-Szatmár megyéhez tartozó, a szovjet határtól délre eső része. Északi és keleti határa az országhatárral, annak Tarpától Lónyáig terjedő vonalával pontosan meghatározható. A déli és nyugati, a Nyírség és a Szatmári Erdőhát felőli igazgatási határa meglehetősen elmosódott, az idők folyamán gyakran változott. Nagyjából a Tisza ezen szakaszának két partján lévő települések, valamint a Tisza és az országhatár közötti települések alkotják egységesen a beregi Tiszahátat.

A nevezett terület 29 községében végeztem gyűjtőmunkát. Itt a lakosság zöme ma is kiskalvakban él, vallásuk csaknem kizárólagosan református. Más vallásúak betelepülések útján kerültek ide. A honfoglalás óta folyamatosan lakott, magyar népességű terület. Meglehetősen zárt volt, a nagyobb közlekedési utak, amelyek az ország középső részével összekötötték volna ezt a részt kikerülték. A kapcsolatot egyedül a természetes vízi utak, a Tisza, Szamos és Kraszna biztosították. Elzártságát még csak fokozta, hogy határát nyugatról és délről lápos, mocsaras területek érintették, az Ecsedi-láp, a Rétköz, a Bodroghöz és a Nyírség mocsaras részei.

Az egész tájat egykor összefüggő erdő borította. A Tisza mentén nyáras-füzes galéria erdők, valamint az avas és mocsári tölgyerdők, amelyek a folyókkal és azok holt ágaival együtt a megélhetés legfontosabb tényezői voltak. A halászat, vadászat, rideg állattartás és a fával való kereskedés volt a lakosság fő foglalkozása. Az erdők fáiból kerültek ki az épületek talpfái, a mestergerendák, a nagy kútágasok, valamint a temetők jelentős részének monumentális fejfái.

A XIX. század közepére az erdők megritkultak, megnövekedtek a legelők, majd később a szántóföldek. Fellendült az állattenyésztés és a mezőgazdaság. A céhes ipar a piac szűkösége és a közlekedés lehetetlensége miatt itt nem tudott meglepedni. A háztartás, a gazdálkodás eszközeit, valamint a textilfeleségeket házilag állították elő. Ennek köszönhető a máig megtalálható színes népművészete és éppen az ilyen természeti adottságok mellett lehetséges az, hogy a beregi Tiszahát népe, az alig változott településszerkezetével, évezredes hagyományokat őrzött meg, mint ahogy ez majd alább a temetési szokásokban is nyomon követhető.

Az első odafigyelés a terület temetési szokásaira az 1930-as években történt, amikor *Solymossy Sándor* „Ősi fejfaformák népünkél” az Ethnográfiaiában megjelent tanulmányában foglalkozik a szatmárcsekei temető különleges alakú fejfaival. A fejfa formáját vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy ezek a magyar nép ősi csónakban temetkezésénck emlékeit hordozzák magukon.¹ Ugyancsak a szatmárcsekei fejfák különleges alakja hívta fel a figyelmét *Lükő Gábornak*, aki összefoglaló művében megjegyzi, hogy a szatmárcsekei fejfaél plasztikus díszítménye emberi archoz hasonlít.² A fent említett két kutatóval szembenálló megállapításra jut a szatmárcsekei fejfákkal kapcsolatban *Nyarády Mihály*, aki a Jósza András Múzeum Évkönyve 1960-as számában részletesen ismerteti magát a temetőt és a fejfák plasztikus díszítésében a „magyar bajusz” motívumot véli felfedezni.³

Behatóan foglalkozik területünk fejfaformáival *Domanovszky György*, aki a formán kívül elemzi a fejfák homlokzati részének díszítményeit is.⁴ Közvetlenül a területünkre vonatkozóan *Morvay Péter* közöl iránymutató adatokat a fejfa értékeléséhez.⁵ Népművészeti szempontból mutatja be többek között területünk fejfatípusait, azok díszítményeit *Nagy Dezső* gazdagon illusztrált munkája.⁶ Alapos vizsgálat alá veszi a temetők fejfaformáit és a formák változására keres magyarázatot századunk 10-es éveiben *Novák József Lajos*. Számunkra igen fontos megállapításra jut a fejfák felirataival és azok díszítéseivel kapcsolatban, amikor megállapítja, hogy a régebbi fejfákon nincs se felirat, se díszítés.⁷ Érintik a terület temetési szokásait *Szendrey Zsigmond* ide vonatkozó kutatásai, amelyeket elsősorban a területünktől sokszor el sem választható Szatmár megyében végzett.⁸

Tekintve, hogy a temetésnek szakrális vonatkozása is van, feltétlenül figyelemmel kellett lennünk azokra az egyházi útmutató rendelkezésekre, amelyek a temetés kérdésében országosan intézkednek ugyan, de

területünkre speciálisan is vonatkoznak. Pl. *Forgács Gyula*⁹, *Ravasz László*¹⁰, *Révész Bálint*¹¹ munkáira. Az ezekben szereplő útmutatások érvényesülése, de leginkább nem érvényesülése az egyes szokások népi jellegét támasztják alá.

Közvetlenül a terület temetkezési kultuszával, a tarpai temetéssel foglalkozik *Csapó Júlia*, A tarpai temetés című dolgozatában.¹² Legrésztesebben foglalkozott a terület halotti kultuszával *Csiszár Árpád*, a Gyógyítás emberkoponyával¹³, A halál oka Kelevény¹⁴, A hazajáró lélek¹⁵, és a Szájról szájra...¹⁶ című tanulmányaiban. Ő a helyi adatok alapján a halotti kultusznál megjelenő démonvilág, a test és a lélek kettősségének néphite és a társadalomnak a holtak országában való vetületének kérdéseit igyekszik tisztázni, valamint a néphit (népi teológia) egyes elemeit igyekszik összeállítani.

Mindezek mellett támaszkodtunk a területen lévő egyházi anyakönyvek és jegyzőkönyvek adataira. Külön figyelmet szenteltünk gróf Gyulay Ferencnek a nagyvarsányi református egyháznál lévő sajátkezű temetésre vonatkozó feljegyzésére, a templomokban elhelyezett feliratos falitáblákra, építáriumokra. Támaszkodtunk a Beregi Múzeumnak nagy forrásanyagot tartalmazó dokumentum- és adattárára. Ebből kiemelném a kéziratos diktálókönyv és búcsúztatókönyv gyűjteményt, valamint az ugyancsak itt elhelyezett, Illés Ibolyának a vitkai temetésre vonatkozó mintegy 100 oldalas összefüggő, részletes adatgyűjtését. Illés Ibolya gyűjtött anyagát, I.I. gy. rövidítéssel jelzem. Hasonlóan hivatkozom mások gyűjtésére is, amelyek a Beregi Múzeum adattárában találhatóak. Természetesen mindezekon túl arra törekedtünk, hogy a helyszíni vizsgálódások és adatközlések minél teljesebb anyagából állítsuk össze az élet utolsó szakaszának és az életből való átmenet szakaszának a területen még gyakorlatban lévő dramatikus rendjét.

A lét és a nem lét kérdése mindenkor egyetemes érdeklődést vált ki. Felvetődik, mi lesz a halál után, megsemmisül-e az ember teljesen, megmaradnak-e az egyes életek az emlékezetben. Énekekben, híradásokban, beszélgetésekben nagyon sokszor találkozunk a szörnyű halál, rettenetes halál stb. kifejezéssel. Nem minden réteg tekint így a halálra. A hagyományokon felnőtt népesség természetesnek, a lét rendjéhez tartozónak fogadja el. A halálnak ezt a természetes tudomásulvételét fejezi ki néhány ma is általánosan használt temetési ének is:

Rövid életünk mint a pára,
Eltűnik nem sokára.
Vélünk jár múlandóságunk,
Csupán árnyék világunk.
Porba száll a halandó,
Minden élet halandó.¹⁷

... Minden változandó,
Igérete nem állandó,
El hát tőle könnyen váltam,
Azt megnyertem, amit vártam.

Vének, ifjak és gyermekek,
Mind gazdagok, mind szegények,
E világnak fényességét,
Ne óhajtsátok szépségét.

Elmúlik ez mint a pára,
Semmivé lesz utoljára.¹⁸

Az idézett énekek és a számtalan, ezekhez hasonló nem egyszerűen betanult lecke, ismételt költői szöveg magatartást, életformát, életfelfogást tükröz. Erre nagyon szépen világít rá egy tarpai gyűjtésem. A temetésnek itt rendezője van. Ezt a rendezőt Tarpán *funerátor*nak hívják, aki a hagyományos keretek közé szorítva tartja a temetés körüli teendők rendjét. Ezek a *funerátorok* általában idősebb emberek, akiket előre felkérnek arra, hogy majd annakidején ők végezzék el a kialakult rendnek megfelelően a temetés körüli teendőket. Ezt nem mindenki ismeri jól. Vannak általánosan elismert, gyakorlott *funerátorok*, akiknek a rendezésében többen és jobban bíznak, éppen ezért ezeket többen és gyakrabban kérik fel *funerátor*nak. Ilyen volt többek között a néhány éve meghalt Kelemen Elek. A felkéréseket soha nem utasította vissza. Maga mondta el, hogy már csaknem negyven alkalommal volt *funerátor* és még most is (1970-ben) nyolc-tíz vállalása van. Ezeket hetente végigjárja. Megnézi, hogy vannak. Akit egészségesnek talál, annak azt mondja, hogy úgy látom még nem te következel. Ha beteges, megnyugtatja, hogy kész eleget tenni vállalásának, mindenre odafigyel és mindent elrendez.

A halált a népi gyakorlatban az élet természetes velejárójának tekintik. Ilyen szellemben folytak a családi beszélgetések is. Szerettem volna tőle a múzeum számára megszerezni egy borjúsájú inget. Ő csak ezeket használta, és volt neki vagy három ilyen. Ott a fülem hallatára megbeszéltek a dolgot a lányával, Kelemen Piroskával, aki gondozta az öreget. Azt mondta a lánya, hogy egyet nyugodtan odaadhatunk, magának elég lesz már ez a kettő, mert már úgy sem sokáig él. Elek bácsi nem ütközött meg rajta, engedte, hogy a lánya intézkedjen benne. Ugyancsak Tarpán Jenei Sándor mondta el: Már nyugodt vagyok, minden rendben van. Megkértem a komaasszonyomat, hogyha meghalok, ő mosson meg és öltöztessen fel. Megígérte, hogy megteszi, most már minden rendben van. (Gyenge, beteges ember volt már ekkor.)

Mivel az emberi kapcsolatok nagyon sokfélék, az élet megszakadásával mindig speciális helyzet áll elő. Egyik esetben mélységes fájdalmat jelent a veszteség, legyen az a családnak bármelyik tagja. De mindenképpen az, ha családfő, anya (aki neveletlen gyermeket hagy hátra), vagy gyermek szakad ki a szeretet kötelékéből. A halállal nyitott kérdések, folyamatban lévő befejezetlen dolgok maradnak, amelyekre sokszor az idő múlásával sem kapnak feleletet, magyarázatot az ittmaradtak. Kérdésként merülhet fel, ki fogja eltartani a magára maradt családot, ki fogja felnevelni a gyermekeket, hogyan lesz tovább a gondviselés. Vannak ese-

tek, amikor a halál agg korban, egy teljes élet végére tesz pontot. Ilyenkor felvetődik: kié lesz az örökség, kié lesz a vagyon. Éppen a kapcsolatok sokfélesége miatt van egy másik véglet, amikor kimondva, vagy kimondatlanul a halál egyenesen megnyugvást jelent, mert aki meghalt, valamilyen módon, talán természete miatt, talán másért, teher volt az ittmarcattak számára. Ilyenkor a halál tulajdonképpen felszabadulást, megnyugvást, sőt örömet jelent. – lezárult egy nehéz korszak.

Ezeket a nagyon éles különbségeket elsimítja egy egységes keret, ami a temetést egy, a közönség által elfogadott drámai rendbe sűríti. A temetésnek ez a drámai rendje egyik részről fékezi az indulatokat, másik részről fokozza azt, vagyis biztosítja magának a temetésnek a tisztességét. Van sírás, de a sírásban ott van a szemérem. Van öröm is, de ezt nem lehet mutatni, mert a temetés, a halott eltakarítása, a hozzátartozók részéről a nagyközönség előtti vizsga. A figyelem mindenkor rájuk irányul. Az ő feladatuk bármilyen indulatokkal legyenek is telve, kifejezni a nagyközönség előtt a családot ért nagy veszteséget. Éppen a fent említett okok miatt ennek a kifejezése nem történhet spontánul, hanem a fékezett, vagy fokozott indulatok is beleállnak egy drámai folyamatba, amelynek megszabott keretei vannak.

Ilyen módon, a temetés, sok hagyományos temetés egymás utáni megfigyeléséből kiderül, hogy az valójában egy népi dráma, amely ezeket az indulatokat egy mindenki által elfogadott szokásrendbe szorítja, amely így él tovább sokszor a valóságos helyzettől elvonatkoztatva valódi játékként mint a temetés paródiája, siratás paródiája, amelyeket területünkön a farsang idején a fonókban játszottak.¹⁹ Hogy a temetés mennyire népi és hogy mennyire nem visel el semmilyen külső irányítást, arra mutatnak rá az ezzel kapcsolatos egyházi rendelkezések. *Forgács Gyula*: A belmiszsió és cura pastorális kézikönyvében az egyházi szertartások között foglalkozik a temetés kérdésével is. Felsorolja azokat a szempontokat, amelyek a keresztyén temetést kellene, hogy jellemezzék és útmutatást próbál adni a temetési szertartások rendjére nézve. Mindenekelőtt hangsúlyozza a református temetéseken az ígéhirdetés fontosságát, amelynek elsődleges célja: „a megszorodott szívek vigasztalása”. Az egyházi temetéssel foglalkozik, de mintahogy munkájának második részéből kitűnik, ő maga is kételkedik e tiszta keresztyén elvek gyakorlatban való megvalósításában. Világosan látja, hogy a kialakult temetési rendben milyen kevés az egyházi elem. Ezért teszi fel a kérdést: „De mit tegyünk a sallangokkal, amelyek elnyomják a bibliai vigasztalást, háttérbe szorítják a lelkész egyszerű szol-

gálatát?... Az éneklés, sőt a prédikáció alatt is a gyászoló felek, sajnos, sokszor a szomorú alkalom által összekényszerített, haragos atyfiak lesik és egymás között sugdosva tárgyalják, hogy az az ő koszorújuk megfelelő helyre került-e, a résztvevő nép pedig a koporsót, szemfedőt stb. bírálja? a búcsúztató riktó kírimelei és a benne felsorolt és még inkább fel nem sorolt nevek ideges ellenőrzése, babonás szokások, hogy a halott lába a kapu felé álljon, mert különben hazajár, a sírban oldal üregek ásása, hogy a föld a koporsóra ne hulljon és a sok megrögzött szokás, mely sok időbe és sok pénzbe kerül s végre még mindig vannak helyek, ahol szokásban van a halotti tor. ...a beteg még le sem hunyta a szemét s már készen vannak a gyászruhák.”²⁰ Ebből is világosan látszik, hogy az egyház megpróbál a keresztyényi elvek alapján belenyúlni a hagyomány által kialakult drámai rendbe, de a közösség ebben változtatást nem enged, inkább csak eltűri a keretek közé beszorított egyházi szolgálatot.

A dráma kifejezést a szó eredeti értelmében használok, ami a görög draó – tesz, cselekszik igéből származik. Olyan közlési forma, ahol előre megszabott rendben, szavakkal és cselekedetekkel mutatnak be élethelyzeteket, érzelmeket és ilyenekkel tanítanak. A nagyon sokszor tragikus esetek komolyságára nézve nem szívesen használok a játék megfogalmazást, amit előre megtanult rendben csinálnak. Mégis azt kell mondanom, mert hiszen a temetés egész folyamatába alig fér bele improvizáció. Népi dráma, amelynek szövegeit és előadási módját a közvélemény alakította ki. Ez a dráma az emberi lét utolsó fordulójának egészére vonatkozik, amely megkezdődik a halálra való felkészüléssel és a haldoklástól a temetés utáni megvendégelésig, a torig tart. Mivel a hagyományos értelemben vett dráma rendszerint másfél-két órába sűrithető, addig a temetés másfél-két napot vesz igénybe, ezért szétfolyónak látszik. Mégis dráma, mert ha ebben a másfél-két napos folyamatban valami az elemek közül kimarad, vagy a beszélgetések közben valami nem jön ki tisztán, ha a rendtől eltér, improvizáció történik, akkor az egész elveszíti drámai töltését és paródiává válik. Itt minden meghatározott helyszíneken zajlik le, ahol a halottas szoba, az udvar berendezése alkalomról-alkalomra ugyanaz. Minden cselekvőnek mindig megvan a másokéval fel nem cserélhető, szigorúan körülhatárolt szerepe. A folyamat egészében a szereplőknek mindig vigyázni kell a spontán érzelmekkel és cselekedetekkel, amelyek túlmutatnak a hagyomány által megszabott kereteken, mert az érzékeny fülű közönség kiveti az oda nem illőt.

A temetés rendjét nem a felekezethez való hovatartozás, hanem az

egy falvak hagyományai szabják meg. Ezért van az, hogy ha valaki más faluba megy temetésre, még évek múltán is felemlegeti az ott látottak és hallottak közül azokat a dolgokat, amelyek hiányoztak az ő tudomása szerint a temetés rendjéből.

A sírás és a siratás közötti különbség

A két fogalom a temetéseken élesen elválík egymástól. Míg a sírás ösztönös megnyilvánulás, addig a siratás drámai forma.

A sírás tilalma

A temetési szokásokban szinte egybehangzóan mindenütt a sírás tilalmával találkozunk. A sírás nem fér bele a temetés kereteibe. Egymás között van sírás, sőt a közvélemény is megkívánja, hogy látsszanak az egymás közötti sírás nyomai, amikor a hozzátartozók a nagyközönség elé lépnek, de a nagyközönség előtt ennek nincs helye, itt már csak a siratás lehetséges. A sírás tilalmával találkozunk a haldoklásnál. A haldokló mellett nem szabad sírni, mert az megnehezíti a haldoklást, meggátolja a halál beálltát. Nem szabad sírni a halál közvetlen beálltakor, mert visszasírják a halottat és ez után már csak nehezen tud meghalni.

„Az én apósomat is felsírták. Vasámap reggel azt mondja apósom, hogy menjek el a paphoz, hogy hadd áldozzon meg. Csak én voltam itt-hon. De még a Somjai kapujokhoz sem értem, már mondjuk azt, hogy apósom akkorra meghalt. És akkor mamáék, már az anyja és a felesége felsírták, felrázták és még utána csütörtökig élt. Nagyon sírtak, de rázták is. És azt mondta nekem az apósom: Gyermekeim, még az unokádnak is hagyd meg, hogy ezt ne tegyék többé! Ez után már anyósomék csak ott állhattak meg az ajtóban. Apósom nem engedte, hogy a közelébe menjenek. Még csak rá se nézhettek, olyan nagy kínja volt. Csak nekem engedte, hogy ott legyek mellette. A sírókat azt mindig el kell távolítani, az menjen a dolgára és hagyjon békét annak a haldoklónak. Mikor a testvé-

rem, Erzsike meghalt, édesanyám aludt. Nem is keltettük fel. Felöltöztettük, – az hosszadalmasabb volt, mert menyasszonyi ruhába öltöztettük – a haját befontuk. Nem is sírt senki, aki sírt az kiment, hogy fel ne sírja senki.” (L.) Ehhez hasonló elbeszéléseket közöl *Csiszár Árpád* is Nyírmadáról, Jándróról, Márokpapiból és Tarpáról.²¹

Vitkában a következőket mondták ezzel kapcsolatosan: „Ha magára hagyják a beteget, sokkal könnyebben meghal, mintha elkezdenek jajgatni, hogy jaj anyám, így apám. Rosszabb ha felsírják, ha visszasírják, mert akkor még 24 óráig kínlódik, vagy naplementig, vagy napfeljöttig nem hal meg, csak kínlódik, aztán elpusztul. Volt olyan, hogy meghalt és felsírták. Annak aztán nagyon nehéz volt meghalni. Két-három napig is küszködött. Az én húgom is meghalt reggel 8 órakor, és csak majd harmadik nap reggel 9 órára halt meg. Addig mindig küszködött. Az anyám meg Kormos Sanyiné felsírták.” (I.I. gy.) „Visszasírás van. A testvérem három nap haldoklott. Óhajtotta a két gyermekét. A gyermekek nem voltak itthon. Mire hazajöttek, már ki kellett venni a párnát a feje alól, meghalt. Édesapám bement a karján a két gyermekkel. Nagyon sírtak. Ez délután 2 órakor volt, de aztán a testvérem csak hajnali 3 órakor halt meg. Azt mondják, hogy azért, mert visszasírta apám.” (BMA. V.)

Gulácsról valók a következő történetek: „Az én nászasszonyomat is visszasírták itt Naményban. Ahogy a koporsóba már akarják beletenni, hát akkor érkeztek meg a lányáék. Nagyon sírtak. Visszasírták. Nagyon nehezen halt meg. Négy nap már hulla volt, mégis horkolt. Ez is igaz volt ez a Terka, ezt is visszasírták.” (BMA. Gu.) „Kovács Pista bácsi haldoklott az ágyon. A fiai, András és István itt ültek az asztalnál. Az asztalon volt egy porcelán tányér. Valamin összekaptak. (Vagyonon? Ezelőtt nagyon harcolták a vagyont.) András ráütött az asztalra az öklével, káromkodott egyet, a tányér széjjelszakadt. Ettől kezdve Pista bácsi úgy harcolt, úgy haldoklott, hogy senkihez nem szólt, de olyan jajgatás volt, hogy az ember még olyat sose hallott. Négy nap se tudott meghalni, pedig már meghalt volna. A halottat vissza lehet sírni, vagy visszaidegesíteni. Csak úgy lehet visszasírni, ha ráborul valaki és ordít. De az már nem ér semmit, mert csak kínlódik.” (BMA. Gu.) Hasonló történeteket ír le *Csapó Júlia* A tarpai temetés című dolgozatában.²²

Nemcsak a haldoklóra káros a sírás. Nem szabad hosszan siratni a halottat sem, mert az a sok könnytől vizes lesz és akkor nem tud nyugodni a sírjában. Erről a meghaltak álom által értesítik a hozzátartozókat.

Általános felfogás az, miszerint a holtak országában nem szünek

meg minden életjelenség, még ott is lehet továbbfejlődés. Az idétlen gyermek megtanulhat járni, beszélni, de különösen sokat beszélnek arról, hogy a halál után még nő a haj és a köröm. „Amikor meghalt nagymamám, én éjjel, nappal sírtam. Álmomban hazajött, és azt mondta, – de akkora körmei voltak, ni! – hogy minek sirattok ti éngem?! Más olyan szépen jár, szép szárazban, én meg mindig fürdök a vízben. Éngem többé ne sirass! Nem is sirattam többet.” (V.)

Olcsván a következő eset történt: „Az egyik asszonynak meghalt egy kis 6 év körüli lánya. Az asszony éjjel-nappal nagyon siratta. Egyszer az asszony arra lett figyelmes, hogy az ól hátánál egy kis tócsában egy szép fehér kiskacsa fürdik. De nem csak egyik nap, hanem másnap is, meg harmad nap is. Az asszony nem nagyon figyelt rá, mindig csak sírt. Egyszer álmában megjelent a kislánya, azt mondta: Ne sirasson édesanyám, mert olyan nagy vízben vagyok. És addig mindig vízbe kell nekem lenni, amíg sirat. Az asszony abbahagyta a sírást, de akkor a kacsa sem fürdött ott többet és a kislány se jött vissza.” A sírás tilalma általánosan ismert, hasonló történeteket találunk Beregdarócon és Aranyosapátiban is.

A siratás

Egészen más a helyzet a siratással. A temetés rendjéhez hozzátartozik, hogy a halottat el kell siratni.

Olcsván azt mondják: „Mindenkit el kell siratni, de itt nálunk csak a hozzátartozók siratnak.” „A halottat minden hozzátartozója siratja. Ilyenkor a sorsukat szokták elmondani. Mondják: – De jó voltál, sose bántottál, sose mondtad még azt se, hogy menjek arrébb, meg hát ilyeneket szoktak mondani.” (Nv.) „Ki hogy érez, azt szokták elmondani a halotról. Siratni nem tud mindenki. Mondták már nekem sokan, hogy szépen kisirattam édesanyámat. A többi testvérem egy se tudták volna így. Én ugye megkérdeztem a szomszédokat, ismerősöket és hát ahogy ők mondták, hogy milyen jó volt, meg mindenki mennyire szerette, meg hogy sose bántott senkit, meg hogy mindenki úgy hívta a környéken, hogy mamám, én csak ezeket mondtam. De mi más azt mindig tudjuk, hogy mit kell mondani.” (L.)

A siratás hozzátartozik a temetés pompájához. Kimondottan női

funkció. A nők feladata gondoskodni a megfelelő siratásról. Általában mérlegelik a helyzetet és ha úgy látszik, hogy a siratás a hozzátartozók részéről nem lenne elegendő, akkor segítségül hívnak egy-két asszonyt, akiket megkérnek arra, hogy sirassanak. A felkértek általában idősebb szegény asszonyok, akik a temetések rendszeres résztvevői és rendszerint valamilyen rokoni szállal kapcsolódnak a gyászoló családhoz. Ezeket a falu is családtagnak tekinti, így nem egyszerűen siratóasszonyokként tartják őket számon, hanem úgy mint rokonokat, jó ismerősöket. Volt úgy, hogy hívni sem kellett senkit, mert hívás nélkül is tudták, hogy ki van rászorulva a segítségre.

Siratóasszonyok fogadása területünkön általános volt. Adatok vannak rá Apátiból, Tiszaszalkáról, Mátyusról, Lónyáról, Vajáról. A mátyusi Bíró Zsófi azt mondta: „Én mán nyócat sirattam ki.” „Apátiban nagyon tudtak siratni. Még sirató asszonyok is voltak. Hívták őket, hogy minél szebb legyen a siratás. Borca néném is nagyon jól tudott siratni, de ő csak a rokonsághoz ment (szegről-végről az egész falu rokon). Általában csak az olyan szegényebb sorsúak mentek siratni. Azokat a temetés után megvendégelték. Pálinkát, kenyeret és szalonnát kaptak. Pénzt a siratásért soha nem adott senki. Aki nagyon szegény volt, az vitt haza is egy kevés szalonnát, vagy más ennivalót.” (O.)

Lónyán is voltak siratóasszonyok, akik ha teheték, minden temetésen ott voltak. „Most mikor a sógornőm meghalt, nagyon sokan siratták. Jaj, de nem tudom én azt úgy elmondani, meg a lányom is mondta, hogy nem áll az nekem jól. Ugye nagyon sok jó embere volt az én sógornőmnek és nagyon sokan sajnálták. Soknak kézimunkált másoknak is. Meg aztán nagyon sokat kisiratott. Nem hívták sírni, csak hát mindenkit nagyon sajnált. Most, hogy én ott voltam meg a testvére, meg a sógornője is, úgy gondoltam, hogy sírni kéne. De azt mondta a lányom, hogy nem áll az nekem jól, mert jöttek ott nagyon sokan, akik olyan nagyon szépen tudnak sírni. Az egyik asszony meg olyan uraskodva siratta, nem úgy mint ahogy mink szoktunk, hanem úgy uraskodva. Nem énekelve siratta, hanem így: Jaj...drága...jó...Polovics Erzsi,! Jaj...jaj...drága...szip...Polovics Erzsi...jaj meghaltál..., itt hagyta a drága jó párodat... Még olyan szép énekelve is siratták. Én is akartam, de azt mondták, hogy ne sírjak. Mondtam is, hogy azt fogják mondani, hogy nem sajnáltuk szegényt. Az öreg asszonyok azért ugye jöttek, akik neki jó ismerősei voltak. Azok amikor sirattak, úgy körbe-körbe járták a koporsót. Szépen körbe-körbe járták és siratták, hogy: Jaj, Polovics Erzsi, Jaj, nyugtasson meg az ég, Nyugtasson

meg a jó Isten és mentek úgy szépen körbe-körbe.” (L.) „Itt Lónyán Pethő llu néni tudott nagyon szépen siratni.”

A siratásnak mindenkor nagyon kötött szövege és dallama van. Csak azokra mondják, hogy szépen sirat, akik ennek a két követelménynek teljesen eleget tesznek. Azokat a siratásokat szokták megjegyezni, amelyek valamilyen oknál fogva nem állnak bele az ősi szokásrendbe, vagy a dallamban, vagy a szövegben valamilyen eltérés van. Amikor érdeklődtem adatközlőimtől, hogy mit szoktak mondani, amikor siratnak, akkor mindnyájan csak azt mondták: „mi azt már mindig tudjuk.”

„Amikor filmet készítették a beregi temetési szokásokról, egy ugor nyai jó hangú, híres siratóasszony, Dul Emma volt a sirató. A főpróbakor körülvették az asszonyok és hallgatták, hogyan sirat. Először szóltanul hallgatták, majd megszólalt az egyik asszony: Nem így Emma, hanem ahogy szoktuk!” (BMA. U.) A siratásban csak jót szoktak mondani a halottról. A jó siratás szinte elmondhatatlan, mivel az tisztán csak általánosságokat tartalmaz. Minden ami ezen túlmutat és minden, ami személyeskedés, már nem illik bele a temetés rendjébe. Pethő Lajosné azért tudta elmondani Polovics Erzsí siratását, mert az más volt mint a többi, más volt a dallama. Azokat, amelyeket szerinte is szépen énekelve mondtak, nem tudta elmondani. A lónyai Borbély Gyuláné azt mondja: „Valaki pl. nem tud siratni csak úgy „hikeg”, hiába akar, vagy egyszerűen nem is jön ki hang a száján. Ilyet is hallottam.”

Különösen sokáig szokták emlegetni, ha valaki a szövegben tér el az általánostól, a megszokottól. Lónyán pl. a következő nem mindennapi siratásokra emlékeztek: „Meghalt itt az egyik ember, a felesége meg így siratta:

Jaj, drága jó galambom,
Jaj, itthagytad a nagyszarvú ökröt,
Meg a szép bürcabátos legényeket,
Akik udvaroltak a lányodnak,
Jaj, meg azt a szép nagy függönyököt.
Jaj, jaj, leesett a koronám,
Nincsen aki felvegye.”

Ugyancsak az előbbi adatközlő mondta el a következő siratás szövegét és annak keletkezési hátterét: „Három egyforma kisfiú volt akkor Lónyán nagyon beteg. Kettő a majorban, egy meg a faluban. Nekem is volt egy és akkor betegek voltak mind a hárman. A majorban az enyém és a másik

asszonyé megmaradt, a falusi asszonyé meghalt és akkor így siratta a gyermeket:

Halál, halál, jaj halál,
Miért nem jöttél a majorba,
Minek az én kisfiamat vitted el,
Miért nem vittél a majorbul.”

Területünkön férfiak, fiúk siratására nem emlékeznek. Egyedül Lónyán mondtak el egy siratást, ahol egy hibás, 14 éves körüli fiú siratta el az apját. „Volt itt Lónyán egy hibás fiú, Pityunak hívták. Amikor meghalt az apja, a sógornője mondta neki siratás közben: Most sírjál Pityu! Sírjál Pityu! Meg mamám is mondta neki, az én anyám, meg Erzsí néném. Így mondta neki a sógornője amikor siratott: Jaj, Pityu, Pityu!, Jaj Pityu most sírjál, Mert meghalt a jó apád. Akkor Pityu is rákezdte:

Mostmár nekem nincsen senki,
Jaj, édesapám vigyen magával,
Jaj, vigyen magával,
Elférek még én ott.”

Csarodán nem volt sirató, aki mást siratott volna el. „Még a szomszéd se siratta el a szomszédját, mindig csak a rokonság siratott. Nagyon nevezetes volt Huszti Lajosnének a siratása. Amikor meghalt a 18 éves lánya, így siratta: Udvarom szépsége, falu ékessége. Nagyon sokan elítélték érte, amiért ezt mondta.”

A vajai Sipos Endréné már csak úgy emlegeti a siratókat, mint régi emléket. „Vaján már nem szoktak siratni, de régen nagyon nagy siratások voltak. Úgy, hogy még valaki elmondta az egész életét. Voltak siratók is, de azok már mind meghaltak. Ezeket egy kis enivalóért, ezért-azért elhívták siratni. Ezek aztán nagyon tudtak.”

Vitkában nem fogadtak siratóasszonyokat. Csak a hozzátartozók sirattak. Itt is csak a nevezetesebbet jegyezték meg. „Itt laktunk a bika-istálló mellett a pásztorházban. Az istállóban egy asszony lakott az urával. Az asszony vak volt. Vak Lajinének hívták. Az ura előbb halt meg mint ő. Az istállóban volt három bika is, ezért amikor meghalt az ember, behozták a mi házukba. De előbb ki volt téve a koporsó az udvarra. Be volt vonva bakacsinnal, meg ki volt verve fehér szeggel, cifraságtól meg az írás miatt. Lajiné mellé állott, tapogatta végig-végig, osztán mindég mondta énekelve:

„Jaj-jaj-jaj, ja-ja-jaj, még csak gombokat is raktak rád.

Jaj, Laji, Laji, Laji, jaj, még csak gombokat is raktak rád.

Jaj, Laji, Laji, Laji, jaj, meghóttál Laji!

így siratta az urát a vak asszony.

Az egyszeri embernek meg meghalt a felesége, hogy igaz volt-é?

Aztán az asszony meg nagyon sokáig beteg volt. Az ember meg elkapott a szomszédba. Mikor meghalt a felesége, azt mondta a szomszéd-asszonynak, akihez járt, hogy sirassa meg az ő feleségét, ad neki egy véka búzát. Mán temették is, prédikált a pap, az asszony meg úgy siratta:

Ja-ja-jaj, tetejével komámasszony, hajráhopp!

Vajon megadja-é, ja-ja-ja-ja-jaj, vajon megadja-é!

Persze, hogy felfigyeltek, mit beszél ez! Ezen fennakadtak.” (I.I. gy.) Volt aki meg így siratta az urát: Jaj, drága jó uram! Minek haltál meg! Hogy vót mán szived itt hagyni! De jó voltál! Közben meg félszettel nézett az asszony a másik emberre, akit kiszemelt magának. (I.I. gy.) „Siratta az ember a halottat, sirattuk, de bizony nem sajnáltuk, csak sirtunk, mert így szokás. Mert ha nem sirt vón, azt mondják, nem siratta az urát, nem szerette az urát. Azt mondták: Sirjunk pulya a világba! Sirtak, pedig örültek, hogy nem kell tovább kinnhálni. Mondták, hogy: Drága jó apám, hogy haltál meg, hogy hagytaál itt, közben meg azt gondolták, de jól jártunk, legalább nem üldöz tovább.” „Van aki kibeszéli a bánatát és azután még jobban tud sírni.”

Gergelyiben, amikor Filep Béla apja meghalt, halottlátni ment Dancsi Lajsoné, Filep Eszti. Ahogy belépett a halottas szobába, Filepné ezzel fogadta:

Jaj, Eszti, Eszti!

Nem szól mán Béni.

Mivel így rímelt, paródiát csináltak belőle. Ugyancsak Gergelyiben az egyik cigányasszony így siratta az urát:

Jaj, Józsi, Józsi!

Tegnap mennyi pacal enni,

Máma meg meghalni.

Olcsván országosan ismert siratásparódiákat mondanak el emlékeze-

tes siratásként. „Mehalt itt egy öreg ember. A felesége meg nagyon akarta mutatni, hogy mennyire sajnálja, és így siratta:

Jaj, jaj, jaj!
Megálmodtam, hogy meghalsz.
Mert a kerten jött felfele egy kankutya

meg egy farkas.

A farkas volt a halál,
A kankutya te valál.

A másiknak meg nagyon beteg volt az ura. Az meg sülttököt kívánt. De mire megsült a tök, akkorára meghalt az ember, nem tudott belőle enni. Az asszony aztán így siratta:

Jaj, jaj, jaj!
Még a tök meg se sült,
Már a tied kihült.

Itt lakik nem messze egy asszony, az az Erzsi néni. Még fiatalon meghalt az ura. Előtte egy vagy két évig nagyon beteg volt. Még meg se halt az ura, már volt szeretője. Ezí mindenki tudta. Mikor aztán az ember meghalt, a temetésen olyan nagyon siratta, hogy lássák, mennyire sajnálja az urát. Azt mondta:

Jaj, mi lesz velem?
Viszik a kenyerem.
Mi lesz velem?
Egy pár csizma láb nélkül.
Jaj, jaj, jaj!
Mi lesz velem?

A siratás közben meg odasúgta az asszonyoknak: még jó, hogy állapotos nem lettem tőle. Pedig akkor már az volt a szeretőjétől.”

Az Olcsván elmondott siratásparódiáknak területünkön számtalan változata él. Minden faluban ismerik és mindig úgy mondják el, mint helyben keletkezett. A Nagyvarsányban elmondott siratás szövegében is országosan ismert paródiaelemek fedezhetők fel. „Volt itt egy asszony. Meghalt az ura. Nagy sár volt, vitték lefele a kerten a halottat. Az asszony meg így siratta az urát:

Harangoznak, hallod-e?
Kerten visznek, látod-e?

Közben meg mondta: Pulya te! A fene egye meg a lábatokat! letapossátok a tökindámat!" Ennél meg kell jegyezni azt, hogy a halottat soha nem szokták a kerten vinni a temetőbe. A temetési menet akár milyen nagy sár van is, mindig a főúton megy.

Az ugor nyai emberről mondták Gergelyiben: Meghalt a felesége. Lakodalomba voltak hivatalosak. Az ember elment és tánc közben így kurjongatott:

Az én lábom ide-oda,
Aki meghalt legyen oda.

Ez a magatartásforma összegeztethetetlen a falu erkölcsével. Akinek halottja van, a gyászidő letelte előtt (egy évet számitanak gyászidőnek) nem megy mulatságba. Ha elmegy is, akkor sem mulatozik. Különösen tilos az ilyennek táncolni. Ha ilyen megtörténik, azt kiparodizálják.

Különösen gyakori a fogadott siratók siratásának parodizálása. A Gergelyibe való Tóth Lajosné a következő történetet mondta el: „Elmentünk Tiszaszalkára Gál Istvánné virrasztójába. A szobában nagy hideg volt. Mi asszonyok a hátulsó házba mentünk, ott énekeltünk, beszélgettünk. Az öreg Gál ott járkált közöttünk és elkezdte mondani: Jó szokás, szép szokás, osztoznak a fájdalomban. Ezelőtt – mondta – siratót is fogadtak. A siratóasszony aztán azt siratta, hogy: Vajon megadják-é? A gyászoló aztán azt mondta: Tetejével komámasszony! Csak hadd menjen a siratás!”

Minden faluban ismerik az országosan is ismert siratásparódiát, amit Vitkában mondtak el: „Egy asszony meg így siratta az urát:

Jaj, drága jó uram! Csorog a ház!
Ki dugja be mán, ahon csepeg-csorog!” (I.I. gy.)

Elmondásokban gyakran keverednek a közönséges iratás és a siratásparódia szövegei. A jándi Balázi László és Balázi Ferenc a következő siratószöveget mondták el: „Ráborultak a koporsóra és mondták:

Jaj, az este még a kis korszóól ivott,
Jaj, jaj, jaj, még az este a kis korszóól ivott.
Jaj, jaj, ételed a pócon, te meg a lócon...

Meg aztán siratás közben elmondják, hogy milyen jó ember volt, elmondják az életrajzát... Soha nem bántottál, nyugtasson meg az úr. Ilyeneket szoktak mondani. Ezt mondják akkor is, ha nem volt jó.”

A következő paródiát az ugornyai Kokas Sándorné szórakoztató szándékkal szokta énekelni műkedvelő előadásokon. Régebben ezt a főnőkből adták elő. Kokas Sándorné már a 60-as években is szóról-szóra így mondta el:

Mikor a Ferenc fiam meghalt

Azt hittem, nincs Isten az égben.
Nem hiába álmodtam a más éjszaka, hogy:
A kankutya meg egy farkas jött az udvaromra.
A farkas a halál, a kankutya te valál.
Tököt kívántál kedves kisfiam, hogy azt
Süssek neked, de még a tököd meg sem melegedett,
Már te kankot vetettél.
Tököd a pócon, magad a lócon.
Jaj, még tegnap tettem a kis fejér ingedre
Egy kis fekete fótót.
Úgy néztél ki benne, mint egy kis tarka kutya.
Jaj, de hűséges voltál, kedves kisfiam.
Mikor az asztalra szartál egy kis fával
Kétfele kapartad, fele a papáé, fele a nyányáé.
Ad Itten áldja meg att a Batáli ulat, hogy
Olyan tinotra tinálta méd a pátányát it
Ennet a topotónak.
Vót Felent ad udvalon! Nint Felent ad udvalon!

Nagyon sok paródia születik a cigányok temetésén látottak és hallottak alapján. A cigányok ott vannak ugyan a faluban, de nem tartoznak a falu törzsökös lakosságához. Általában a falusi társadalom perifériáján élnek még ma is. Szokásaikat egyáltalán nem ismerik, cselekedeteik ma is idegenek a falu számára. Temetéseikre sokan mennek ugyan a faluból, de ezeket legtöbbször csak a kíváncsiság hajtja.

Olcsván így mondták el a cigányok siratását: „A cigányok tudtak nagyon siratni. Ott mindenki jajveszékelt. Ölegették a fejfát, marcingol-

ták az arcukat, fogták a fejüket. A kormás fától meg tiszta feketék, kormosok voltak. Mindig úgy tettek, mintha elájulnának. Mind odafeükdtek a földre. Az egyik meg fogta az ölében a gyermeket. Azt mondja a másíknak: Fogd meg a gyermeket! Én is hadd ájuljak el! Oszd odaadta a gyermeket és úgy tett, mintha elájult volna.” „A cigányoknál mindenki sirat. Rokonok egy csomóba állnak és úgy siratnak. Itt is a legközelebbi hozzátartozó sirat a legjobban. Ugyornán, amikor Balogh Feri meghalt, a felesége így siratta:

Jaj, Zsófi néném!
De hamar meghalt ez a Feri.
Nagyon váratlanul jött.
Nem tudjuk mi történt vele.

Amikor a föld már be van húzva, akkor a közeli hozzátartozók a földre ülnek.”

A cigányoknál a férfiak éppen úgy siratnak mint a nők. Arra, hogy a férfiak mit mondanak siratás közben, nem tudnak példát mondani. Ezeknél is általában csak a nők siratásáról beszélnek. A gergelyi Baráth Margit másoktól hallotta a fonóban a következő cigánysíratást, amivel a fonóbelieket szórakoztatták: „Az egyik cigányembert meg így siratta a felesége:

Lába, lába a lába,
Mikor elment a bálba,
Jaj de szépen járta.
Mikor húzta a cigány:
Hallod-e te kőrösi lány.”

Az adatközlő elmondása szerint a paródiában a nóta részt danolták és táncolták is.

Területünkön a lehető legtermészetesebben veszik tudomásul a halált. A nagybeteg előtt nem titkolóznak, nyíltan megmondják, hogy mi vár rá. Mikor valaki nagyon beteg, mindig tartózkodik mellette egy közeli nő hozzátartozó, aki ápolja, eteti, rendben tartja. Ha a betegségről tudomást szereznek a faluban, megindul a beteglátogatás. A látogatók, ha a beteg olyan állapotban van, beszélgetnek vele, legtöbbször imádkoznak is érte.

A hozzátartozók viszonzásul a látogatásért elsíratják a beteget. Általában ilyeneket mondanak: „Hát ide jutottál! Drága jó Istenem, hát hogy veszed el tőlünk? Mennyit szorgalmaskodott egész életében. Szeret-

ték az emberek. Ha még élhene, mennyi mindent csinálhatna, hogy szeretné a gyermekeit meg a rokonait.” Ilyenkor aztán a beteglátogatók azt mondják: „Mit tehetünk érted? Nyugodalmat kívánunk a hosszú utadra.”²³

A nagybeteg nemcsak a hozzátartozók szokták elsiratni, hanem a jó szomszédok és ismerősök is. Vannak falvak, amelyek különösen jeleskednek ebben. A kisszekeresieknél ez annyira általános szokás, hogy még a kórházba is bemennek elsiratni a súlyos beteget. Sokszor olyan nagy siratásokat rendeztek, hogy a kórház vezetősége kénytelen volt korlátozni a beteglátogatást. Általában ilyeneket mondtak: „Istenem! Mivé lettél, mívé lettél! Ki gondolta volna? Mi lesz mostmár veled?” (Ge.) Az ilyen és a hasonló siratásokkal meggyőzik a beteget arról, hogy nagyon fogják sajnálni, ha meghal.

A TEMETÉS KELLÉKEI

A hagyományos temetés keretein belül minden meghatározott tárgyak között, meghatározott helyszíneken történik. Mindenkinek és mindennek meghatározott funkciója van. Mereven elválaszthatók egymástól a férfi és a női szerepek. A hagyományokon felnőtt közösségben élő ember gondosan felkészül a halálra. Előre elkészíti a temetés szokásos rendjéhez szükséges kellékeket.

Igy vannak készenlétben a ravatalhoz, a halottas szoba kialakításához szükséges *gyászabroszok*, tükörre való *gyászkendők*, *ravalterítők*, vagy ahol ez szokás, a halott feje alá való hímzett vagy feliratos kispárnák. Így készül el előre az udvar berendezéséhez szükséges kis asztal hímzett, vagy csipketerítője. A kellékek közé tartozik a *koporsó*, a *fejfá*, a *halálra való*, de még a *gyászruha* is. Ezek elkészítésével nem várnak az utolsó percig, mert mindennek készen kell lenni. Ezt követeli meg a falu rendje.

A gyász alkalmára való textiliák általában minden család textilkészletében megvannak. Ezeknek egy része öröklés útján kerül a családhoz és általában több nemzedéket is kiszolgálnak. Azok, akik nem örökölnek ilyet, maguk készítik el az egyes darabokat még fiatal korban. A róluk való gondoskodás a nők feladata. Hozzá tartozik a lányok kelengyéjéhez. Ha egy családban több lány van, akkor a családi darabot a legkisebb örökli. A többiek általában a legidősebb nő (nagyanya, anya) irányításával készítik el azokat. Ezeket a tárgyakat összehajtva együtt tárolták a többi *letevő* tárgyakkal a szekrényben. Csak az évenkénti nagy textilmosások alkalmával szedték elő, amikor a többi *letevő* textiliákat és akkor, ha szükség volt rá.

A gyászabrosz

A gyászabrosz méretei megegyeznek az általában használatos abrosz méreteivel. Ezeket is két szélből készítették. Hosszúságuk általában két méter, szélességük két vászonszélesség kb. 110–122 cm.

A gyászabrosz mindig díszített és nagyon gyakran feliratos. Általában belevarrják a készítő nevét és a készítés időpontját. Feliratuk rendszerint: *Isten veletek, én már elmegyek, béke poraira* vagy ehhez hasonló. Az élet tárgyaitól a színezésük különbözteti meg. A minta és a felirat minden esetben fekete. A végeit a mintán kívül általában befűzött, kötött, fekete vagy fekete-fehér rojt díszíti. Díszítő motívumai: rózsza, szegfű, tulipán, kis és nagytölgyfás, rozsmaring stb. minták, amelyeket más használati tárgyak díszítésénél is alkalmaznak. Alakos, madaras vagy állatos minták a gyász textilein soha nem fordulnak elő. A gyászabrosz felirata általában jól látható helyre, az abrosz két végére kerül a minta fölé. Elsődleges funkciója, temetések alkalmával a házban lévő asztal letakarása. Ott, ahol több gyászabrosz is van, a halottas háznál minden asztalt ilyenennel terítenek le.

Tükörrre való gyászkendő

A halottas szobában a tükör letakarására használják. *Kiskendő* nagyságú, kb. 80 cm hosszú és 60 cm széles. Általában három oldala, illetve az alja és két oldala díszített, feliratos, alól rendszerint rojtos. A régebben készítették alapanyaga mindenkor parasztvászon, újabban fehér kongré vagy panama.

A gyermektemetéseknel használt *gyászkendő* mintázata és felirata rendszerint világoskék, a felnőtteknél használtak mintázata és felirata mindig fekete. Az utóbbi általában minden háztartásban megvan. Gyermek számára valót nem készítették minden családban. Abból a faluban csak egy-kettő van. Ha szükség van rá, akkor kölcsönkérlik egymástól.

Ravatalterítő

Területünkön többféle *ravatalterítőt* használnak. Az egyik keskeny, vászonszélességű, 6–7 m hosszú, az egyik oldalán végig keskeny csipkével díszített. Ezt úgy húzzák körbe a ravatalon, hogy a csipkés oldala kerüljön alulra. Az ilyen ravatalterítőnek a másik oldala rendszerint korcos.

A *ravatalterítő* másik fajtája két darabból áll. Az egyik része kb. 3 m hosszú két szélből készült, középen csipkével összedolgozott abrosz-szerű. Ezzel hosszában terítik le a ravatalt úgy, hogy a két vége hosszan lelógjon. A másik része egy rövidebb kb. 180 cm hosszú, szintén két szélből való, középen csipkével összedolgozott tiszta fehér abrosz, amellyel a ravatalt keresztben terítik le. Mindkét abrosz két vége csipkével díszített.

A harmadik változat, a három szélből készült csipkével összedolgozott, mintegy 3 m hosszú abrosz, ami az egész ravatalt beteríti. A két vége ennek is csipkével díszített.

Ravatalterítője nem volt mindenkinek. Ilyenkor vagy kölcsönkérték attól akinek volt, vagy egyszerűen egy szál sima vászonnal húzták körül a ravatalt. Ma már csak nagy ritkán használnak házilag készített *ravatalterítőt*. Ott, ahol az utóbbi 10 évben ravatalozó épült, a temetkezési vállalat adja. Ott ahol még ravatalozó nincs, az egyház szerzi be, és kölcsönzi a fekete alapon fehér stilizált mintás terítőket.

A halotti párna

Területünkön leggyakrabban csak sima fehér, gyolcsból vagy vászomból készített kispárnát használnak halotti párnaként. Párnát minden halott feje alá tesznek. Ezt előre elkészítik és más célra rendszerint nem használják. Ha nem volt előre elkészített kispárna, akkor előfordult, hogy a halott feje alá félbe hajtott nagypárnát tettek. A párnának csak a huzatját készítik el előre és csak akkor szokták kitömní fodróccal, szalmával vagy szénával, ha szükség van rá.

Módosabb helyeken finomabb anyagból, esetleg selyemből készítették a halotti párnát. Ezek általában himzettek, fodrosak és csipkés betéttel készülnek. Gyakran feliratot és évszámot is varrnak rá.

A vásárosnaményi Beregi Múzeumban mindössze egy darab ilyen hímzett, feliratos halotti párna van. Két évszám is került rá: 1942 és 1843. A felirata a következő:

HA SZÍVÉBE ISTENI FÉLELEM
SÍRI ÁLMA
PIHENÉSE BÉKÉS LEGYEN.

A fejfának való fa

A temető nem más, mint a holtak faluja. A fejfa formája falvanként változó. Ha valaki végigmegy a temetőben, csak az tűnik fel rögtön, hogy vannak egészen vastag, tekintélyes fejfák és vannak kevésbé vastag, vagy egészen vékony, hitványabb fejfák.

A fejfa nagysága, vastagsága mindig rangot jelentett. A tekintélyesebb gazda, aki valamire tartotta magát, az arra törekedett, hogy a tekintélyét majdan a temetőben is megtartsa. Ha megállnak majd a fejfája előtt, akkor az látsszék, hogy nem „egy jött-ment” akárki fekszik a sírhant alatt, hanem, ahogy az életében is volt, tekintélyes, módos gazda. Hogy ez így legyen, még életében igyekezett mindenki rangjához mértén kiválasztani a fejfának való fát.

„A fejfának való fát mindenki maga nevelte. Ahogy módja volt valakinek, igyekeztek minél szélesebb fát kiválasztani. Ha akadt egy olyan, hogy úgy gondolták, hogy ez tán jó lenne fejfának is, azt eltették.” (G.) „Favágáskor ha találják egy szép egyenes, vastag fát, akkor azt félretették. Azt mondták, jó lesz fejfának. Őrizgették. Szép egyenes fa kellett hozzá, ami nem volt görcsös. Ebbe lehetett szépen írni. Arra törekedtek, hogy minél vastagabb legyen. Az volt a rangos. A gyermekeknek vékonyabbat csináltak. A fejfának való a színben őrizgették a többi fával együtt. Volt úgy, hogy több fejfának való is volt egy udvaron.” (Cs.) „Csak a nagyon szegényeknek nem volt meg a fejfának valója. Fejfának való kölcsönkérni rangon alulinak számított. Csarodán legalábbis ez így volt.” (Cs.) „Fejfának való fája mindenkinek volt az udvaron. Ha valakinek nem volt, az kölcsönkért. Ott tartották kinn az udvaron valaminek nekitámasztva. Ahhoz nem nyúltak. Mindig mondták, hogy ez fejfának

való. A fejfának valót előre kinézték a fák közül. Amelyik úgy látszott, hogy jó lenne, azt nem vágták ki, jó vastagra nevelték. Csak akkor vágták ki, ha megfelelő vastagságú volt. Direkt oda nevelték a fát.” (O.)

„A fejfának való fája mindenkinek megvolt. Csak nagyon ritkán fordult elő, hogy valakit készületlenül ért és nem volt fája. Azért volt olyan, hogy nem volt valakinek fája, oszt hirtelen a kapufélfát vették ki, abból faragták a fejfát.

Horváth Dániel, a nagybátyám vett egy sor fát Kisvárdán. Én is odamentem, amikor vágták felfelé. Mondom ott, mutatom egy szép derék fánál: Ezt itt vágják el, meg itt. Kérdezik tőlem: Minek az te Julcsa? Ez jó lesz fejfának. Azt mondja a nagybátyám, de okos vagy te húgom! Én is így fogom csinálni. Úgy is volt, néhány szép fát levágtak. Volt ott egy hívő (baptista) ember is. Azt mondja az én bátyámnak: Én ezt nem viszem fel az udvarra, mert én hívő vagyok. Úgy sem lesz arra még szükség. Vidd haza te és ha majd kell, akkor meghagyom, hogy hozzák el tőled.

Mit ad Isten! Az ember elment Pestre, ott hirtelen meghalt. Haza-hozták eltemetni. Nem tudta meghagyni a rokonságnak, hogy honnan hozzák el a fejfának való fát. De az én bátyám nem hagyta cserben. Vitte a fát és mondta, hogy abból csinálják meg a fejfáját. Azt amit én hoztam el, az szegény anyámé lett. Fejfának csak az a fa jó, ami már ki van száradva, mert az már nem reped meg.” (Nv.)

„Itt Atyában ezelőtt mindenkinek volt fája. Volt kaszálója és volt fa is. Fejfának a módosabbak mindig szép vastag tölgyfát hagytak meg. Csak akkor vágták ki, ha már szép nagy volt. Laczkó Pál anyósának volt egy akácosa. Ha vágták a fát, akkor egyet mindig meg kellett hagyni. Azt nem volt szabad sose kivágni. Mindig azt mondta: Az kell fejfának. Aki-nek nem volt fája, az vett valakitől pénzért, vagy kölcsönkértek valakitől. Én is sok fejfának valót adtam el.” (Va.)

Volt aki nem csak eltette a fejfának valót, hanem meg is faragtatta, vagy maga megfaragta. „Csak megfaragták, de nem perzselték meg, mert azt csak akkor szokták, amikor meghal valaki.” (Va.) „Bán Károly megmondta előre, hogy mikor hal meg. A koporsóra is ráírta az évszámot, a fejfára is az évet és a hónapot.” (Cs.)

Területünkön egészen általános volt, hogy a koporsót előre megcsináltatták. Az ilyen kész koporsónak a helye vagy a házban, általában a felső házban, vagy a padláson volt. Magányos öregek általában a házban tartották, gyakran a sarokba felállítva. Régebben csak az alját csináltatták meg előre a koporsónak, a tetejét ráért megcsináltatni akkor, amikor a temetés volt. Amióta kész koporsót lehet venni, ha előre megvásárolják, akkor a tetejével együtt veszik meg. Gulácson az elmúlt egy-két évben még két helyen találkoztam előre megvásárolt koporsóval. Ugyancsak Gulácson sokáig felemlgették, hogy Kovács Sándor bácsiéknál amíg a felesége is élt, két koporsó volt a felső házban.

De nem csak a koporsót vették meg előre, hanem a szemfedőt is és minden hozzávaló kelléket. Ezeket nem teszik be a szekrénybe, hanem benne tartják a koporsóban. A koporsónak az ilyen előre megvásárolása ma már egyre ritkább, de még szinte mindenhol emlékeznek ilyen esetekre. Ha valaki érdeklődik, hogy miért vette meg a koporsóját, szinte minden alkalommal azt a választ kapja, hogy látta valakinek a temetésén és nagyon megtetszett neki. Mindig ilyenre vágyott, hátha amikor meghal, nem lehet majd ilyen szépet kapni. Régebben a díófa koporsó volt a leg-rangosabb. Ma az érc koporsót tartják annak. Ma ha valaki megveszi előre, az csak ércet vesz, azt mondják azért, mert az a legtartósabb.

Lónyán régebben sokan megcsináltatták előre a koporsót. „Ennek a Kis Szabó Istvánnak is előre megvették. Benn tartották a házban, a szobában. Úgy vo¹ a sarokba felállítva. Egyszer Erzsike, a lánya magában maradt és hívott, hogy aludjak nála. Már lefeküdtünk és akkor eszembe jutott, hogy ott állott a koporsó a sarokban. Mondom Erzsikének: Erzsike! Gyűjtsa fel a lámpát, mert én nagyon félek. Akkor azt kérdezi, hogy: Mi nek fél Anna néném? Azért – mondom –, mert itt volt Pista bátyám koporsója a sarokban.” (L.)

Hogy a koporsó mennyre a temetés díszletei közé tartozik, azt a következő eset is alátámasztja: „Az én apámnak meg volt egy nagy füzese. Szegény anyám meg arra vágyott mindig, hogy azokból a fűzfákból csináljanak neki koporsót. Akkor még olyan világ volt, hogy nem lehetett koporsót venni, hanem csináltatni kellett. Többeken csináltak a faluban ilyen ezermesterek koporsót, az én fiam, Liba István is soknak megcsinálta. Na, aztán megcsinálta anyámnak is. De a tetejét nem csinálta meg,

csak amibe beleteszik. Olyan takarosán megcsinálta. Hát amikor meghalt szegény anyám – hatan voltunk ugye testvérek –, azt mondták a testvérek, hogy ne tessük szegény anyámat ilyen koporsóba, mert már akkor lehetett kapni másmilyet is. Meg is vettük a vásári koporsót és abba temettük el anyámat, de az olyan gyenge volt, hogy az alja egyből kiesett. Meg kellett a fiannak szegezni. Hát bántott bennünket, de a világnak az tetszett. Azt mondták, hogy szép koporsó legyen, hiába volt jobb a másik. A koporsót aztán fenn tartottuk a padláson, a deszkáját meg elhasználtuk. Már nem tudom mire.” (L.) „Hamar Károlyné, meg Filep Péter a padláson tartotta a koporsóját, sokáig paszuly volt benne.” (L.)

„Gulácson ma már nem csináltatják a koporsót, hanem megveszik készen. A múlt évben Kósa Imrénének (már azóta meghalt) volt meg a koporsója. Ő fém koporsót vett magának. Megvette a szemfedőt is. Azt mondta, hogy azért vette meg, mert Jándon egy temetésen megtetszett neki. Meg hogy ez nagyon drága koporsó és nem biztos, hogy a rokonság áldoz majd ennyit rá. Ez a fém koporsó nagyon jó tartós.” (Gu.) „Adonyban az öreg Bakó csinálta mindenkinek a koporsót. Megcsinálta a magáét is. Fenn tartotta a padláson. Ott volt vagy 15 évig.” (Ta.) „Jándon Diák Józsi bácsi 10 évvel hamarabb csinálta meg magának a koporsót. Kinn tartotta a félereszben. Nyáron az már nem hált a házban, hanem csak belefeküdt a koporsóba és ott aludt. A feje alá tette a mellényét, a kabátjával meg betakarozott és úgy.” (Vn.) „Gelénesen Boldizsár János csinálta a koporsót mindenkinek. A magáét előre megcsinálta, sokáig a padláson tartotta. Paszuly volt benne.” „Mikor már lehetett koporsót kapni, akkor sokan megvették előre. Horváth Gyulának még megvették 1963-ban és csak rá nyolc évre halt meg. Először a házban tartotta két évig. Majd felvitték a padlásra és csak akkor vették le, amikor kellett.” (Nv.) „Olcsván mester emberek csinálták a koporsót. Kósa Barna, az apja, Tar István és Tóth József voltak a mesterek. Szabó Gézné előre megcsináltatta. Tóth József csinálta neki. De utána még sokáig élt.”

A koporsót mindig falusi ezermesterek készítették. Nem voltak tanult szakemberek, de megvolt a szerszámuk, értettek hozzá. Területünkön a falvak nagyrésztében spontánul alakult ki, hogy ki az, vagy kik azok a mindenhez értő emberek, akik meg tudják csinálni a koporsót. Ezt a tevékenységet általában a mezőgazdasági munkák mellett végezték. A mesterség a szerszámokkal együtt firól-fira szállt.

A koporsóhoz való deszkát mindig a hozzátartozók adták. Erre a célra mindenki igyekezett a ház körül tartani néhány szálát, hogy ha

szükséges, ne legyen fennakadás. Ennek megléte legalább annyira fontos volt, mint a koporsó előre való megcsináltatása. Rangosabb ember nem engedhette meg magának, hogy ne legyen mindig mindenre felkészülve. Kevésbé módosnál, kevésbé rangosnál már gyakran előfordult, hogy nem voltak készenlétben a megfelelő anyagok és ha szükség volt rá, akkor kölcsönkérték onnan, ahol megvolt. Olyan is előfordult, hogy pénzért vettek valahonnan. Nagyon szegényeknél, vagy cigányoknál előfordult, hogy a kerítésdeszkából kellett megcsinálni a koporsót, mert nem volt pénzük deszkára.

Ha halott volt, a halottas házból egy hozzátartozó elment megrendelni a koporsót. A koporsócsináló akkor legelőször is méretet vett a halottról. Volt egy mércéje, amit semmi másra nem használt, mint halott mérésre. Ez általában egy nádszál volt. Ebből ered területünkön a tréfás átkozás: *Nádszállal mérjenek meg!* Az utóbbi időben a halott mérésére is colostokot használtak. A mércét a koporsócsináló mindig magánál tartotta. A megrendelés után minden munkáját félretette és hozzálátott a koporsó elkészítéséhez. Ez volt a legfontosabb munka. Igyekezett legalább az alját gyorsan megcsinálni, hogy a halott már a ravatalra is koporsóba kerülhessen. A tetejével nem kellett annyira igyekezni, mert az ráért másnap is. A koporsó készítéséért a mesternek pénzt fizettek. A munkát mindig saját műhelyében végezte.

„Régen a koporsót is csináltatni kellett. Itt Csarodán Gábor András csinálta. Deszkát mindenki maga adott hozzá. Akinek nem volt az kölcsönkért, vagy vett. Az ilyen koporsót bakacsinnal vonták be és bronzsal írták rá a halott nevét. Módosabb ember nálunk fenyőfából nem csináltatott koporsót. Általában csak tölgyfából és diófából volt. Bán Lajos még előre meghagyta, hogy az ő koporsóját diófából csinálják.” „Vámosatyában Kődöböcz Péter és Beregi Sándor csinálta mindig a koporsót. A koporsót mindig feketére festették.” „Lónyán még ezelőtt 15–20 évvel a faluban majdnem minden koporsót a sógorom, Liba Pista csinált. Az apjától tanulta a mesterséget.”

„Ha hirtelen halt meg valaki és nem volt a háznál deszka, akkor a kerítésből ütöttek ki egy darabot és abból csinálták a koporsót. Nem sokan tudtak készíteni, az én apám tudott. Soknak csinálta meg. Felnőtteknek, gyermekeknek egyaránt csináltak kerítésdeszkából. A gyermekekét világos színűre festették: zöldre, sárgára, az idősebbekét feketére. Fehér szeggel verték ki. Nagyon szép volt. Akinek volt deszkája, az abból csináltatta a koporsót, de azt is falusi emberek készítették.” (Nv.) „Vitkában

ha valaki nagyon szegény volt még maga is összeütötte a koporsót. Levettek a kerítésdeszkából, a palánkból. Meggyalulták, megszegezték, fehér szeggel kiverték rá az írást. Az ilyen koporsót legtöbbször fekete anyaggal vonták be.” (I.I. gy.) „Apátiban akinek nem volt deszkája, annak a kerítésdeszkából vettek le egy darabot és abból csináltak koporsót. Olcsván ilyen csak a cigányoknál fordult elő.” (O.) „Szegényebbeknek bizony előfordult, hogy a koporsót a kerítés deszkájából csinálták. A deszkát csak meggyalulták és egy hozzáértő ember a megfelelő formában összeszegezte.” (BMA.) „Gulácson ezelőtt Huszár Jóska és Fekete Jóska készítette mindenkinek a koporsót. Faluhelyen mindenkinek volt deszkája ilyen célra, de ha nem volt, kölcsönkértek valahonnan.” „A keresztesetlen gyermeknek csak nagyon egyszerűt csináltak. Jó volt annak egy kis doboz. Ezt csak a rokonok csinálták, legtöbbször az apja. Ezt nem festették be.” (Nv.)

Nem minden faluban alakult ki spontánul a koporsócsinálás rendje. Néhány beregi községben ezt külön kellett szabályozni. Vámosatyában, Barabásban, Gelénesen, Beregdarócon még ma is megvannak a szabályozás nyomai, amelyet az egyházi elöljáróság készített el. Erről konkrétan egy 1816-ból fennmaradt barabási jegyzőkönyv tanúskodik, amikor is egy előző rendszabály módosításáról döntöttek.

A jegyzőkönyv a következőket tartalmazza: „Előfordulván ezen Barabási Szent Ekklesiának megboldogult eleinktől a Halott temetés dolgában ránk is kihatott és általunk is gyakoroltatott azon régi szokás, hogy akármi nemű Rendű, Rangú, vagy Állapotú Halott esett közöttünk, tehát ha csak Határon belül volt, hol 6, hol 8, hol 10 ember büntetés alatt tartozott a Siralmas Háznál meg jelenni és onnan rendeltett némelyik a Koporsó tsinálására, némely pedig a Sír kivájására.

Arra való nézve, mivel a mi régi Keresztyén szokásunk gyakorlását, mind a Dicsőségesen Uralkodó Királyunknak, mind a Fges Királyi H. Tanátsnak a Halott temetés eránt egy némely izben ki adott azon Kegyelmes Parantsolatja, mely szerint 48 órát pontban be kelletik várnunk, meg változtatta, de magunk sem vihethénk végben lárma és botránkozás nélkül meg népességünk miatt is. — Ezért állandóan meghatározatott, hogy a sírnak quantitása szerint hol több, hol kevesebb sír ásó rendeltetik, a Koporsó csináló pedig a Nemesek részéről 6, Contribuensek részéről 6, és így 12 személyekből Esztendeig fenn álló Koporsó csinálók a Consistorium által minden Esztendőben úgy neveztetnek ki, hogy akit itthonnyában érne a Halottnak való hír adás, avagy tsendítés és a tudva lévő Siralmas

Háznál a Koporsó tsinálása végett ahhoz megkívántató...szerszámokkal együtt meg nem jelnne, sőt attól költsönös keresztyéni kötelességtől magát vakmerő bátorsággal vonogatná, tehát mind annyiszor amennyiszer engedetlenkedne 30 krajzárokra büntetessék exequáltassanak.”²⁴

A halálra való

„A temetésre előre elkészített ruhacsomag. Elsősorban a nők részére való ruhákat tartalmazza. Férfiaknak ritkán készítették el előre a *halálra való*t. A nőkéhez hozzátartozott a temetésre szánt ruha, ing, a harisnya, a fejre való kendő, állfelkötő. A férfiakéhoz az ing, a harisnya, az állfelkötő. Ha elkészült, hozzátartozik a halottas párna. A ruhadarabokat néha erre a célra szerzik be, néha hozzátartozik egy-egy kedves emléket hordozó ruhadarab. A *halálra való* idősebbeknél a legújabb időkgig általában készen volt. Összekötve őrzik. Csak személyre szóló tárgyakat tartalmaz. Házastársak is külön csomagban tartják.”²⁵

A *halálra való*t mindenki magának készíti elő. A férfiaknak a nők rendszerint besegítenek. Mielőtt a *halálra való*t összecsomagolják, megbeszélnek egymás között, hogy mit tegyenek bele. Az már úgy van készenlétben, hogy az egyes darabokat a közvélemény jóváhagyta.

„Régebben is, de most is mindenkinek el van készítve a *halálra való*. Ha volt egy kedves ruhája, vagy a jegyruhája, az már ki volt választva. Édesanyámnak is már be volt kötve egy lepedőbe és úgy volt a szekrénybe elteve. Azt mondta, hogy őt ebbe temessük el. Volt benne: harisnya, bugyi, édesanyámnak volt egy kis alsószoknya, volt egy nagyon szép singolásos elejű ing, utána volt egy nagyon szép ruhája, igaz ez nem látszott rajta, ami neki olyan nagyon kedves volt. Azt végig gombosra csináltatta – azt mondta, azt majd nyugodtan feladjuk rá. Ez valódi halotti ruha volt, nem yersey, hanem olyan selyem féle.” (L.) Ugyancsak Lónyán, Liba Istvánnénak is el van készítve a *halálra való*ja. „Nekem a 14 éves kori ruhám van benne. Azt mondtam, hogy azt a fejem alá tegyék be. Azt már nem lehet úgysem rám adni. Van egy szép selyem ruhám is. A 14 éves kori ruhámban voltam menyasszony. Szép világoskék volt, de mikor férjhez mentem elküldtem Kisvárdára és befestettem feketére, de az még most is olyan, mintha tiszta új lenne. Elkészítettem a lepedőt, az inget, van

ingváll alsószoknyával. Nem tudom még melyiket lesz könnyebb rám adni. Szóval, hát mind a kettő van. Van harisnya is, bugyit még nem tettem, nem tudom adnak e majd rám. Lenkét, Borbély Gyulánét kértem meg, hogy öltöztessen fel. A kendő még nincs beletéve. – Tegye bele a bugyit is meg a kendőt is – mondta Lenke –, majd én ráadom. Édesanyámra is adtunk. Ne féljen én mindent ráadok!”

„Anyám is elkészítette a halálra valót, mindent. Fejér gyócsruhát csináltatott, fejér harisnyát, fekete kendőt és fekete kendő vót az állfelkötő is. A fejér ruhához van még egy fekete szoknya is.” (I.I. gy.) „Mikor a testvérem meghalt, előre elkészítette magának a halálra valót. Gyolcs inget, ruhát, állfelkötő szalagot, harisnyát. Minden fehér volt.” (I.I. gy.) „Nekem fehér gyolcs ingem van, fekete kendőm, fekete harisnyám, fekete nagykendőm, az állfelkötőm is fekete.” (I.I. gy.) „A régiek maguk varrták a ruhát. Fekete ráncos szoknyát, blúzt is varrtak hozzá, meg pendely is volt az öregasszonyoknak, fekete harisnya és fekete fejkendő. Az állfelkötő is fekete volt.” (I.I. gy.) „Én készítettem szép lepedőt. Még megvan a menyasszonyi gyócs kombinéom, kimostam. Fekete harisnyát is vettem, meg fekete fejkendőm is van. Az állfelkötő szalagomat is megcsináltam fejér gyócsbul. A ruha az majd kikerül.” (I.I. gy.)

A férfiakat mindig az ünneplő ruhájukban szokták eltemetni, így számukra csak a fehér ruhát és a lepedőt szokták elkészíteni. „Nekem egy tiszta fehér ing van, fehér alsógatya, zokni, fekete ruha. Kalapom nincs csak sapkám. Mán kalap nem kell. Állfelkötő szalagom is van.” (I.I. gy.) Nagyvársányban Horváth Juliánna is elkészítette a halálra valóját, de még nem kötötte össze, pedig azt úgy kell, mert akkor hirtelen nem tudják, hogy mit adjanak rá. „Mán én is elkészítettem a halálra valót. Mondom a Mariskának, nehogy elfelejtse, hogy melyik szövetruhát adják rám. Azt mondta Mariska, hogy kössem össze, mert akkor nem téveszti el. Én nagyon jó kényelmes ruhát készítettem ki. Még oldalt ki is engedtem belőle, nehogy szűk legyen, oszt majd engem ott összenyomogjanak. Ezt könnyű lesz majd ráadni. Az én halálra valómban van kombiné, ruha, harisnya fekete, állkötő, fekete kendő.” (Nv.)

„Ha valaki nem tudja, hogy mit tegyen bele a halálra valóba, meg is szokták kérdezni. Az egyik asszony is, amikor mondta, hogy majd én öltöztessék fel, azt kérdezte, hogy kell-e bele bugyi. Én meg azt mondtam, hogy itt nem szokás, mi nem adunk rá.” (Nv.) „A gulácsiak mind elkészítik a halálra valót. Már én is elkészítettem. Van egy szép fehér ing, fekete zokni, egy szép fehér lepedő, állfelkötő. A ruha meg be van akasztva a

szekrénybe. Gatyát azt nem kell tenni, mert az úgyse látszik. Mert ha jönnek a halottlátók és megnézik, nem gombolják ki a ruháját.” (Gu.)

Tákoson a *halálra való* a következőkből áll: „A nőknél: harisnya, idősebbeknél fekete, fiataloknál fehér. Ing, ez gyoľcsból készül, de újabbban kombinét is adnak rá. Ruha: a fiataloknál világos színű fehér, vagy vajszín. Idősebbekre fekete ruhát adnak. A lányokat fehér menyasszonyi ruhába öltöztetik. Ha nem öltöztetik fel menyasszonynak, akkor mellé teszik a menyasszonyi koszorút. A *halálra való* ruha anyaga régen szövet volt, vagy selyem. Mostanában yersey ruhát adnak rá. Az asszonyok fejét bekötik fekete ternó kendővel, a nagylányok mellé színes selyem kendőt tesznek. A fiatal asszonyok fejét színes selyem kendővel kötik be. A férfiak öltözéke: gyoľcs ing, gyoľcs gatyá, fekete zokni, a fiataloknál fehér zokni, fekete öltöny.” (T.)

Az aranyosapáti Magyar Lászlóné szerint öreget és fiatal egyaránt csak olyan ruhába szabad eltemetni, ami még *víz*et nem ért. (BMA.) Tarpán ma a férfiaknál a *halálra való*ban gyoľcs vagy vászon ing, mellény, *ujjas*, azaz kabát, fehér hosszú gatyá, fekete nadrág, fekete zokni van. A kalapot nem készítik oda. Régebben bőűjű fehér vászon ing tartozott hozzá és vászon bőűgatyá.²⁶

A *halálra való*ja csak az idősebbeknek van meg. A fiataloknak még nem szükséges erről gondoskodni, mert ott még van elegendő ruha és ha kell, akkor van miben eltemetni. Általános, hogy ha fiatal asszony hal meg, akkor azt a menyasszonyi ruhájában temetik el. A menyasszonyi ruhát, mint kedves darabot mindig félre szokták tenni. Gyakran éppen azzal a céllal, hogy mint az élet egyik nagy fordulójához tartozó kegyeleti tárgy, kísérje végig egész életében és majd legyen vele holtában is. Nagyon gyakori, hogy az idősebbek is kérik, hogy a menyasszonyi ruhát velük együtt temessék el. A fiatalabb nők halotti öltözetéhez nem tartozik hozzá a koszorú (menyasszonyi koszorú). Ezek fejét világos kendővel szokták bekötni. Ez azért nem tartozik hozzá, mert a lakodalom után nem őrizgetik tovább, hanem elégetik.

Gyermekeknek, fiatal lányoknak és fiúknak sem készítik el a *halálra való*t. Azoknak is van mindig elegendő ruhájuk, nem kell külön erre a célra tartálékolni. Különösen nincs erre szükség a fiatal lányoknál és fiúknál, akiknek 12–14 éves koruktól már szinte az egész kelengye készen van. Az ilyen korúakat általában: a lányokat a fehér áldozó ruhában, a fiúkat szintén az áldozó ruhájukban temetik el. A lányokat menyasszonynak, a fiúkat vőlegénynek öltöztetik. A lányok fejére menyasszonyi koszorút

tesznek, a fiúknak vőlegényi bokrétát tűznek. Az ilyen temetéseknél az elmaradt lakodalmat, sokszor az erőn feletti szülői gondoskodást, a temetés külső pompájával pótolják. Úgy igyekeznek a temetést megrendezni, hogy az összegyűjtött kelemből lehetőleg mindent bemutassanak. Az ilyen temetéseknél ugyan úgy, mint a lakodalomnál, nem sajnálnak semmit. A temetés után a toron nagy vendégséget tartanak, megülik a lakodalmat. Ezt a temetési énekekben is kifejezésre juttatják.

Temetési ének a vitkai Orbán István diktálókönyvéből:

Menyasszony felett (Az erős Isten uraknak ura)

1. Kedves leányzó im férjhez mentél
Gyász ágyadon már meg is pihentél.
Itt áll jegyessed, itt áll a násznép,
Nász koszorúdat zápor könny öntözi,
De az elhervadt bú sorsát érezi.
2. Nem vagy már jegyessed tulajdona
Mert a sírnak lettél menyasszonya.
Ifjú szíved még most reméle
Örömet óh, de azzal nem éle.
Mert midőn csaknem összeköttettetek,
A halál által elrekesztettetek.
3. Óh de azért kik kedvesi vagytok
Szánalmas sorsán megnyugodjatok,
Mert úgylis lakodalmát adjátok.
De nyugtasson meg a hit benneteket,
Hogy Jézus hívta mennybe jegyesteket.

1. Ifjú elaludt a szív forró vágya.
Koporsóvá vált a menyasszony ágya
És gyászos torrá a vélt lakodalom.
Így méltán lehet itt a nagy fájdalom.
Sírhatnak, akik másként örülhettek,
Ha téged magoktól el nem vesztek.

2. Boruljatok ez ifjú völegényre.
Ejtetek zápor könnyeket szegényre.
A várt öröm helyett megsirassátok.
Kedves mátkáját is vigasztaljátok.
Akit jegyese akkoron hagyott el
Midőn majd összeköttettek szent friggvel.

3. Még egyszer szól ő Isten veled világ!
Veled is ifjúság bájoló világ!
Szeretett mátkán, köszönöm hűséged,
Az ég áldjon meg minden jókkal téged.
Tirátok is kik lakodalmam helyén
Megtiszteltetek, áldást kívánok én. (BMA.)

A cigányok nem készítenek *halálra való*t. Rendszerint abban a ruhában temetik el, amiben meghalt. De a falu rendjét ők is ismerik és nagyon gyakran ez szolgáltat nekik alapot arra, hogy végigjárják a falut különféle ruhaneműk kéregetése céljából. A kéregetést mindig azzal szokták megindokolni ilyenkor, hogy: *Ne úgy temessék el szegényt mint a kutyát, ők is meg akarják adni a végtisztességet.* (Ge.)

Azokban, mint ahogy azt az adatok is alátámasztják, gondosan, nagy körültekintéssel készülnek fel a halálra. Falvanként csak árnyalati különbségek vannak. A lényeg mindenhol egy: mindennek készenlétben kell lennie. Ezt követeli meg a falu rendje. Az előre elkészített díszletken kívül gondosan félreteszik a temetés költségeihez szükséges pénzt is. Ehhez nem nyúlnak, tiszteletben tartják. Akad olyan is, aki jó előre, még életében kifizeti a papot, kántort és a harangozót. Különösen idősebb

emberek előkészítik a virrasztáshoz és a torhoz szükséges italokat is, ami rendszerint bor és pálinka. Van aki ezeket 15–20 évvel halála előtt előkészíti és tartalékolja. Ha minden készen van, tökéletesen megnyugszik, mert biztos abban, hogy minden a legnagyobb rendben fog lezajlani. A temetés emlékezetes esemény lesz. A pompáról, a bőséges ellátásról meg fogják emlegetni.

A gyászruha

A gyász ideje korok és nemek szerint

A hagyományos temetéseken a végtisztességtevők gyászruhát öltenek. A gyászruhának mindig készenlétben kell lennie, hiszen azokra nem csak a családban történt haláleset alkalmával van szükség, hanem más alkalmakkor is. Falvainkban az emberek mindenkit ismernek, többé-kevésbé mindenkivel tartják a kapcsolatot, de ha nem tartják, akkor is hozzátartozik a falu belső törvényéhez, hogy a temetéseken minden családnak képviseltetni kell magát. Ez végtisztességtevésnek számít, amit számon tartanak és ha valaki kiáll ebből a rendből, megszólják érte az egész családot.

A rokonokon és hozzátartozókon kívüli résztvevőknek a végtisztességtevésen kívüli feladatuk a temetés rendjének az ellenőrzése. Ők a temetés kritikusai, akik a temetés után elmondják véleményüket a temetésről, a család viselkedéséről, megfelelő volt-e a siratás, a koporsó, a szemfedél. Ők jegyzik meg és emlegetik fel még évek múltával is az oda nem illő dolgokat, a spontaneitásokat.

A temetésen csak gyászruhában illik megjelenni. Ez alól a közösség egyetlen tagja sem mentheti fel magát. Úgy tartják, hogy gyászruha nélkül ne is menjen valaki temetésre. A gyászruhának tehát készen kell lenni! Külön gyászruhája csak a nőknek van. Tartozékai: fekete ruha, fekete harisnya, fekete kendő, fehér zsebkendő. Ezekre bármikor szükség lehet, együtt kell neki lenni. Az asszonyok télen, nyáron bekötött fejfel mennek a temetésre. Régebben ez vonatkozott a lányokra is (csak az eladó lányokra, mert csak ezek mennek a temetésre). Csak a legutóbbi időben fordul elő, hogy a lányok nem kötik be a fejüket. A férfiaknak nincs külön gyászruhájuk. Azok csak sötét ünneplő ruhában mennek a temetésre. Nyáron vagy melegben fekete kalapot, télen fekete kucsmát tesznek a fejükre. A 14–16 éven aluli gyermekeknek nincs külön gyászruhájuk. Gyermekek

csak abban az esetben mennek a temetésre, ha egészen közeli hozzátartozójuk halt meg (apa, anya, nagypapa, nagyanya). Öltözetük rendszerint fehér ruha, vagy valamilyen más alkalomkor is használt sötétebb ruha, vagy sötétkék szoknya és fehér blúz. Gyermeknekél rendszerint elnézik azt is, ha valamilyen finomabb egészen világos ruhában jelennek meg.

A gyászidő megítélésében falként megoszlának a vélemények. Ez addig tart, amíg remélni lehet, hogy a halott megjelenik álomban. Ha nagyon szerette valaki a hozzátartozóját, akkor sokáig visszatérhet. Ez általában a közeli hozzátartozóknál van így. A távolabbiak esetében, ahol a kötelek nem olyan szorosak, a visszajárást csak rövidebb ideig lehet remélni.

A gyász ideje alatt csak az asszonyoknak és a lányoknak kell gyászruhát hordaniuk. A megítélés szerint a gyászidő általában egy év. Ebben falként vannak kisebb-nagyobb eltérések. A lányok gyászideje rövidebb, mint az asszonyoké. Ők a gyászidő alatt sem járnak bekötött fejfel. Az asszonyokra nézve viszont ez kötelező. A férfiak nem hordanak gyászruhát a gyász ideje alatt. Csak legújabbban az ünneplő ruhájukon lévő gyászjegyet (kis fekete szalagot) viselik. Régebben ez sem volt. Hétköznap rendes viselő, vagy munkásruhában járnak. A fiúk viselete a gyászidő alatt a férfiakéval azonos. Míg a két nem öltözetében a gyászidő alatt óriásiak a különbségek, addig mindkét nemre egyaránt kötelező viselkedési normák vannak.

A gyászidő letelte előtt az özvegyasszony nem mehet férjhez, az özvegyember nem nőülhet meg. De nem nőülhetnek meg fiúk és nem mehetnek férjhez a lányok sem. Ezért, ha nagybeteg van a családban és nőülendő fiú, vagy férjhez menendő lány van, igyekeznek minél előbb nyélbeütni a házasságot, nehogy az esetleges haláleset ennek gátja legyen. A gyászidő letelte előtt tilos mindkét nemnek táncos mulatságon résztvenni.

Általános felfogás az, ha nem tartják be a gyászidőt, a halott nyugtalan, visszajön számonkérni. Nyírmadán a következő eset történt: „Meghalt egy kilenc éves lányom. Másik esztendőben szilvesztert csináltunk. Utána álmomban visszajött a lányom. Szemrehányóan nézett rám. Másnap kimentem a temetőbe, hogy keressem. Akkor messzebről azt mondta, hogy engem már hiába kerestek, meg nem leltek.”²⁷

„Tákoson akinek közeli halottja volt, csak tiszta feketében járt egy teljes évig. Ilyen közeli hozzátartozó a feleség, a gyermek, férj, szülő, testvér. A távolabbi rokonokat egy fél évig gyászolják. A nagyszülőt az

unokák csak három hónapig gyászolják. Az apóst, anyóست egy fél évig, vagy csak három hónapig kell gyászolni. A lányok Tákoson csak 16 éves koruktól kezdve gyászolják a legközelebbi hozzátartozójukat. Kendőt nem kell nekik hordani. A férfiak egy évig fekete szalagot hordanak a kabátjukon. Nagy szegénységi bizonyítvány az, ha valakinek kölcsön kell kérni a gyászruhát. Kendőt azt lehet kölcsönkérni.” (T.) „Nekem, amikor a szüleim meghaltak, 30 és 34 éves voltam. Én kibírtam az évet. Ha valaki nem gyászol végig, megszólják érte. Ilyeneket szoktak mondani: Hamar kitőtt a gyász! Mán letőtt! Nem gyászolja! Jaj, mán tarka kendőt köt! stb. El se tudnék menni egy tarka kendőben egy temetésre. Egy fekete ruhának kell lenni mindenkinek.” (T.)

„Tarpán a fiatalabbakat, lányokat, fiúkat az anyja két évig gyászolja. Kisebb gyermekeket egy évig. Az idősebbeket szintén egy évig. Egy évig gyászolják a szülőket is. A nagyszülőt az unokák hat héttől három hónapig. A férfiaknak csak az ünneplő ruhájukon van egy kis szalag.” (Bd.) „Vitkában a gyászidő a közeli hozzátartozóknak egy év, de jobb ha a szívével gyászolja. Eddig csak fekete ruhában lehet járni. Tilos mindenféle mulatságba elmenni.

Az igazán nagy gyász hat hónapig tart. Ha nagyon kedves hozzátartozója halt meg valakinek, egy évig is gyászolják. Ha valaki nem vette fel, vagy korán levetette a gyászruhát, azt mondják, hogy nem szerette, nem sajnálja a halottját. A gyász jele a fekete meg a fehér.” (I.I. gy.)

„Tarpán a közeli hozzátartozók közt a temetés előtt gyászjegyeket szoktak szétosztani. Ezt azok a rokonok kapják, akik valamilyen módon segítettek a szervezésben, vagy segítséget nyújtottak a tor előkészítésében. A jegy a nőknek mindig egy finomabb fekete kendő, a férfiaknak gyászszalag, vagy zsebkendő. Amikor édesapám meghalt, 20 kendőt osztottunk szét. Aki jegyet kap, az abba megy a temetésre.” (Bd.)

Van, aki a kedves halottjait egész életében gyászolja. „Tákoson Penke Náciné a két fiát, akik odamaradtak a háborúban, még mindig gyászolja. Attól kezdve sose járt világos ruhában. Nem ment mulatságba, lakodalomba, de még a rádiót se hallgatta.” (T.) „Ma már nem veszik olyan szigorúan a gyászolást mint régen. Az igazi nagy gyász általában csak hat hónapig van. Ha ez letelt, szól egyik is, másik is, hogy nem kell olyan sokáig feketében járni. Olyankor aztán legtöbbször abbahagyják a gyászolást. Magától csak a legkritkább esetben veszi le előbb valaki a gyászruhát.” (T.) A közvéleménynél gyakran elegendő a gyász kifejezésére, ha valaki szorgalmasan hordja a gyászruhát. Gyakran előfordul, hogy a fiatal özvegy-

asszony már régen mással lakik együtt, de a gyászruhát még hordja. Ezen senki sem botránkozik meg.

A cigányok gyászának nincsenek külső jegyei. Nem tartanak külön ünnepő ruhát sem, így a mindennapi ruhájukban mennek a temetésre is. Az asszonyok és a lányok feje az egyébként is használt rózsás kendővel van bekötve. A temetési szertartás alatt a közeli hozzátartozó nők a gyász jeléül a fejükön lévő kendőt megoldják. Ezt teszik akkor is, amikor ráborulnak a koporsóra, vagy ájulást mímelő, imbolygó mozdulatokkal leroskadnak a sírhantra.

Jelentkezik a meghalt hozzátartozó

„Nagyanyámnak nem volt semmi baja, még csak beteg sem volt. Úgy egy keddi napon azt mondta: Halljátok itt volt Bora néném (aki már néhány évvel előtte meghalt). Ez nappal volt világosan. Mi nem gondoltunk semmire. Akkor a másik nap is mondja: Megint itt volt Bora, de azt nem kérdeztük, hogy mit mondott, vagy mit beszélt vele, meg ő sem mondta. Beteg egyáltalán nem volt, csak úgy fáradékonyabb. Ettől az időtől kezdve mindennap látta a testvérét. Ez csak addig tartott, szombatig, mert szombaton már meg is halt.” (T.) „Aki meg fog halni legyen az beteg, vagy egészséges, mind látja a halottját.” (T.) „Az én apósom, már hosszabban volt beteg, de akkor már senkivel nem beszélgetett, akik ott voltunk körülötte, csak mindig a komáival tusakodott, azokkal beszélgetett. Akkor már tudtuk, hogy meg fog halni. Igen, mindig csak azokkal beszélgetett utoljára.” (T.)

„Baráth Jani bácsi mikor beteg volt, már egy héttel a halála előtt állandóan az apját látta. Állandóan ott kellett lenni az ágyánál, mert mindig hívta az apja, ő meg menni akart utána. Mindig szállt lefelé az ágyról. Én is mikor ott voltam, csak mondja: Megyek apám! De akkor már szállt volna lefelé. Úgy kellett megfogni a hozzátartozóinak.” (T.) „Ennek a Badak Margitnak meg nem volt semmi baja. Egy hónappal a halála előtt egyszer csak megjelent az apja (már akkor az rég halott volt) és hívta magával. De mindennap megjelent, mindig hívta. Annyira, hogy már nappal is nagyon félt. Ha már mentek valahova annyira félt, hogy mondta a fiainak, hogy fogják közre, mert az apja el akarja vinni. Hiába mondta mindig az apjának, hogy ne vigye még, hogy legalább csak azt várja meg, míg megnősül a fia. Mindig csak jött érte úgy, hogy egy hónap múlva meg is halt.” (T.) „Kun Lajosnének három kislánya volt. Az árvízkor az egyik nagyon beteg volt. Egyszer álmában megjelent Kun Lajosnének az anyja, aki már rég meghalt. Azt mondta: Eljöttem értetek! Valakit elviszek! Ő

meg álmában elkezdett nagyon sírni. Biztos megsajnálta, azt mondta az anyja, hogy: Melyiket adod? Ő meg hirtelen azt mondta álmában, hogy a kis beteget. Meg is halt a kisfiú. Azóta is mindig vádolja a lelkiismeret, amiért azt mondta, hogy adja.” (T.)

„Nagyapám, Gonda István odamaradt a háborúban. Nagyanyám egyedül nevelte fel a hat gyermeket. Nagyanyám amikor nagybeteg lett, egy héttel halála előtt, megjelent neki nagyapám. Attól kezdve aztán mindig megjelent neki és beszélgettek. Nagyapám mondta mindég: Sokára jössz még? Akkor nagyanyám meg azt mondta: Még nincs kedvem menni. De aztán mégis hamarosan meghalt. Még olyat is hallottam, hogy ment az asszonyért az ura, az meg nem akart menni, azt mondta: Nem akarok! Nem akarok! Utána meg meghalt.” (U.)

A fentiekhez hasonló történeteket közöl Csiszár Árpád is a Szájról szájra című könyvében Nyírmadáról, Gulácsról, Tarpáról, Vitkából, Lónyáról, Olcsvaapátiból, Vásárosnaményből, Márokpapiból.²⁸ Általános területünkön az a felfogás, ha valaki – legyen az nagybeteg vagy egészséges –, álmában vagy napközben látja a már meghalt hozzátartozóját és az hívja magával, az hamarosan meg fog halni. A halál az tudja, hogy kiért kell jönni. Csak azt viszi el, akiért eljön.²⁹ „Ha lázálmában valaki látja a hozzátartozóját és azt mondja, hogy itt volt a testvérem, vagy az anyám, vagy az apám, valaki olyan aki már régen meghalt, az ilyen hamarosan meghal.”³⁰

A halál megjelenése betegeknél állatok, rovarok alakjában

A nagybetegnek már minden percen várják a halálát. Valaki állandóan tartózkodik mellette, egy percre sem hagyják magára. Lesik, várják minden mozdulatát és ezekből következtetéseket vonnak le.

Vannak, akik lázálmukban különféle állatokat, rovarokat látnak. Ez azt jelenti, hogy hamarosan meg fog halni. Úgy fejezik ki, hogy „az ellenkezőjét látja annak, ami az életben van.” „Mi kilencen voltunk testvérek. Mikor édesapám nagybeteg volt, nem volt egység a családban a vagyon miatt. Már Szalkán (Mátészalkán) volt a kórházban. Mi meg a testvéremmel elmentünk meglátogatni, de akkor már nagyon az utolsókon volt. Azt mondta édesapám, hogy hét farkas áll mellette. Hiába mondtuk, hogy nincs ott semmi. Ő csak mindig mondta: Hét farkas áll

mellettem. Megérezte, hogy vita van a családban. Ez után már nem mondott semmit, meghalt.” (Bd.) „Van aki meg, az utolsókon van csak mindig néz egy pontra, aztán mondja, hogy egy pókot lát, vagy legyet lát. Mondja, hogy zavarjátok le azt a pókot, vagy azt a legyet.” (T.) „Mikor a nagynéném anyósa már nagyon beteg volt, elmentek meglátogatni a kórházba. Mikor kijött a kórházból, azt mondta a nagynéném: Már félrebeszél anyu, mutogat az ágy végére és mindig azt mondja, hogy hajtsátok el azt a macskát.” (Tsz.)

„Mielőtt az anyósom meghalt, nagypéntek volt. Azt mondta, hogy nézd Róza azt a két galambot. Hajsd le az ajtóról azt a két fehér galambot. Azok értem jöttek. Az ezek előtt való öregeket is azok csalták el.”³¹ „Az én anyám meg kórházban volt Mátészalkán. Akkor nagybeteg volt. Minden este meglátogatta nagyanyám, aki már rég meghalt és azt mondta neki: Jányom, olyan soká készülsz. Mikor meg hazahoztuk, csak arra lettem figyelmes, hogy ahogy aludt, sírt. A két kislányát látta álmában mint két galambot. Azok várták, hívták.” (T.)

A halálnak mások által való megálmodása

Van úgy, hogy a halált nem közvetlenül annak jelenítik meg, aki meg fog halni, hanem valamelyik hozzátartozónak, rokonnak álom által.

Bizonyos álmokból arra következtetnek, hogy meg fog halni valaki. Annak, aki álmodja, nem mindig jelenik meg, hogy ki az, aki meg fog halni, csak azt lehet tudni, hogy valaki a közvetlen környezetében. Ha nincs nagybeteg a családban, akkor találgatják, hogy vajon kire fog beteljesedni az álom. Ha a jelek sokasodnak, az álom mögött rosszat sejtene, akkor elmondják ennek is, annak is, hogy az mit szól hozzá, mire gondol, hogy kivel fog megtörténni a baj. Ha valaki a környezetből meghal, akkor már a halottlátáskor, de már előtte is a halál hírére mondják: Tudtam, hogy történni fog valami, mert megálmodtam.

A halált nagyon sok formában lehet megálmodni. Adatközlők szerint a következő álmok jelentik azt, hogy meg fog halni valaki. Halált jelent, ha azt álmodják, hogy valaki meszel álmában, ha tapaszt álmában, ha dül kifelé a ház oldala, ha dül kifelé a kútágas, ha valaki gyümölcscsel, nyers hússal, menyasszonnyal, sokadalommal, sárgafölddel, vízbefúlással

álmodik, ha valaki gödörben, zavaros vízben jár álmában. Halált jelent, ha valakinek álmában rozsdafoltos a keze, ha valakinek álmában a fogát húzzák. Ha a foghúzás nagyon fáj, akkor azt jelenti, hogy közeli hozzátartozó, ha kevésbé fáj, akkor valamelyik távolabbi hozzátartozó fog meghalni.

„Mikor nagyapám nagyon beteg volt, nagymamám a következőket látta álmában: Az udvarunkon lévő kútágas lassan dőlt kifelé. Miután kidőlt, hirtelen egy másik volt a helyén, ami szintén kidőlt. De ez hirtelen történt az első ágas után. Az első azt jelentette (amelyik lassan dőlt kifelé), hogy nagyapám lassan, hosszú betegséggel hal meg. Míg nagyanyám (a második ágas) három hónapra nagyapám után szintén meghal hirtelen.”³²

„Ha valaki fehér falat meszel álmában, az is azt jelenti, hogy az illető meghal.” (L.) „Akkor is valakinek a halálát álmodják meg, ha valaki disznóöléssel álmodik. Én nem szoktam sose álmodni, de egy hétfőn este azt álmodtam, hogy összetalálkoztam Sebestyén Margittal. Ekkor az én sógornőm ott volt Naményban: a kórházban. És akkor azt álmodtam, hogy Margitnak a testvére, Karcsi egy baltával egy disznót, egy élő állatot vágott össze. Ott volt a felesége is. Azt mondja a felesége: Mondjad, mit csinál ez az ember? De ezt nekem nézni kell, nem enged elmenni innen. Csak vágta, vágta, darabolta felfelé. Mikor aztán felébredtem, nem leltem a helyem. Ez kedden volt. Szerdán mentünk meglátogatni a sógornőmet a kórházba. Most volt ez nemrég. Mondom Katinak, a jányinak – mert addig nem mondtam senkinek –: Én nagyon rosszat álmodtam. Mondom neki: Nézd meg, itt még valami baj lesz. Ez a Sebestyén Karcsi egy disznót darabolt felfele álmomban úgy szőrösön, élve. Nem perzselt meg, csak úgy. Másnapra meghalt az ágy. Ez azt jelenti, hogy meghal valaki. Ezt úgy szokták mondani.” (L.)

Ifj. Liba Istvánné Lónyán, egyszerre három halálesetet is megálmodott: „Én meg álmodtam, hogy jöttünk a temetőből. Mintha édesanyámmal jöttünk volna (az anyja már rég meghalt), mondom: Ó édesanyám, feljöhet még maga ebből a kertből. Hát ahogy jövünk, egy nagy szilvafán, ami tele volt szilvával, három fekete kendő volt felakasztva. Mondom édesanyámnak: Nézze mán, hát hogy felejtették ezt ott? Ó, mondja édesanyám, hát ez nem is az én kendőm. A három fekete kendő azt jelentette, hogy hárman fognak meghalni. Úgy is volt. Hárman haltak meg.”

Vitkában a következő esetet mondták el: „Mielőtt meghalt az uram, azt álmodtam, hogy a szomszédék szilvafája dőlt raméle, a sok szilva meg

a számba ömlött és én csak fuldokoltam. Fel is sírtam álmomban. Akkor este meg is halt az uram.” (I.I. gy.)

„Mikor Faragó Menyhért haldoklott álmodtam, hogy a fal dül kifele. Meg is halt. A harmadik szomszédasszonyom bent volt a kórházban. Én álmodtam, hogy a másik szomszédban dül kifele a fal és Szilágyi Guszti meszelt. Nagy meszelő volt nála. Kérdeztem, hogy minek az neked? Azt mondta, hogy eltüntettem Linus néni nyomát. Linus néni meg is halt.” (Kv.)

„Még az is halált jelent, ha valaki álmában kihúzatja a fogát, vagy ha kijön magától. Ha jobban fáj közelebbi, ha kevésbé, távolabbi rokon hal meg. Juhász Ida mondta nekem, hogy: Hallja mán – mert unokatestvérek vagyunk –, azt álmodtam az éjszaka, hogy magamnak húztam ki fele a fogam. Ó – mondom –, eredj már! Akkor a családból meghal valaki. Hát szedtük tovább a répát. Az én Erzsikémnek meg a kisfia beteg volt. Rá két napra jött a hír, hogy meghalt.” (BMA, M.)

„Halált jelent, ha azt álmodjuk, hogy a virág hirtelen elszárad, elhervad. Mikor Huszti Erzsike meghalt, én azt álmodtam, hogy a templomban egymás mellett ültünk. Egy-egy cserép mályva volt előttünk. Az Erzsikéé hirtelen elszáradt. Huszti Erzsike akkor 18 éves volt, az útépitésnél dolgozott, homokot pakoltak. Másnap jött a hír, hogy két autó össze-nyomta, meghalt azonnal. Ez 1950-ben történt.” (Ge.)

„Ha szomorúan szól a harang, vagy ha befejezés után még kondul egyet, hamarosan halott lesz a faluban. Ha azt álmodják, hogy valakinek a háza sarka dől kifele vagy kidőlt, az azt jelenti, hogy abból a családból meghal valaki.” (Ge.) „Hajdúszoboszlón voltam. Álmomban hallottam a gergelyi harangszót, de annyira, hogy felébredtem rá. Ez hajnalra volt. Reggel kapom a levelet, hogy a főnököm feleségét eltemették.” (Ge.)

„Még mindig azt tapasztaltam, hogy ha azt álmodom, fulladok befele a vízbe, akkor halott lesz. Nem feltétlenül a családban, hanem a faluban.” (T.) „Ha valakinek álmában rozsdafoltos a tenyere, az halált jelent. Álmomban a két tenyerem tiszta rozsdafoltos volt. Hiába akartam lemosni, mindig vissza és visszajött. Mindenki tudta, de mi is tudjuk, hogy az nem jót jelent, hogy azt jelenti, hogy meghal valaki a családból. Úgy is lett. A menyem nemsokára megbetegedett és meg is halt.” (T.)

A közeli halálra következtetnek az állatok különleges viselkedéséből. „Mindenkor halált jelent, ha a kutya vonít és lefelé tartja az orrát.”³³ „Nem gondoltam, hogy édesanyám meg fog halni, mert máskor is volt már nagybeteg. De amikor már látszott, hogy meg fog halni, annyira ordított a kutya – nem csak éjszaka, hanem nappal is –, hogy az már csak borzasztó.” „Mi meg a tyúkot hallottuk kukorékolni. Azt mondják, hogy az illet meg kell ölni, mert akkor a veszedelem odébb áll. Mi nem törődünk veie, nem öltük meg. Egy hétre rá meghalt nagyanyám.”³⁴ (Ge.) „Ha a tyúk kukorékol, akkor azt mondtuk, hogy meg fog halni valaki. Tényleg meg is halt.” (BMA, Aa.) „A halál közeledését jelenti, ha a tyúk kukorékol.”³⁴

Halált jelent, ha szomorúan szól a harang, ha megreccsen a bútorzat, magától elcsattan egy pohár, ha lehull egy csillag, vagy, ha a halálmadár verdesi az ablakot, vagy ha a galamb repdes és csapkod lefelé. „Gulácsiné egy éjszaka álmában azt hallotta, hogy a konyhában csörömpöl valami. Kiment megnézni. A teknő volt feldűlve. Ugyanakkor a katolikus pap azt hallotta, hogy recsegett a padlás és az ajtófélf. Reggel jött a híre, hogy a közös ismerősük meghalt.”³⁵

Ezek a jelek azt jelentik, hogy ott ólálkodik a „megszemélyesített halál” a környéken és keresés közben az állatok megérik a szagát. Ezért vonít a kutya, kukorékol a tyúk. A halál a jövés-menés közben dűt, borít, csörömpöl. A közelben tartózkodásának ez az egyetlen jele.

A népi hit szerint a halál láthatóan leggyakrabban madár alakjában jelenik meg. Ez a halálmadár. Egyszerűen csak úgy emlegetik, hogy a madár. Különféle madarakat neveznek halálmadárnak, illetve a halálmadár különféle madarakhoz hasonlít. Van úgy, hogy búbos, galamb nagyságú bagolyféle, de lehet varjú forma fekete, csak attól valamivel nagyobb, vagy fehér galamb. Úgy tartják, hogy a madár maga a halál, vagy annak a küldötte.³⁶

A halálmadárnak nevezett madaraknak közös tulajdonságuk az, hogy hasonlítanak ugyan valamelyik madárhoz, mégis különböznek mindegyiktől. Elvont, megfoghatatlan. Csak találgatják, hogy hol lakik, de senki nem tudja határozottan. Legtöbbször csak éjszaka, illetve sötétben jelentkezik. Ilyenkor hangot is ad, mindenki szerint azt mondja,

hogy kivit-kivit. Éppen ezért gyakran kivit-madárnak is nevezik. Ha fehér galamb képében jelenik meg, akkor csak nagyon ritkán ad hangot.

„Nagyvarsányban Dévai Gyuláné így tudja: A halálmadár csak oda megy, ahova küldve van. Megy a halottért. Hogy a halál, vagy a jó Isten küldi-e nem tudom. Egyik így gondolja, a másik úgy gondolja. Amikor meghal már valaki, akkor már nem szól csak előre, amikor érte megy. Amikor meghal, otthagyja.”³⁷ A lónyai Borbély Gyuláné ezt így beszélte el: „Mikor édesanyám halálos beteg volt feljegyeztem, hogy október 18-án volt. Akkor éjszaka 11 órától 3 óráig háromszor mentem ki elhajtani. Csak úgy hálóingben mentem ki. Az ablakot a szárnyával verte, azután a földön volt, úgy huhukkolt. Olyan búbos madár. Csak nem bagoly, mert láttam már baglyot is, amikor a szárnyát kitartha. A halálmadár csak oda megy, ahol haldokló van.”³⁸

A haldokló is meghallja a madár szavát. Ugyancsak a lónyai Borbély Gyuláné mondta el, a 18 éves lánytestvérének, Hamar Erzsébetnek a haldoklását. „Nagyon beteg volt már az én testvérem. Ott virrasztottunk mindig mellette. Hallottuk, hogy jön a madár, de úgy tettünk, mintha nem hallanánk. Egyszer csak megszólalt Erzsike: Hallod testvérem? Itt van a madár! Kérdeztük, hogy milyen madár? Nem hallod? Ez értem jött! És úgy is volt. Valóban nemsokára meg is halt.” „A vitkai Liga Bertalané szerint a halálmadár egy bagoly. Az megy egyik helyről a másikra. Kuvikol ott, ahol meg fog halni valaki. Akkor kiabál az ő maga nyelvén. Akinek kiabál, az harmadnapra meg is hal. Nem megy neki az ablaknak, csak ott a ház körül van. Éjszaka repked, van olyan, hogy éjjélben, de van olyankor, hogy este is. Megjelenik és hallani lehet a szavát. A temetőben, az erdőben, a bokrokban, a fenyőfák között, meg üres lakásban is tanyázik.”

Varga Sándorné Vitkában ezt tudja a halálmadarról: „A halálmadárt láttam már. Nagyobb mint egy varjú és fekete. Azt is láttam, hogy mikor az anyám haldoklott, az ablakra szállt. Amikor a kislányom beteg volt, éjszaka megverte az ablakot a szárnyával. A gyermek másnap 12 órára meg is halt. A halálmadár a temetőben tartózkodik. A temetéskor már észrevettem olyat is, hogy amikor temettek, az embert megkörmövezte.”

Balla Gáborné Gulácson így emlékezik: „Két szemünkkel néztük, mikor a kendert törtük, hogy rácsapott a fehér galamb a háztetőre. Másnap Szereni Laciné meghalt. Ez a madár olyan mint egy fehér galamb. Úgy tesz, hogy kivit, kivit. Visít. Szólani csak éjszaka szól, kivitel. Nyáron a temetőben lehet azt látni. Jár az mindenfele. Azt még soha nem tudtam

megfigyelni, hogy hol lakik. De ha valaki megfele hal, azt már hívja. Mikor kiabál szoktuk mondani, hogy hívja már. Akkor mindig van halott.”³⁹

Megérzik a halál szaga

A halál jelenlétét a szagáról is meg lehet érezni, de látni csak az látja, akiért eljött.

„A nénéméknél voltam. A házban nagyon furcsa szagot éreztem. A kisfiú az anyám ölében volt. Egyszer csak nagyot visított. Odafordult anyámhoz és meghalt. A furcsa szag a halál szaga volt. Biztosan a halált látta a kisfiú.” „Amikor Terca néném meghalt, a templomban meg akart ölni valami szag. Azt a szagot nem lehet hasonlítani.”⁴⁰ „Gyöngyosi Jánosné súlyos beteg volt. Betegségében meglátogatta Varga Mihályné (Siket Emília). Amikor kijött azt mondta, hogy ez hamar meg fog halni, mert érezte rajta a halál szagát. Harmadnapra meg is halt.”⁴¹

A haldoklás könnyítése

Sokasodnak a halál jelei, romlik a beteg állapota. Többnyire már csak a meghalt hozzátartozóival társalkodik. Néha még öntudatánál van, a lélek még nem hagyta el véglegesen a testet. Gyorsan összegyűl a rokonság, hátha van még valami mondanivalója valaki számára a haldokló-nak. Minden szavára, minden gondolatára odafigyelnek, nehogy elmulasszanak valamit, amit a jó rend megkövetel. Ilyenkor már senki nem a haláltól fél, hiszen ez már természetes, hanem a hosszas haldoklástól, a hosszas szenvedéstől. Mindent elkövetnek, hogy a haldokló, akit már viszatartani nem lehet, minél hamarabb essen túl a nehéz perceken, hogy siettesék a halál beálltát. Ebben igyekeznek a haldoklót segíteni.

Megnehezítené, késleltetné a halál beálltát a hangos sírás. Ezért azokat, akik nem bírnák ki sírás nélkül, eltávolítják a haldokló környezetéből. Csak azok maradhatnak a közvetlen közelében, akik segíteni tudnak. A rokonságban mindig van olyan, aki tudja, hogy mit kell tenni a könnyítés érdekében.

Kiveszik a feje alól a párnát

„Ha nehezen hal megfele, kiveszik a feje alól a párnát. Azt mondják, kacsá tallú között nehezen lehet meghalni, mert a kacsá verdesik és az a betegnek rossz. Nem fog tudni nyugodni a beteg, nyugtalan lesz a halott is.” (I.I. gy.) „A haldokló feje alól kivesszük a párnát és rossz kabátot teszünk a feje alá.” (I.I. gy.) „A haldokló feje alól a párnát kiveszik, a dunnát is leveszik róla. Tollban nem lehet meghalni. A halottnak semmi toll nem érhet a testéhez. Ha a halott feje alá a ravatalon párnát tesznek, vagy a koporsóba, akkor azt szalmával vagy szénával tömik ki.” (M.)

„Az én apósomat amikor visszasírták, olyan nagy kínja volt, hogy utóbb mán azt mondta, hogy tegyük le a földre. Le is tettük a ház közepére a mestergerenda alá.” (L.) „Olyat is láttam már, hogy a földre le kellett tenni, hogy meg tudjon halni. Olyan nagy kínja volt, hogy még a nyelvét is összerágta.” (I.I. gy.) „Van aki mikor haldoklik, a földre kívánczik és csak ott tud meghalni.” (L.) „Van olyan, hogy valakit a ház közepére tettek le, van olyan is, hogy a spór mellé kívánczozott a földre.” (L.) „Fábiánnének meg vót egy 18 éves lánya. Tüdőbajos beteg volt. Kérte, hogy tegyük a földre. Az anyjával letettük az ágy mellé a földre, leborult oszt rögtön meg is halt ahogy letettük.” (Kv.)

„Tarpán egy öreg zsidó órásnak volt egy unokája, aki nehezen halt megfele, mert az anyja nagyon siratta. Egyszer az öreg órás már nem bírta nézni a gyermek kínját és azt mondta a lányának. Most már add át Istennek. Kiküldte az anyját, a gyermeket letette a földre.”⁴² „Egy pótor nevű ember nehezen tudott megfele halni. Be is csukták az ajtót, hogy ne menjen be senki. Csak a kemence tetején a szabadkémény alatt tudott meghalni.” (BMA. Ad.) „Csapó Jusztinak, nagyapám testvérenek az utolsó kívánsága az volt, hogy tegyék a ház közepére. A földes szoba közepére terítették egy pokrócot és erre tették a haldoklót. Ilyenkor a beteg úgy érzi, a föld könnyít rajta, amelyen járt, amelyhez fűződött egész élete. Talán ez segít a nehéz pillanatban. Ha a rokonság a beteg kívánságát teljesítette, megnyugvást éreznek a halál beálltakor.”⁴³

Oldalra fordítják a haldoklót

„A haldokló könnyebben hal meg, ha a bal oldalára fordítják.” (Nv.) „Oldalra fordítva könnyebben kiszakad a lélek. Ott voltam édesapám betegágyánál. Jöttek a szomszédok, rokonok. Bibliát olvastak és imádkoztak is érte. Este 11 óra felé mentek el. Én felváltottam a hűgomat a virrasztásban. Édesapám a fal felé volt fordulva. Hallottam, hogy felsikoltott, de intett a fejével, hogy nincs semmi. A fal felé fordulva halt meg.” (I.I. gy.)

Vannak nehéz halálesetek, amikor nehezen szakad ki a lélek. „A tudósok nagyon nehezen tudnák meghalni. Addig nem is tudnak, míg át nem adták a tudományukat.” (I.I. gy.)

Tudósnak tartják általában az olyan öregasszonyokat, akik házasság révén, vagy más módon kerültek be a faluközösségbe. Ezeknek vannak különös szokásaik, amelyeket a faluközösség nem ismer. Különös szokásaikra nem találnak magyarázatot, így mindig titokzatosak maradnak a falu számára. De titokzatosak maradnak a falu számára azok is, akik jártasabbak, tapasztaltabbak mint a faluközösség más tagjai. Az ilyeneket általában valamilyen misztikum veszi körül és ördögösnek, tudósnak tartják őket.

Ezekről azt tartják, hogy nem tudnak addig meghalni, amíg a tudományukat valakire át nem ruházták. A tudós tudományát a halála előtt adja át és arra száll, aki utoljára megfogja a kezét. Ezért nagyon ügyelnek arra, hogy ne fogjon az olyannal senki kezét, aki hosszan haldoklik. Kézfogás helyett seprűt nyújtanak neki, így a tudomány a seprűre száll, amit ha kivettek a kezéből, nyomban el is égetnek, hogy ezzel a boszorkányságot is elégessék.

„Vót itt egy nagyon öreg néni, Benedeknének híjták, Benedek Jánosné. Olyan tótos formán beszélt az az asszony. Oszt én vittem neki, meg az öreg Krasznainé mindig enni. Sajnáltuk, mert nem volt senkije. Mondom neki: Linka néni, tessék mán enni! Jó kis levest, meg paradicsom mártást. – Juj, nim iszim in mig – így beszélt – csak aggyik ide a kezit, hogy csókuljam mig. Maga nagyon jókat főz, szeretem a főztyit. – Nem – mondom –, Linka néni nekem ne fogja meg még a kanált se, csak táccsa ki a száját és beleöntöm a szájába. Mert hallottam mán én olyat, hogy tényleg a boszorkányságot arra ráhagyta akit megfog.

Nem tudott meghalni Linka néni amíg János bácsi haza nem jött és a seprűt oda nem adta neki. Azt mondta János bácsi: Miért nem tetszetek neki odaadni a seprűt a kezébe? Hát, mondjuk mi nem tudjuk, nem értünk hozzá. Hát osztán János bácsi odaadta a seprűt. Nekünk vót egy kemence a kertbe. János bácsi kivette a kezéből, elégette. Linka néni egyből meghótt. Én nekem nem kell boszorkányság, én azért nem fogtam meg a kezét. Én bibliás asszony vagyok, én imádkozom, nekem nem kell az ilyesmi.” „Kint laktunk a Szamos-parton. Ott laktak ezek a Lengyelék.

Annak vót egy öreg anyja. Öreg vót mán nagyon, kinn lakott egy kis házban, oszt hát nem tudott megfele halni. Ott feküdt egy ágyon, kínlódott tán három napig is. Híjta egyiket is: gyere mán kisjányom fogd meg a kezem! Gyere mán ölelj meg kisjányom! Gyere mán aggyál valamit a kezembe! De hát nem akarta senki, mert a tudományát ráhagyta vóna. Tudományos vót. Tudták a hozzátartozói is, hogy tud valamit. Én is kinn vótam, olyan síheder fiúk vótunk. Minket is híjt befele. Na hát oszt mit csináltak! Egy seprűt adtak a kezébe. Meg is halt rögtön.”⁴⁴

A lélekről alkotott népi felfogás

A halál beálltát általában a népi gyakorlatban ismert jelek alapján állapítják meg. Ez teljesen független a megbízott halottkém, vagy a hivatásos orvos megállapításától. „Ha meghal valaki, akkor fennakad a szeme, leesik az álla, megsárgul, teljesen elereszti magát, ha szólnak hozzá, nem mozdul, nem reagál rá.” (J.)

A megállapításnál azt mondják: *Kiszállt belőle a lélek*. Ezzel mindig vigyázni kell, mert a lélek a testet nem csak a halállal hagyhatja el, hanem elhagyhatja akkor is, amikor valaki álmodik. Ilyenkor is nagy távolságokat járhat be, visszamehet a múltba, előreláthat a jövőbe, meglátogathatja a távolban lakó hozzátartozókat, megtudhat olyan dolgokat, amelyekről az ember a közönséges ébrenlétben nem szerezhet tudomást. De ilyenkor a lélek csak időlegesen hagyja el a testet és miután útjait megtette, visszasháll oda.

Nagyon gyakran beszélnek el így az emberek különféle álmaikat, amikor felnőtként megálmodják gyermekkorukat, vagy ilyen módon álmodták meg jövőjüket, vagy távoli hozzátartozóikkal megtörtént eseményeket.

Mint ahogy a hangos beszédre, vagy hirtelen hangra az álmodó felébred, a lélek visszasháll a testbe, ugyanúgy képzelik el az éppen csak meghalt esetben is a lélek viselkedését. Ezért vannak a különféle tilalmak a hangos sírással, hangos beszéddel kapcsolatban. A halott körül semmiféle hangoskodásnak nincs helye.

Úgy tartják, hogy a lélek a testet csak akkor hagyja el véglegesen, ha megszólal a harang. Addig amíg a harang meg nem szólalt, mégha a jelek mind arra mutatnak is, hogy valaki meghalt, azzal még nem szereztek teljes bizonyosságot, csak akkor, ha a harang megszólalt. „Tákoson amikor Ferku Jani bácsi már nagyon az utolsókon volt, már teljesen azt hitték, hogy meghalt. Ez úgy estére volt és ekkor már nem húzzák meg a harangot

csak reggel. Az udvaron is már nagyon sírtak, már az egész falu tudta, hogy meghalt. Az emberek elindultak, hogy mennek virrasztani. Akkor aztán jöttek, hogy ne menjenek, mert nem halt meg, felébredt.” (T.)

Gyakran mesélnek el olyan történeteket, amikor valakiről megállapítják, hogy meghalt, de beleszorult a lélek. Ilyenek a vízbefúltak, vagy aki felakasztja magát. Ezek nem tudnak megtisztulni. A temetőben is csak félreeső helyen, legtöbbször a temető árkában van a helyük. Úgy tartják, hogy az ilyeneket a föld be sem tudja fogadni.

A halott körül a szokásos teendőket csak akkor lehet elkezdni, ha valaki már meghalt. Addig nem szabad lefogni a szemét, felkötni az állát, mert a lélek úgy benne maradhat a testben és azt mondják, hogy aki már meghalt, abból nem megy ki a lélek.⁴⁴ „Édesapám haldoklott. Nem tudott meghalni. Én nyomtam felfelé az állát ahogy bírtam. Akkor egyszer csak hallottam egy suhogást, megijedtem, megengedtem. Utána úgy jött kifelé édesapámnak a száján a lélek, hogy csak úgy süvített. Mondom is azóta mindenkinek, hogy ne nyomják a haldokló állát. Ki kell, hogy jöjjön a lelke. Mikor kijött a lelke, akkor már könnyű volt bezárni a száját.”

A léleknek a haldoklással kell elhagyni a testet. Amíg a lélek ki nem száll a testből, addig nem lehet meghalni. Ezzel kapcsolatosan Csizsár Árpád közöl Tiszakecsényből egy érdekes történetet: „Szalad Szini: Gyertek mán öcskös, mert meghal nénétek! Este ott voltunk, nagyon rosszul volt. Szabó Pali bátyánk felszorította az állát. Felszorította erősen, még leszorította a szemét is. Szininé nem halt meg, még három évig élt. Sokszor elmondta azután: Halljátok! Ez a Nagy Pali hogy ölt volna meg! Úgy leszorította az államat, hogy nem tudtam még szuszogni sem.”⁴⁶

A halál beállta után a hozzátartozók nem várnak semmiféle hivatalos intézkedést. Ezután már szinte percről percre minden a közvélemény által elfogadott rend szerint történik. Ettől az időtől kezdve már csak arra törekcsenek, hogy a végtisztességtévés megfeleljen az elvárásoknak. Nem várják meg, hogy a halottat hivatalos személy, halottkém megvizsgálja. Egyből hozzálátnak a nagy útra való felkészítéséhez, az öltöztetéshez, a temetés helyszíneinek a kialakításához, a színhelyekhez szükséges kellékek beszerzéséhez. Megindítják a temetéssel kapcsolatos hivatalos eljárásokat. Az események felgyorsulnak, párhuzamosan együtt folynak, ahol különösen a halált követő első órákban szinte nem is lehet az időrendiséget megállapítani.

Fontossági sorrendben ez az első. Ha úgy gondolják a hozzátartozók, hogy másnap már el lehetne temetni, akkor nem késlekednek egy percet sem. Egy férfi hozzátartozó nyomban elszalad a paphoz és a harangozóhoz. Van úgy, hogy a paphoz nem is mennek, mert legtöbbször a harangozó intézkedik benne. Itt bejelenti a halálesetet. Megmondja, hogy ki halt meg, milyen korú, milyen nemű. A harangozót rendszerint már ekkor ki is fizeti és megkéri, hogy húzza meg a harangot.

A harangot csak akkor húzzák meg, ha annak ideje van. Reggel, délben vagy este. A reggeli harangozás ideje nyáron fél héttől kilenc óráig van. Ha a halálesetet úgy jelentik be, hogy nem fér bele ebbe az időbe, akkor megállapítják, hogy még nem nagyon késett el és kilenc óra után is meghúzzák a harangot. Ilyenkor rendszerint még valamit adnak a harangozónak. Ha történetesen se a harangozó, se a pap nincs otthon, bárki meghúzhatja a harangot. A harangozásnak igen nagy jelentősége van a temetéseken. Amellett, hogy hírüldadják, hogy halott van a faluban, az első harangszóból meg lehet tudni, hogy mikor lesz a temetés.

„Ha déli harangszót ért, akkor mi már tudjuk, hogy másnap két órakor temetés lesz. Ha déli harangszó nem éri, akkor másnap nem lehet temetés. Ez nálunk a hivatalos. Az a fontos, hogy déli harangszó érje. Olyan is volt, hogy nem ért déli harangszót és mégis eltemették másnap.” (L.)

A közfelfogásban az él, hogyha a halott déli harangszót ért, akkor másnap lehet temetni. A bejelentéseket úgy igyekeznek megtenni, hogy ez így legyen. Ha valaki 12 óra után hal meg, du. 2 óráig meghúzhatják a harangot, mert még ez is déli harangszónak minősül. Az első harangszó a hírharang. Ez minden falu gyakorlatában más és más. Más a férfiaknak, nőknek és gyermekeknek. Egy faluban csak egyféle harangozás van. Nincs különbség a felekezetek között.

A tivadári ref. egyház protokollumában maradt fenn a Beregszászban tartott egyházmegyei gyűlés rendelkezése 1825-ből, amelyben az egyházmegyei előljárásság megegyezik abban, hogy fizetés ellenében a más vallásúak is használhatják a református egyház harangját. „Ha a más vallásúaknak harangok nem lévén, a mi vallásbéli felekezetünk Harangjaival akarnak élni: mivel a harangok a mieinknek is költségekbe kerültek és a Fő Tiszteletű Superinrendentia rendelése szerint a Harangért sok helyeken a

A halál beálltakor az első teendő a halott szemének a lefogása, az áll felkötése.

„Ha valaki meghal, akkor fennakad, megmered a szeme. Két ujjal elsimitják a szemhéját. Általában a bütyök és a mutató ujjal, de lehet bármelyikkel.” (I.I. gy.) „A halott szemét a jelenlévő rokonok közül fogja le valaki. Általában a legidősebb nő szokta.” „Ahol félnek a halottól, ott lefogja idegen is a halott szemét. Én nagyon soknak lefogtam.” (Nv.) „Varga Eszti néni is nagyon soknak lefogta a szemét. Odament, kérdezte, hogy mi van. Mondták, hogy haldoklik. Hát ő mindjárt jött és lefogta a szemét.” (I.I. gy.) „Ha valamilyen oknál fogva a szem nem záródik le, akkor nem erőltetik, hanem a ravatalon tesznek a szemére egy pénzdarabot, vagy mályvalevelet, vagy más levelet, de még olyan is volt, hogy egy kis zöld papírt vágtak ki rá.” (J.)

A szem lefogása után nyomba felkötik a halott állát. Ha nem időben volt felkötve a halott álla, akkor eltorzul az arca és a halottlátók már rögtön tudják, hogy el volt hanyagolva a beteg, még a halálában sem voltak mellette.

„Amikor meghal valaki, akkor egy kendőt kettévágnak és azzal kötik fel a halott állát.” (L.) „Ha nincs előkészítve az állfelkötő, akkor csak egy kendővel, *keresetlen kendővel* kötik fel a halott állát.” (Nv.) „Általában egy darab fehér vászonnal, vagy gyolcsdarabbal kötik fel a halott állát. Az köti fel, aki lefogja a szemét. Amikor már a ravatalon van, ezt a gyolcsot leveszik róla és kicserélik selyem szalagra. Ez már általában fekete, de már láttam fehérét is. A szalagot a boltban veszik.” (Cs.) „Az állfelkötő szalagja már mindenkinek készen van a halálra valóban. Azzal szokták felkötni az állát. Amikor szegeznek lefelé a koporsót, akkor ezt leveszik róla és csak odateszik a koporsóba.” (Gu.) „A halott állát rögtön felkötik. A hozzátartozói szokták, de inkább csak nők. Egy fehér ruhával kötik fel. Ha még már fel van öltöztetve, a lábát is összekötik.” (G.)

kezelték az egyházi levéltárakban, ahonnan azok az utóbbi 10–20 évben elkallódtak.

A harangozás szerves része a temetéseknek. Akinek nem szól a harang a temetésén, a közfelfogás szerint azt *úgy temetik el, mint a kutyát*. A harangszó nélküli temetés a legnagyobb büntetések közé tartozott. Bár a falu törvénye szerint pl. a keresztleetlen gyermeknek a temetéséhez nem jár harangszó, igyekeztek ezek temetését úgy időzíteni a reggeli, vagy az esteli időre, amikor az istentiszteletre harangoztak, hogy nehegy teljesen harangszó nélkül kelljen végigvinni az úton a halottat a temetőbe. Amikor területünkön az utóbbi 15–20 évben kezdtek elterjedni a társadalmi temetések, előfordult, hogy a párttitkár társadalmi temetésére a falu meghúzta a harangot. Nagyon fontos a harangnak a jeladás szerepe, de legfontosabb, hogy akkor szóljon, amikor viszik ki a halottat a temetőbe.

A harangkultusz elsősorban a fémnek a gonoszt távoltartó erejével magyarázható. A harangszó ott lebeg a falu felett, véd és oltalmaz. Ezért harangoznak, ha halottat visznek a falu határában. Mindenki úgy tudja, hogy azért kell harangozni, hogy a határt a jég el ne verje. A gonosz szellemek elriasztását szolgálja az is, hogy amikor viszik a halottat ki a temetőbe, végső nyugvó helyére, a halottas háztól a temetőig vezető úton végighúzzák a harangot.

Minden falu szigorúan ragaszkodik saját harangozási rendjéhez. Tiszaadonyban három harangjuk van a reformátusoknak, két harangjuk van a katolikusoknak. A reformátusoknál külön van harangjuk a Ráczoknak, a Csatáriaknak és a Gerőknek.

„Nálunk mindenkinek egyforma harangozás jár. Onnan tudjuk meg, hogy milyen vallású halt meg, hogy azt a harangot húzzák meg először. Ez csak a tájékoztató, a hírharang. Ha katolikus volt, akkor a katolikusok harangját húzzák meg először. Ha református volt, akkor a reformátusokét húzzák meg. Ha felnőtt halott van, akkor a harangokat mindig összehúzzák. Katolikusoknál a kettőt, reformátusoknál a hármat húzzák össze.

A hírharang után reggel, délben és este van harangozás. Ilyenkor felnőtteknél mindkét felekezet minden harangját összehúzzák. A felnőtteknek, férfiaknak és nőknek mindkét felekezet minden harangját háromszor húzzák meg. Ha valaki nagyon rangos, akkor huzathat magának hatot is, de ezért külön kell fizetni a harangozónak.

Régebbe. A Ráczoknak, Csatáriaknak és a Gerőknek nem kellett külön fizetni a harangozásért csak akkor, ha hatot huzattak.

mi feleink is fizetnek: Tehát a mi Ekklesiánk mérséklett és kevés fizetésért engedjék meg azon keresztyén társainknak a mi Harangunkkal való harangozást, de tsak a Ven. Trakt. által már máskor is publicáltatott moderált számú Harangszót. És ez eránt valamely értelmes ember által készítettendő Írásbeli edjesség levelet vegyenek Ekklesiáink a más Vallásuak Elöljárótól.”

A harang nem csak jeladásra szolgál, de kifejezheti a rangot is. Vannak falvak, ahol minden korú és nemű halott esetén egyformán harangoznak. Mégis vannak rangos családok, ahol a család elvárja, hogy a harang rangjukhoz, méltóságukhoz mérten szóljon. Tarpán pl. „A férfiaknak és a nőknek egyaránt összehúzott harang szól. Ez azt jelenti, hogy a kis és a nagyharang együtt szól. A férfiaknak hármat, nőknek kettőt harangoznak. A gyermekeknek is ugyanúgy harangoznak mint a felnőtteknek. Az első a hívogató harangszó. Csendítésnek is szokták nevezni. A déli harangszó után és alkonyatkor ugyanúgy harangoznak, majd másnap reggel és másnap délben is. Ha egyszerre több halott is van, ugyanúgy mindenkinek külön harangoznak. Ez a harangozás több mint egyszerű híradás, a halottnak ad végtisztességet. A tekintélyesebb, nagyobb ember megérdemli, hogy hosszan szóljon a harang. A kereszteleetlenül meghalt gyermeknek nem harangoznak, de a reggeli harangszó alatt viszik ki a temetőbe.”⁴⁷

Falvanként a harangozás milyensége attól függ, hogy hány harang van a faluban. Ha valahol új harangot öntettek, az új harang felhúzása előtt összeült az egyházi elöljáróság – ami egybeesett általában a falu elöljáróságával – és határozatot hozott a harang használatára. Egy ilyen, halotti harangozást szabályozó emlékirat maradt fenn 1833-ból a révaranyosi ref. egyház jegyzőkönyvében. Tekintve, hogy a papi jövedelemhez a temetési stóla is hozzátartozott, de a temetés 1926-ig egyáltalán nem tartozott a liturgikusan szabályozott egyházi szolgálatok közé, a prédikációs temetések szorgalmazása végett az egyházi elöljáróság a következő határozatot hozta:

„Emlékirat a harangra nézve, amely 1833-ik évben öntetett: Ecclesia közönséges gyűlést tartatván, hogy valamint más helyeken úgy mind Ecclesiánkban is a Prédikációs Halottnak két harang húzattasson mind annyiszor amennyiszor kívántatik, az Ének Szós Halottaknak pedig egy harang húzattasson.”⁴⁸

Minden bizonnyal másutt is születtek hasonló határozatok, ahol új harangot öntettek, de ezek legtöbbször nem kerültek bele az egyházi jegyzőkönyvekbe, hanem mint az egyház életét szabályozó külön iratokat

Gyermek halottnak csak egy harangot húznak. A reformátusoknál a középső harangot, a katolikusoknál a kisharangot húzzák. A hírharangnál ugyanúgy mint a felnőtteknél, először csak a felekezethez tartozás szerinti harangot húzzák meg. Ezután reggel, délben és este mindkét felekezetenél hármat húznak egy-egy haranggal. A temetőbe menve minden halottnál minden haranggal végig harangoznak. A keresztleetlen gyermeknek nem harangoznak. A gyermek 12 éves kora után számít felnőttnek. Ettől kezdve ezeknek is ugyanúgy harangoznak, mint a felnőtteknek." (Ta.)

Olcsván nem tesznek különbséget a harangozásban a nemek között. Különbség csak a felnőttek és a gyermekek harangozása között van. „Ha meghal valaki, akkor meghúzzák a harangot. Ilyenkor mindig hármat harangoznak. Ez a hírharang. Ezután a gyermekeknek naponta háromszor a kisharanggal húznak egyet kb. 10 percig. Felnőtteknél naponta háromszor harangoznak hármat. Először a nagyharanggal húznak kettőt, a harmadikat összehúzzák. A gyülekezéznél attól függően, hogy milyen idős volt, kettőt húznak vagy a kicsivel vagy a naggyal, az utolsót összehúzzák. Az úton a temetőbe, végig harangoznak.

Ha kórházban hal meg valaki, van úgy, hogy még öt napig se hozzák haza. Akkor nem húzzák öt napon keresztül neki a harangot, hanem meghúzzák a hírharangot és utána csak akkor húzzák meg újra a harangot, ha hazahozták és a temetés van." (O.)

Nagyvarsányban a harangozás rendje a következő: Gyermekeknek reggel, délben, este a kisharanggal húznak egy hosszút. Nőknek: reggel, délben, este a nagyharanggal egy hosszút. Férfiaknak: reggel, délben, este a két harangot összehúzza egy hosszút. Ugyanígy húzzák a harangot a gyülekezésre is. A temetőbe menet mindkét harangot végig húzzák. A távolban meghaltaknak is meghúzzák a harangot. Ilyenkor csak egyet húznak attól függően, hogy mikor érkezett a halál híre, reggel, délben vagy este húznak egy hosszút. (Nv.)

Különleges rendje van Tiszaszalkán a harangozásnak. Itt attól függ, hogy kinek mennyi harangszó jár. Mindenkinek legalább háromszor kell minden alkalommal reggel, délben és este meghúzni a harangot. Gyermekeknek kisharanggal hármat, nőknek nagyharanggal hármat, férfiaknak összehúzza hármat. Idősebb önálló gazdának minden napszakban hatot, az egyház patrónusának tizenkettőt, a papnak huszonnégyet húznak. Amikor a református pap 15 évvel ezelőtt meghalt, reggeltől estig szólt a harang. Hogy a harangozó a számot el ne tévessze, minden harangozás

után krétával húz egy kis vonást. Ezért vannak a toronyban az idegenek számára megmagyarázhatatlan krétahúzgálások.

„Csarodán ma már mindenkinek egyformán harangoznak. Két egyest húznak a nagyharanggal és a harmadikat összehúzzák. Régen más volt a rend: A férfiaknak négyet húztak össze, a nőknek hármat húztak össze, a gyermekeknek kettőt húztak össze. A gyülekezésre mindig hármat húznak össze, a temetőbe menet végig összehúzza szól a harang. Onnan tudták, hogy lány vagy asszony halt meg, hogy a lányoknál egy kendőt tettek a torony ablakába.”

„Gelénesen régen csak csendítettek a halottnak. Mióta elektromos a harang, azóta más a rend. A férfiaknak először húznak a nagyharanggal egyet, aztán kettőt összehúzza. A nőknek húznak kettőt a nagyharanggal, egyet össze. A gyermekeknek egyet a kicsivel és egyet húznak össze. Gyülekezésre mindenkinek kettőt húznak a nagyharanggal, egyet össze. A temetőbe az úton végig összehúzzák.”

„Tákoson csak egy harang van. Itt húznak a férfiaknak hármat, a nőknek kettőt, a gyermekeknek egyet. Reggel, délben és este mindig így húzzák. A gyülekezésre hármat húznak, a temetőbe menet megszakítás nélkül, végig húzzák a harangot.”

„Vámosatyában a férfiaknak kettőt húznak a nagyharanggal, egyet össze, a nőknek egyet húznak a nagyharanggal, egyet össze, a gyermekeknek egyet húznak a kisharanggal. Mindennap háromszor harangoznak. A gyülekezésre hármat húznak a nagyharanggal, a temetőbe menet összehúzza szól végig a harang.”

„Beregdarócon először a hirharangot húzzák meg. Ezt kb. egy percig húzzák. Ha nő halott van, akkor a kisharangot húzzák egy percig, ha férfi halott van, akkor a nagyharangot húzzák egy percig. Ezután minden napszakban mindenkinek hármat húznak össze. A gyermekeknek a kisharanggal húzzák a hirharangot, majd ezt követően a nap minden szakában a kisharanggal húznak hármat. A temetés napján a gyülekezésre egy hoszút húznak össze. Az úton végig csak a nagyharanggal harangoznak egyfolytában.”

Általános gyakorlat, hogy a harangozót csak abban az esetben értesítették, ha a közvélemény már pontosan megállapította a halál beálltát. Ott, ahol szerették volna nagyon siettetni a temetést, előfordult már olyan is, hogy még a halál beállta előtt megtették a bejelentést. Ez nem mindig volt célravezető és ilyenkor fonák helyzetek is keletkezettek, mint ahogy ezt alább egy tákosi történet is mutatja:

„Baráth Bélának már nagyon beteg volt az anyósa. Akkor már ott lakott velük egy házban, a régi ház meg ott állt üresen. Egyszer nagyon beteg lett. Már azt gondolták, hogy esetleg csak egy órája vagy percei lehetnek hátra. Hogy ne a lánya házában haljon meg, gyorsan úgy ahogy volt dunnástól, kiságyastól rudara vették és visszavitték az öreg házba. Ez éjszaka volt. Baráth Béla, ahogy letették az ágyat a régi házba, gyorsan elszaladt a harangozóhoz, felhajtotta a sírásókat, hogy ne menjenek sehová, mert Máli néni mindjárt meg fog halni. Reggel már majdnem meghúzták a harangot, amikor szalad Baráth Béla, hogy nem kell harangozni, mert nem halt meg. Ez most volt nemrégen. Máli néni ezután még három évig élt. Még most temették el a tavasszal.”

A temetés idejének a hatóságok által történő szabályozása

Általános gyakorlat területünkön a temetés idejének a siettetése. A hatóságok szüntelenül szembetalálkoztak ezzel a népi gyakorlattal. Ezért keletkeztek sorozatosan több évszázadon keresztül a temetés siettetését tiltó törvények, amelyek újra és újra szögezik le, hogy a holtak eltakarításánál a várakozási idő 48 óra. Ennek az időnek a be nem tartása súlyos büntetést von maga után. 1777 és 1827 között hatszor újították meg és tették közzé a 48 órás várakozási idő betartásának a kötelezettségét. A törvényt a helytartó tanács 1777-ben adta ki, majd megújította azt 1789-ben, 1795-ben, 1797-ben, 1815-ben és végül 1827-ben.

A helytartó tanácsnak 1827-ben Budán felolvasott határozata ezzel kapcsolatosan a következő volt: „...hogymint már ez előtt több ízbeni Királyi Parancsolatokban úgy mint ddto. 21 szept. 1777 Nró 4720, ddto 10 máj. 1789 in Nro 9328.— ddto. 18-a Decembris 1795 Nro. 26 627. ddto Sept. 29. 1797. Nró. 15 630. ddto. 25 Ápr. 1815 Nro 12 451. meghagyatott úgy most is újra szoroson meghagyódik ezen Superintendenciának, hogy eleibe adja a kebelébe lévő Predikátoroknak, hogy egyetlen egy halottat se temessenek, sem pedig másoknak el temetni ne engedjenek 48. óra eltelése előtt... Hirdetessék ki az egész Superintendenciában, hogy szoroson ahhoz tartsák magukat a Tiszt. Predikátorok, hogy 48 óra előtt senkit el ne temessenek, se eltemetni ne engedjenek.”⁴⁹

Feloldást a 48 órás várakozási időre nézve csak járványos betegségek

esetére engedélyeztek, de a kivételes esetek felsorolása után, ismételten megerősítik a 48 órás időre vonatkozó előbbi rendelkezést. Erről szól a helytartó tanács 1813-ban kiadott „Intimátuma”, amely a következőképpen hangzik:

„Fel olvadódott a N. Mag K.H.M. Tanács Intimátuma Anno 27^a Apr. 1813. Nr 9846. Melyben ezen Superintendentiáknak e folyó esztendőben Januárius 24-én felküldött alázatos reprezentációjára azon contagiosus vagy ragadó nyavalyákról adódik világosítás, melyekben a kik meghalhatnak 48. óra előtt való eltemetetések, kemény büntetés alatt való tilalma alól a N. Mag K.H.M. Tanácsnak September 22-dikén 1812-ben 23 466 szám alatt költ parantsolatjában kivéődnek. Contagiosus v. ragadó nyavalyáknak e következők declárolódván. *Pestis*, az *Americal sárga hideg*, a *Hölyagos*, *Veres* és *Scarlat himlő*. a *meg-veszés*, a *vérhas*, a *rüh*, a *bélpoklosság*, a *vénuszi nyavalya*, meleg részeken a *száraz betegség* és végre a *rothasztó hideglelés*, vagy *forró nyavalya* Currentáltassék, hogy 48. órák eltelések előtt egyedül csak azok temetődhetnek -el, kik ezen Flges parantsolatomban elő számlált ragadaó nyavalyákban holtak-meg. Másokra nézve pedig a 48. órák eltelések kemény büntetés alatt meg-várasz-tassék.”⁵⁰

Nyilvánvalóan ezzel az 1813-ban kiadott, részben feloldó határozattal van összefüggésben az 1816-ban létrejött barabási jegyzőkönyv, amely a következőket tartalmazza: „Arra való nézve, mivel a mi régi keresztyén szokásunknak gyakorlását, mind a Ditsőségesen Uralkodó Királyunknak, mind a Fges Királyi H. Tanácsnak a Halott temetése eránt egy néhány ízben ki adott azon Kegyelmes parantsolatja, mely szerint 48 órát pontosan be kelletik várunk, meg változtatta, de magunk sem vihetnénk végben láрма és botránkozás nélkül meg népességünk miatt is.”⁵¹

A tiltó rendszabályok és a szigorú büntetések kilátásba helyezése ellenére sem sikerült a hatóságoknak a temetés idejére nézve eredményt elérni. A rendelkezések megjelenése után is minden maradt a régiben. Úgy látszik, nem volt összeegyeztethető a kialakult népi gyakorlattal, túllépte a népi temetés megszabott kereteit, mely szerint a halottat csak egy éjszaka kell fenntartani, a halott másnap már temethető legyen. Hogy ez mindig így essen, mielőtt a halálesetet bejelentették az orvosnak vagy a halottkémnek, megbeszéltek, hogy milyen időpontot mondjanak a halál beállítására, hogy megkaphassák a másnapi temetéshez az engedélyt. Éppen ezért mondanak be korábbi időt. Ha pl. kora reggel halt meg valaki, azt mondják, hogy meghalt még az éjszaka. A másnapi temetést mindig

azzal szokták indokolni, hogy oszlásnak indul. Zavart ebben csak az szokott okozni, ha valaki a délutáni órákban hal meg és már semmiképpen nem érhet déli harangszót.

A halál hírüladása sírással

A hírüladás másik módja a hangos sírás. „Ha meghal valaki, ugye odabenn nem lehet sírni, oszt kimennek az udvarra és ott sírnak. Ott aztán mindenkitől kérdik, hogy miért sír? Akkor azt mondják, hogy meghalt a hozzám tartozó. Akkor aztán jön ez is, az is és mondják mindenkinek.” (I.I. gy.) „Volt úgy, hogy nem is harangoztak, mán tudták, hogy ki halt meg. A hozzátartozók kimentek az udvarra és sírtak. Ha nagybeteg volt és látták, hogy sírnak, akkor már tudták, hogy meghalt azért sírnak.” (I.I. gy.)

„Még korán reggel volt. Kinn voltam az udvaron, mikor jött Borca néném mondani, hogy meghalt anyám. Mikor megmondta, akkor az udvaron végig sírtam, végig jajgattam: Drága jó anyám, hogy hagyta! Kinn sírtam az udvaron. Felébredtek a szomszédok is és tudták, hogy meghalt anyám.” (I.I. gy.)

„Ritka az, hogy valaki egyedül legyen, ha a nagybeteg haldoklik. De ha mondjuk éjszaka halt meg, akkor már hajnalba kimennek és sírnak. Ilyenkor megkérdezik, hogy mi történt. Akkor már mindenki tudja, mert megy a hír.” (J.) „Hatan haltak meg két hét alatt a mi családjunkban ezelőtt 50 évvel hastífuszban. Az öcsém 25 éves volt, három hónapos házas. Meghalt a két húgom. Anna meg Róza. Meghalt két öcsém, Gyuri meg Józsi. Akkor volt egy 15 éves húgom, Juliska, az is meghalt. Meg Rózának volt egy kislánya, egy hat hónapos, az is meghalt. Sokan, négy család lakott egy pitvarban, így mindjárt tudták, hogy meghalt valaki. Anyám kinn sikoltzott az udvaron, oszt jöttek rögtön a szomszédok.” (V.)

„A cigányoknál ha meghal valaki, nem szaladnak a harangozóhoz, vagy a paphoz, hanem elkezdnek rögtön hangosan jajgatni. Ott olyankor mindenki nagyon sír. Nem is kell kérdezni tőlük, hogy mi van, mennek maguktól és mindenkinek mondják. A cigányok nagyon jajgatnak. Fogják a fejüket és úgy sírnak, jajgatnak, ha meghal valaki.” (O.)

A hírüladással párhuzamosan óramű pontossággal zajlanak az események. Nincs idő várakozásra. Mindennek idejében készen kell lenni. Rendbe kell tenni a halottat, el kell készíteni a ravalt. Hivatalosan meg kell állapítani a halál beálltát, hogy kitűzhessék a temetés időpontját. Át kell rendezni a halottas szobát, elő kell készülni a virrasztáshoz, elő kell készíteni a másnapi temetést.

A halott rendbetétele a halott mosásával kezdődik. Ha csak jelképesen is, de az öltöztetés előtt mindig megmossák a halottat. A halott mosását általában a hozzátartozók végzik.

Első mozzanat a halott levetkőztetése. Ha ágybanfekvő beteg volt, akkor a rajta lévő alsóneműk levételével nem bibelődnek sokat, egyszerűen kihalásítják és úgy veszik le róla. Ha hirtelen jött a halál, akkor a felsőruhát ha csak egy mód van rá, rendesen veszik le. Az alsóruhát ilyenkor is általában lehasítják. Ha a felsőruhát már semmiképpen nem lehet levenni, akkor azt is egyszerűen kihalásítják. A levetett ruhákat egy csomóba teszik.

Régebben fatálba, most inkább egy laborba öntenek egy kis langyos vizet, elővesznek egy kis darab rongyot, egy kis darab szappant. A ruhát megnedvesítik, beszappanozzák és ezzel rendszerint végigtörlik a holttestet. A mosást mindig az arcnál kezdik, majd a karját és a kezét mossák meg, legutoljára a lábát. A mosás és az öltöztetés ott történik azon az ágyon, ez rendszerint a kiságy, ahol a halál beállt.

Ha a családban nincs olyan, aki meg tudja mosni a halottat, akkor hívnak valakit, akiről tudják, hogy nem iszonyodik a halottól és máshol is megteszi, ha kéri rá.

Ezek a vállalkozó személyek az ún. *halottmosók*. A *halottmosó* rendszerint szegény asszony, aki a halott ruhájáért, egy kis enivalóért, vagy más limért-lomért végzi a halott mosását. Az utóbbi időben már előfordult olyan is, hogy pénzt is adtak a *halottmosónak*. Egyébként úgy tartják, hogy ezért nem jár fizetség, ezt szívességből csinálják. Vannak híres *halottmosók*, akit még életében felkér a meghalt arra, hogy majd ő mossa meg és öltöztesse fel. A felkéréskor megbeszélik, hogy mit tett a *halálra valók* közé, azt hol tartja és mi az még a kedvenc ruhadarabok közül, amit majd még oda kell tenni mellé a koporsóba.

A *halottmosó* büszke arra, ha elismerik a munkáját. Nagyvársányban Horváth Juliánna így nyilatkozott erről:

„Itt Varsányban sokan nem szeretik mosdatni és öltöztetni a halottat. Mindenki csak engem hívott ezelőtt. Ma már csak kevés helyre megyek el, mert már nem bírom egyedül. Csak oda megyek, ahová már eligérkeztem. Azt mondja a szomszédasszonyom is, hogy én öltöztessem fel őt is, mert az apját, Károly bátyámat is olyan szépen felöltöztettem, hogy olyan volt mint egy vőlegény.” (Nv.)

A rituális mosdatás után a halottmosó vizet mindig félreeső helyre öntik ki. Ez a hely általában a kerítés töve, vagy ahogy itt mondják, a közrekesz. De van úgy, hogy a kert végébe viszik le és ott elássák. A halottmosó rongyot és a szappant mindig elássák, szintén valamilyen félreeső helyre. Az edényt, amiben a halottat megmosták, azt rendszerint már többet nem használják. Általában azt is elássák vagy pedig eldobják. Azt mondják, hogy a vizet olyan helyre kell önteni, ahol nem jár a jószág és az ember se tud belépni. Úgy tartják, hogy ha a jószág beelép, betegséget kap, ha az ember beelép, sárgaságba esik.

A halott ruháját, mármint amiben meghalt vagy odaadják valamilyen szegénynek, vagy elégetik vagy tapasztáshoz, mázolásához használják. De van olyan, hogy kimossák és elteszik valahová vagy kimossák és elhordják.

A mosást és az öltöztetést mindig ugyanaz a személy végzi. Ez mindig nagy gonddal történik. Mindenki arra törekszik, hogy minél szebb legyen a halottja. Ezért a férfiakat rendszerint megborotválják, ha szükséges a hajukat megnyírják. Ezt is rendszerint az végzi, aki mosdatja és öltözteti a halottat, de előfordul, hogy ehhez elhívják a falusi borbélyt. Ha a borotválást és a hajvagást házilag végzik, akkor a borotvát és a fésűt a halott mellé teszik a koporsóba.

A halott mosásával és öltöztetésével kapcsolatos teendőket a következőképpen mondják el: „Minálunk azt aki meghalt, magunk mosdattuk és öltöztettük fel. Ezelőtt volt egy kis fateknő, fatál, ki minék hívta. Abba öntöttünk vizet. Szappannal, ronggyal mostuk. Mink azt a fatálat már nem használtuk, nem szerettük, elástuk a kertbe. Azt mondják, hogy jobban nyugszik akkor a halott. A vizet meg a kerítés tövére öntöttük, mert ha valaki beelépett volna a vízbe, akkor sárgaságba esik.” (I.I. gy.)

„Még csak 14 éves voltam, amikor mosdattam az öreg nagyapót. Jöttek férfiak is segíteni, hogy kislány vagyok, mégse legyek egyedül, meg nehéz is volt a halott. Mondtam, hogy nem engedem másnak. A családban mindenkit megmosdattam, máshon is megmosdattam szíveességből. Adtak volna érte ruhaneműt, de nekem nem kellett a halott ruhájából.

Például ott volt a Nagy Gizi testvére, Nagy Annus. Hát nem magamban, hanem Eszter nénémmel mosdattuk meg. Volt annak annyi mindene, de nekem nem kellett. Mást is tudok, hogy mosdatott halottat, de mindenik elkapta azt a ruhát, amelyikbe a halott meghalt. Volt olyan, aki nem fogadta el, de azért a többség elfogadta.” (I.I. gy.)

„A halottmosást anyám végezte. Fateknőbe vizet tett, ruhát, szappant vett, vizes ruhával tetőtől talpig megtörölgette. Utána a ház hátánál, a kertben gödröt ástunk és beleöntöttük a vizet és beföldeltük. Ezt mindig az apám csinálta. Eszter ágyó, Varga Antalné mosdatott halottat számtalant. Mindig csak szívességből csinálta. Volt úgy, hogy volt olyan ruha, ami kellett neki, vagy újabb volt, amit nem hordott el a halott, azt elvitte, hogy hát ne mondják, hogy éppen semmiért dolgozott.” (I.I. gy.) „Nem mindenki ad pénzt a halottmosásért. Szücs Jenőné adott 150 forintot, Koncz Bandinak a testvére, Jóska adott 300 forintot, mert az anyja nekem keresztanyám volt. Mástól nem kaptam pénzt.” (I.I. gy.) „Az uramat meg én meg a menyem mosdattuk meg. A menyem meg is borotválta.” (I.I. gy.) „Emlékszem rá, hogy amikor nagyapám 1964-ben meghalt, nagyanyámék elhívták a borbélyt, illetve a felesége jött el, aki maga is borbélykodott, és megborotválták nagyapámat.” (V.)

„A halott mosása az ágyon történik. Langyos vizet tesznek lavorbá és egy kis tiszta rongyot vesznek elő. Azt beszappanozzák és azzal mossák végig a testet. Mindenki rendben tartja a maga betegét, így ez is elég. Ha nagyon piszkos, lavort tesznek alá és úgy mossák meg. A halottmosó vizet a kerítés tövére öntik. Oda ássák el a rongyot is. Egy kis lomot löknek rá.” (Ka.) „Van aki amikor vetkőzteti, vagy öltözteti a halottat, a ruhát csak lehasítja róla. Pedig a halott ruháját nem szabad széthasítani, mert akkor hogy *satrancol* a halottak között, leesik róla a ruha. A halottról levett ruhát el szokták égetni.” (L.)

„Lónyán a férfiakat férfiak, a nőket nők mossák meg és azok is öltöztetik fel. Vannak olyan szívű férfiak, hogy csak melléállnak, nem iszonyodnak a halottól. Ha olyan volt, meg is borotválták, ha olyan volt a haja takarosán meg is nyírták. A nőkhöz meg hozzáállottak a nők és azok mosdatták meg és öltöztették fel. A vizet a kerítés alá öntötték, hogy a jószág bele ne lépjen.” (L.)

„A mosás még az ágyon történik lavorból, vagy teknőből. Egy kis ronggyal és szappannal végzik a mosást. A halottmosó a halott arcát és az egész testét megmossa, megborotválja a férfiakat és megfésüli. A fésűt, amivel megfésülik, a halott mellé beteszik a koporsóba. A halottmosó

vízzel és a ronggyal nagyon vigyáznak. Nem öntik akárhová, mert aki belelépne, sárgaságot kapna. A víznek egy kis gödröt ásna a karitásnél vagy a ház háta megett. Az edényt, amiben megmosták, hamuval, hamulúggal kimossák.”⁵²

„A ruhát amit leveszünk a halotról, azt nem szoktuk használni tovább, csak kimossuk és eltesszük valahová.” (I.I. gy.) „Ott mossák meg a halottat az ágyon, ahol meghalt. A lepedőt nem vesszük ki alóla, azt odatesszük mellé a koporsóba.” (L.) „Ha a halottnak volt olyan hozzátartozója, aki elhordja a ruhát, akkor azé volt. Ha nem volt, akkor odaadták egy szegénynek.” (I.I. gy.) „A ruhát amiben meghalt, mi beletettük a koporsójába.” (I.I. gy.) „Mi a halott ruháját elégettük.” (I.I. gy.)

A halotról levett ruha sorsát illetően a vélemények megoszlanak. Az az érdekes, hogy ugyanaz a személy egyszerre többféle gyakorlatot is alkalmaz. Pl. a vitkai Ujvári Gáborné volt úgy, hogy a koporsóba tette a halotról levett ruhát, volt úgy, hogy elégette. Más esetekben azzal találkozunk, hogy a ruhát kimossák és hordják tovább. A ruha koporsóba tételénél az a törekvés, hogy a legszemélyesebb tárgyakat vigye magával a sírba is. A másik esetben a démon, a betegség hordozója ott van a ruhán, ezért el kell azt égetni, vagy a víz által meg kell azt tisztítani. A ruha odaadásánál az ajándékozás, a hagyatékolás gesztusával találkozunk. Az így (a halott mosásáért) kapott ajándékot régebben soha nem utasították vissza. Ilyennel csak a legutóbbi időben találkozunk.

A cigányok is megmossák halottjaikat. Egy kis edénybe tesznek vizet és egy kis ronggyal megmossák az arcát, kezét és a lábát. „A vizet amibe megmostuk, egy kis gödörbe elássuk és betakarjuk egy kis földdel. Mi egy kis pálcával meg is jelöltük azt a helyet ahova öntöttük. Már három éve, hogy meghalt az anyám, de azon a helyen a fű még most se nőtt ki.” (U.) A cigányokról a ruhát, amiben meghalt nem veszik le, csak ha hiányos volt az öltözete, azt egészítik ki. Általában harisnyát vagy zoknit adnak még rá.

A halott haja, fésülés, levágás a hajból

Ha az öltöztetés megtörtént, megfésülik a halott haját. A nők haját hátra fésülik, a fejüket kendővel bekötik. A férfiak és a lányok hajára nagyobb gondot fordítanak, mert azoknak nincs bekötve a feje. A férfiak

haját még akkor megfésülik, amikor a mosdatás van. Az öltöztetés után már csak elsimitják, hogy szépen álljon. A lányok haját szépen befonják, ha volt hajfésűje, azt is beleteszik a hajába. Azt a fésűt, amivel a halottat megfésülik, beleteszik a koporsóba.

„Az egyik barátnőm azt mondta: „Ha meg nem fésülsz amikor meghalok, visszajövök érted.” (V.) „Ha valakinek volt hajába való fésűje, azzal fésülték meg a haját. Azt beleteszik a koporsóba.” (L.) „Asszonyt, lányt megfésülik. A lányok haját befonják, két vállára teszik. Az asszonyok haját a feje alá hátra fésülik.” (BMA. Aa.)

Fésüléskor a halott hajából rendszerint levágnak egy keveset. Ezt a haját félre szokták tenni. „Ha fél valaki a halottól, azt szoktuk mondani, hogy fogja meg a lábujját. De ez nem olyan jó, nagyon iszonyatos a lábujját megfogni. Szoktunk levágni a halott hajából. De ez még nem elég, hanem parázs tűzre tesszük és az akkor füstöl. Akkor arra rá kell hajolni és az szétjárja úgy, hogy feloldódik a félelme. De tessék elhinni, hogy ez még sokkal jobb mintha megfogná a lábujját. Édesanyám hajából is vágtunk le jócskán, mert ez az én uram, Gyula nagyon félt. Nem tettük rá a parázsra mindet, hanem eltettük és ha van olyan aki nagyon fél, akkor megfüstöljük.” (L.)

Császár Árpád véleménye szerint: „Ezekben úgy látszik, mintha egyesesen a halott lelkével való egyesülésről lenne szó. A halott lelke a füsttel beleszáll az élöbe.”⁵³ A haj lélekhordozó. Gyermek, kislányok hajából is levágnak egy kicsit emlékebe. Ezt becsomagolják egy kis papírba. Időnként ezt meg szokták nézni. Általában a halál évfordulóján vagy máskor is, amikor emlékezni akarnak. Ezt addig tartják becsomagolva, addig őrzik, amíg az meg nem semmisül. Úgy tartják, hogy addig él a halott, amíg a haja meg nem semmisül.

A TEMETÉS ELSŐ HELYSZÍNÉNEK, A HALOTTAS SZOBÁNAK
A KIALAKÍTÁSA

Ha a halál beállt, a mosdatással és az öltöztetéssel párhuzamosan megkezdik a halottas szoba kialakítását. Itt az első teendő, az ablakok bezárása, elfüggönyözése, a tükör letakarása. A halottas szobában mindig megállítják az órát, kioltják a tüzet. Amíg a halott öltöztetése folyik, az ajtót is zárva tartják. Csak akkor nyitják ki, ha a ravatalt kezdik készíteni.

A halál beálltával nem szűnnek meg az élők és a holtak közötti kapcsolatok. Általános felfogás az, hogy a temetésig a lélek ott-tartózkodik a halottas szobában a halott körül. A halott mindent lát, mindent hall, mert a lélek követi a testet mindenfelé. Ennek néha vannak látható jelei is. Azt szokták mondani, hogy amikor a halott kinn van az udvaron, a lelke galamb képében ül a háztetőn. De akár látható, akár láthatatlan ez a lélek, követi a testet a holtak falujába, a temetőbe is. Hogy ez lehetőleg így legyen, annak érdekében mindent elkövetnek. Egészen általános, hogy amíg a halott a házban van, az ablakokat zárva tartják, hogy a lélek ne távozhasson messze a halottól.⁵⁴ Az ablakot csak akkor nyitják ki, amikor a halottat viszik az úton a temetőbe. „Amikor a halottat a háztól vagy 100 méterre elvitték, kinyitják az ablakot, huzatot csinálnak, hogy hadd menjen a levegő is vele együtt. A lelke ott van a halottnak, ahol a teste. Mikor a temetés áll, a háztetőn van galamb alakjában. Amikor elföldelik, akkor elmegy a helyére.”⁵⁵

A népi felfogás szerint tehát a lélek a halott körül tartózkodik, de nem lehet tudni, hogy mi a lélekhordozó. Ezért van az, hogy amíg a halott a halottas szobában tartózkodik, addig a szobát nem szabad kiséperni. Ha sepregetnek is, a szemetet mindig a ravatal alá seprik. Ezt csak akkor viszik ki, amikor a temetés után kiszellőztetnek. Nem lehet akárhová önteni. Ezt vagy elássák a trágyába vagy olyan félreeső helyre öntik, ahol nem jár senki. A seprűt, amivel a szobában sepregetnek, minden esetben kimossák. „A szemetet aláseprik a ravatalnak, csak azután viszik ki,

ha a halottat elvitték." (Kv.) „Sepregetéskor mindent a ravatal alá seper-
tünk. Az ajtónál megkezdtük és úgy seperünk befelé. Ezt még nagyma-
mám tanította. Amit a ravatal alá seperünk, amikor a ravatalt szétszed-
tük, kivittük a szemétdombra." (L.)

A tükör letakarása, a tükörkendő közvetítő szerepe

A temetési cselekmények közül mindennek nagy jelentősége van. Az egész folyamatban mégis akkor következik be a nagy fordulat, amikor a tükröt letakarják a tükörrre való gyászkendővel, ahol megjelennek a halott első személyes közlései, búcsúszavai:

ISTEN VELETEK ÉN MÁR ELMEGYEK

Amikor mindenki tudomásul veszi, hogy bár a halott ott van köztük az élők között, a lelke mindent lát, mindent hall, de beszélni már nem tud. Nem tudja elmondani félbeszakadt gondolatait, intéseit az élők számára. Hogy a halott befejezetlen dolgainak a végére pontot lehessen tenni, szerepét most már közvetítők veszik át, akik helyette és nevében mind-
ezeket megteszik.

„A szobában lévő tükröt letakarják tükörterítővel. Az öregek szerint erre azért van szükség, hogy aki belép a házba, ne lásson két halottat. Mert volt olyan eset, hogy a hozzátartozók és a látogatók közül valaki megijedt amikor belépett a szobába, mivel a ravatalon fekvő halotton kívül még egy halottat látott, a tükörképét is.”⁵⁶

A tükörrre való *gyászkendő* mindig díszített és feliratos. A közvetítő funkciójából következik, hogy a felirat, a halott búcsúszavainak a szövege kerül mindig a tárgy középpontjába és minden más, a díszítés és a minta csak a felirat esztétikai keretétül szolgál. A *gyászkendő* tükörrre való feltevése még csak jelzi, hogy megkezdődött az a másfél, kétnapos időszak, amely idő alatt a halott után maradt nyitott kérdések végérvényesen befejeződnek. Ezek megoldására most már csak a közvetítők képesek, ez idő alatt már csak a közvetítés lehetséges.

„Ha meghal valaki, akkor a tüzet rögtön kioltják. Azért, hogy ne

szagosodjon a halott. Az órát megállítják, kizavarják a macskát. Az ablakot lefüggönyözték, bezárták és csak akkor nyitották ki, amikor elvitték a halottat. A tükröt letakartuk egy fekete csikos kendővel. A miénken nem volt felirat, de még soknak most is van. Ahol két tükör van, az egyiket letakarják, a másikat meg szokták fordítani.” (I.I. gy.) „A halottas szoba ablakát azért függönyözik el, mert az ablakon nem szabad benézni. Aki benéz, az sárgaságot kap. De nem szabad kinézni sem, mert akkor betegség üt ki.” (I.I. gy.)

„Mikor apósom meghalt, akkor nagymama állította meg az órát. Mikor a testvérem meghalt, nem volt óránk. A tükröt letakartuk szép tükörré való kendővel, a kicsit meg befelé fordítottuk. Az ablakot azt nem nyitottuk ki, még egy kicsit le is sötétítettünk. Itt ez a szokás. Mert valaki aki halottláttni megy, ne lássa olyan csúnyának a halottat. Erzsikénk is amikor meghalt, nagyon piros volt az arca. Valójában nagyon csúnya volt, még csúnyább mint édesanyám és a sötét ugye nem olyan csúnyát mutat mint a világos. Meg azt mondják, hogy aki benéz az ablakon, sárgaságot kap. A tüzet is kioltottuk, ahol édesanyám meghalt, mert addig tüzeltünk, mert édesanyám nagyon fázós volt. A spórt ki is vittük és a pitvarban tüzeltünk egy kicsit.” (L.)

„Az ablakot azt akkor zárják be, amikor a haldokló már meghalt. Ha nem zárják be az ablakot, akkor a halott feljön (felpuffad). A halottas házba nem jó az ablakon benézni, mert aki benéz, sárgaságot kap. Kinézni sem szabad az ablakon amikor viszik a halottat, mert aki kinéz, tyúksötét lesz a szemén.” (BMA. Bd.) „A tükröt azt letakarják. Ha nincs valakinek tükörré való kendője, fehér abroszt vagy fekete nyakba való kendőt tettek rá. Ahon halott van, sehon nem láttam nyitva az ablakot. A halottas háznál nincs tűz, más rokon vagy ismerős visz. A halottas ház ablakán nem szabad benézni, mert aki benéz, sárgaságot kap. Még kinézni se szabad, mert aki kinéz, az is sárgaságot kap.” (BMA. Aa.) „A tükör letakarása addig van, amíg el nem viszik a halottat. A halottas szobában nem tüzelnek, a ház többi részében igen. Ilyenkor a nyárikonyhában főznek.” (BMA. M.) „Aki a halottas ház ablakán benéz, az sárgaságot kap.” (BMA. Bd.)

A halottas szobát rendszerint teljesen kiürítik. Kiviszik a tűzhelyet, az asztalt, a kredencet. Általában mindent, még legtöbbször a szekrényt is. Ha valami bent marad, azt fehér lepedővel leterítik. Igyekeznek minél hamarabb felállítani a ravatalt. Amíg a ravatal el nem készül, a halott ott marad lepedővel takarva az ágyon, vagy pedig, mivel azt az ágyat is ki kell vinni amin meghalt, a földön.

Lónyán pl. „Leterítettek egy pokrócot. Nem a ház közepére, hanem egy kicsit arrébb, ráterítették egy lepedőt és arra tették rá a felöltöztetett halottat. Ott még betakarták a fekete vállkendőjével, vagy egy fehér lepedővel. Azért nem középre tették, mert oda a ravatal kerül. Akkor nem tudták volna csinálni a ravatalt. A halottat ide is úgy teszik le, hogy a lába az ajtó felé legyen. Innen tették aztán a halottat a ravatalra vagy a koporsóba. Kinek hogy sikerült. Ha kész volt a koporsó, akkor egyből abba tették, ha nem, akkor csak simán a ravatalra. Ezt úgy csinálták, hogy két ember megfogta a lepedő két végét és úgy tették bele. A lepedőt nem szoktuk kivenni alóla, azt benne hagyjuk a koporsóban.” (L.)

„Amikor nagymama meghalt, akkor mi csak amíg kész nem volt a koporsó, oda az ágyra tettük le. Amikor Liba (Liba István) megcsinálta a koporsót, akkor szépen mint ahogy Anna néném mondta, beletettük a koporsóba. Akkor már nem hordóra készítettük a ravatalt, hanem az asztalra. Mi mindent kivittünk a szobából, a spórt, meg a kiságyat is, amin édesanyám meghalt. Azért vittük ki, hogy legyen hely a virrasztóknak. Régen a szalmát, amin meghalt, azt kiszedtük a szalmazsákból és a kert hátulján elégettük. Most nem égetjük el, mert kell a szalma a jószág alá. Majd Margit nénémék elviszik.” (L.)

„A halott ágyát minden esetben rögtön szétszedik, a szalmáját kiviszik és azt a disznó alá viszik. Más jószág alá nem szokták tenni, más szalmával nem keverik össze.”⁵⁷ „A kis dikót, amin az uram meghalt, eltűzeltük. Az ágydeszkát, a szalmát, a lepedőt el szokták égetni. Másnap vagy még akkor nap elégetik a kert hátulján vagy a mesgyénél.” (BMA. Aa.) „Gyűrében mindent elégetnek, ami a halott körül volt. Az ágyat, a szalmát, a szalmazsákokat, lepedőt, de még a dunnát meg a párnát is elégetik. Én a dunnát meg a párnát azt nem égettem el, mert sajnáltam. Eladtam egy cigányasszonynak.” „Gyarmaton (Fehérgyarmat) most meg az a szokás, hogy amit a halott használt, mindent elégetnek. A dunnát, a párnát, a

kendőket, a lepedőket, abroszokat. Szóval mindent. Még az ágyat is kivitték és azt is elégették. Szép apránként, hogy ne lássák a szomszédok. Azt mondják, hogy máglyát raknak.” (Vn.)

Csiszár Árpád véleménye szerint a halott személyes tárgyainak az elégetésével, mivel a személyes tárgyak lélekhordozók, a halott szelleme ég el a tárgyakkal együtt.⁵⁸

A ravatal elkészítése

A ravatal mindig a szoba közepére kerül. Ravataloztak koporsóba és koporsó nélkül egyaránt. A ravatal elkészítése akkor egyszerűbb, ha a halott egyből koporsóba kerül. Nem volt gond akkor, ha a koporsót valaki még életében elkészíttette, mert azt csak elő kellett venni. Ha nem volt készen, akkor igyekeztek azt gyorsan beszerezni. Ezért az első sürgős intézkedések közé tartozott a koporsó megrendelése, hogy legalább az alja a ravatal készítése idejére melegeyen. Ilyenkor csak bevitték egy kevésbé használatos asztalt, leterítették egy *ravatalterítővel* és erre tették rá a koporsót. Ha nem volt valakinek asztala, akkor bevitték két *dagasztólábat* vagy két *mosószéket*, vagy két hordót vagy két *szapulókádat*, arra tettek egy szekéroldal deszkát, leterítették a *ravatalterítővel*, vagy leterítették egy lepedővel vagy valamilyen vászonnal és körbehúzták fodros *ravatalterítővel*, majd úgy tették rá a koporsót. A halottat a ravatalra mindig úgy helyezték rá, hogy a lába az ajtó felé legyen.

Bonyolultabb volt elkészíteni a koporsó nélküli ravatalt. Ezt soha nem készítették asztalra. Ez a ravatal mindig a fent már elmondott hordókból, vagy *dagasztólábból* és szekéroldal deszkából készült. Ilyenkor a ravatalra egy szalmával kitömött *szalmazsákot* tettek. Ezt leterítették egy lepedővel és erre helyezték rá a felöltöztetett halottat.

A beregsurányi Ábrán Pál a ravatal összeállítását a következőképpen mondja el: „A ravatalt pedig úgy készítették a régi időben, hogy két hordót vagy ilyen *szapulókádat* bevitték, oszt rátettek ilyen oldaldeszkát és arra tettek egy *surgyét*, vászonba szűttek *surgyét*, megtöltötték szalmával és mentül magasabb ravatalt csináltak. Körül pedig vót ilyen *ravatalterítő*, a korca vót felül, közbe vót ilyen két-három ujnyi csipke eresztve, kinek milyen vót, azt körülhúzták rajta. Ha kisebb vót a ravatal, kisebbre

vették, ha nagyobb, nagyobbra. Ez nem vót minden háznál. Ha nem vót, kölcsönkértek. Ravatal nélkül nem csináltak temetést.” (Bs.)

Régen a ravatalt hordóra vagy *mosószékre* készítették. Bevittek két hordót vagy *mosószéket*, erre széles deszkát vagy ajtót vagy szekéroidal deszkát tettek. Ezt először rongypokróccal, aztán lepedővel terítették le. Ilyenkor a halott feje alá párnát tesznek. A ravatal alá egy teknőbe vizet tesznek. Ezt azzal indokolják, hogy a víz hűti a halottat, így nem puffad fel. Ez a szokás ma már nem általános, de valamikor télen, nyáron vizet tettek a ravatal alá.⁵⁹

„A ravatalt földig betakarják vagy egy hosszú *gyászbrosszal*, vagy *ravalterítővel*. Ahol ez nincs, egyszerűen fehér lepedővel.” (Nv.) „Hogy a halott szépen mutasson, ha csak sima ravatal van, akkor párnát tesznek a halott feje alá. Úgy, hogy leterítik egy lepedővel vagy még úgy is szokták, hogy tesznek rá egy kisebb párnát is, amit szénával tömnek ki.” (J.) „Volt, hogy hordóra készítették a ravatalt. Két boroshordót begöngyörítettek a ház középre, arra széles deszkát tettek, azt körülvették vászonlepedővel. Volt olyan is, ha nem volt valakinek asztala, bevittek két *mosószéket* és arra tették a koporsót.” (I.I. gy.)

„Csak kisebb gyermeket terítették ki úgy, hogy az asztralra párnát tettek, rá lepedőt és arra tették rá a felöltöztetett halottat. A ahlott lába mindig kifelé, az ajtó felé volt. Azért, hogy ne jöjjön vissza, kifelé menjen.” (I.I. gy.) A ravatal alá vizet tettünk egy nagy tálba vagy teknőbe, hogy fenntartsa a halottat, hogy hűtse. (I.I. gy.)

A koporsóba tett tárgyak

Koporsóba tétel előtt a koporsó alját kibélelik. Fodrócot vagy szalmát tesznek bele, amit leterítenek egy lepedővel. A feje felől a koporsó végébe teszik a halotti párnát, amit mindig szénával, szalmával vagy gyaluforgáccsal tömnek ki. Ez a halott feje alá kerül. Ezután a haloított behelyezik a koporsóba az alatta lévő lepedővel együtt. A halott alatt lévő lepedőt egyedül Tarpán nem teszik bele a koporsóba. Ha a halottat beletették a koporsóba, szépen eligazítják. A lábát összekötik. Ha az álla keresetlen kendővel vagy csak egy fehér ronggyal volt felkötve, azt leveszik és kicserélik az erre a célra már a halálra valóba elkészített állfelkötő sza-

lagra, vagy újabban a koporsóval együtt megvásárolt fekete vagy fehér se-lyem szalagra. Haját megigazítják, a kezét a mellén egymásra teszik vagy simán a test mellé helyezik. A levetett állkötőt csak beledobják a kopor-sóba. Ezután mellé teszik személyes tárgyait, a holtak országába való felszereléseket.

Ha fázós volt, akkor pl. Lónyán meleg holmikát adnak rá, pl. meleg bugyit, de mellé teszik a meleg vállkendőt is. A felszereléshez minden korosztálynál, férfiaknál és nőknél egyaránt, hozzátartozik a zsebkendő. Mindig fehér zsebkendőt tesznek, lehetőleg a keze alá. A nők fejét általá-ban egy nagyon szép új ternó kendővel kötik be, de mellé teszik a hasz-náló kendőjét is. Erre különösen akkor kell vigyázni, ha a halott életében meghagyta, hogy melyik kendő legyen vele. Ha azt hagyja meg, hogy a használó kendőjével kössék be a fejét, de a család úgy dönt, hogy az na-gyon kopottas, nem akarják, hogy megszólják a családot, olyankor is lehetőleg a szép ünneplő kendővel kötik be a fejét, de mellé teszik az ócskát is úgy, ahogy azt meghagyta.

„Mikor anyósom meghalt, azt hagyta meg előtte, hogy az ócska ken-dőjét tegyük a fejére. Az már elég kopottas volt, aztán úgy beszéltek meg a többiekkel, hogy az ünneplő kendőjével kötjük be a fejét, a másikat meg odatesszük mellé, hogy legyen meg a kívánsága. Mit szóltak volna hozzá, amikor nézik, hogy ócska kendő van a fején?” (Gy.)

A felszereléshez tartozik mindenkor a zoltár vagy biblia vagy va-lamilyen imádságos könyv, ha katolikus volt, a rózsafüzér és ha van, egy kis fali feszület.

A férfiak mellé mindenkor odateszik a kalapját, ha volt pipája, ak-kor a pipáját, a dohányzacskót, de tesznek mellé gyufát vagy legújabban öngyújtót is. Állandóan visszatérő tárgyként szerepel a férfiaknál és a nőknél egyaránt a görbebot és a szemüveg. Nagyon gyakori, hogy a kopor-sóba tesznek pénzt is, rendszerint néhány fillért. Nők mellé gyakran tesz-nek kötőt (általában idősebbeknél fordul ez elő) mint a jó gazdasszony-ság jelképét, kártyás férfiak mellé tesznek kártyát, italos ember mellé egy kis üveg pálinkát. Nem maradhat ki a koporsóból az idősebbek műfogsora, vagy fiatal lányoknál a gyöngy vagy esetleg más, az életben kedves ékes-ség. Csecsemő vagy egészen kicsi gyermek mellé általában tesznek csörgőt és cumis üveget is. A kislányok mellé odateszik kedvenc babáját vagy más egyéb játékot.

„Nálunk Vitkában a halott mellé teszik az imakönyvét, ha katolikus volt, az olvasóját. Zsebkendőt is tesznek a kezébe, hogy tudja mibe megtö-

megtörölni a szemét a föld alatt. A férfiaknak a zsebébe, legtöbbször a belső zsebébe szoktunk pénzt is tenni. Ez mindig csak pár fillér. Az aszszonyoknak nem szoktunk pénzt tenni csak akkor, ha van a ruhán zseb. Azt mondják, hogy azért kell a pénz, hogyha megy a mennyország kapujába és pénzt kérnek tőle, hát legyen. A férfiak mellé odateszik a kalapját és a borotváját is. A kalapot vagy a hasára teszik vagy mellé. Van olyan, hogy a halott szemére is pénzt tettek, hogy a túlvilágon gazdag legyen. Az én nagyapámnak is tettek pénzt a zsebébe, egy papír tíz forintost, mert nagyon szerette a pénzt és mindig a zsebében hordta.” (I.I. gy.) „A cigányoknak mindig tesznek pénzt a koporsóba.” (U.)

A kalap odatételére vonatkozóan Lónyán ezt tudják: „Nagyanyámék azt mondták, hogy a férfiaknak azért kell a kalapot odatenni, mert a férfiaknak az az ékessége. Meg a másvilágon amikor mászkál, legyen vele.”⁶⁰ Jándon azért tesznek csak egy kalapot mellé: „Elég eggyel köszöngetni a másvilágon.”

Általában a koporsóba kerül a nők hajfésűje vagy az a fésű, amivel a halottat megfésülik. Nagyon ritkán előfordul, hogy nem teszik oda. Egy ilyen esetet közöl *Csiszár Árpád* is a Szájról szájra című munkájában.⁶¹ Legvitatottabb a cipő koporsóba tétele.

Vannak tárgyak, amelyek egybehangzóan a holtak országának felszerelési tárgyai. Ezek: a kalap, fujre való kendő, zsebkendő, biblia, imádságos könyv, zsoltár, katolikuso¹ nál az olvasó, férfiaknál a pipa, dohányzacskó, szemüveg. Fiatal lányoknál egészen természetes a gyöngy koporsóba tétele, csecsemőknél a csörgő és ha van a cumis üveg odatétele. Általános jó gazdasszonyoknál a kötő, kártyás férfiaknál a kártya odatétele.

Majdnem ritkaságnak számít, ha gyufát és öngyújtót is tesznek a pipás ember mellé a koporsóba, pedig a tűzszerszám odatétele minden bizonnyal általános lehetett, hiszen a régészeti ásatásoknál a férfi sírokból nagyon gyakran kerül elő a régebbi korok tűzgyújtásához elengedhetetlen kovakő. Gelénesen Varga Gyulának, aki 29 évesen halt meg, mellé tették a karóráját és a meleg pulóverét, de tettek mellé cigarettát és gyufát is. (G.)

„Gyürebén is volt olyan, hogy odatették mellé az öngyújtóját. Laci bátyám mellé is odatették.” (Gy.) Legújabban a koporsóba teszik a műfogsort is: „Anyósomnak két fogsora volt. Az egyiket amikor meghalt, mert nagyon csúnya volt, nagyon beesett az arca, beletettük a szájába. A szomszédasszony segíteti, mert egyedül nem bírtam. A másikat meg vé-

letlenül itthon felejtettük, nem tettük be a koporsóba, de azt temetés után kivittem és elástam a sírba.” (Gy.)

Nagyon vigyázni kell, hogy minden személyes tárgy belekerüljön a koporsóba. Ha valamit elfelejtenek odatenni, kiviszik a temetőbe és elásák a sírba. „Az én testvérem meg nagyon sokat volt kórházban és volt neki külön bicskájája, injekciós tűje, nyaklánc. Ezeket elfelejtettük beletenni a koporsóba. Kivittük a temetőbe és mindent elástunk a sírba. A sír közepébe vájtunk egy mély gödröt és abba tettük bele. Apósomnak meg a pipáját felejtettük el beletenni a koporsóba. Anyósom nem hagyott békét. Kivittük és elástuk a sírba.” (L.)

A személyes tárgyaknak a halottal való eltemetése ősi, egyetemes szokás. Régészeti ásatásoknál a sírokban talált mellékletek egyenesen korszakmeghatározók. De nem csak a korszakot lehet velük meghatározni. Utalhatnak és utalnak is a társadalom szerkezetére, szétválaszthatók a sírok mellékletei alapján az egyes társadalmi rétegek, meghatározható ezek alapján az elhunyt neme, kora és társadalmi helyzete.

Területünkön a népi hit szerint a koporsóba helyezett tárgyak segítik elő a halottnak a holtak országába való beilleszkedését, a holtak országában való mozgását. Legszigorúbb büntetésnek számított, ha valakit ezektől megfosztottak.

*A gonosz szellem távoltartása a ravattól:
vastárgyak tétele a halott hasára, víz tevése a ravatal alá*

A halott hasára, hogy fel ne puffadjon, Vitkában kést vagy spórkarikát tettek. Ugyanebből a célból egy nagy tálba vagy teknőbe vizet tettek a ravatal alá. (I.I. gy.) Lónyán, hogy a halott fel ne jöjjön, a hasára kulcsot, ollót vagy lakatot szoktak tenni. „Szegény anyámnak nem kellett, mert ő már nem evett semmit. A testvérem hasára ollót tettünk. A ravatal alá régebben jeget, meg vizet tettek egy fatálba.” (L.) „Régen a halott hasára sarlót tettek. Nyírmadán amikor Mariska néném meghalt, annak is sarlót tettek, hogy fel ne jöjjön. A ravatal alá mindig tettek egy fatálba vizet, meg volt úgy, hogy nyáron még jeget is tettek. Azért teszik, mert az hűti a halottat. Mi mán csak a ventilátort kapcsoljuk be.” (Gy.) „Varsányban mindig ekevasat szoktunk a halott hasára tenni. Ha

meghal valaki, azt mi már mindig odakészítjük. Ha rátesszük, akkor nem jön fel a halott. A ravatal alá meg mindig vizet teszünk. Ezt a vizet csak az árokba szoktuk beleönteni." (Nv.) Kisvarsányban is tesznek a halott hasára vasat. „Három kiló vasat kell a halott hasára tenni.” Aranyosapátiban bezárt lakatot, Jándon egy fél tenyérnyi bádogot tesznek a halott hasára. Ollót vagy kisebb vasdarabot tesznek a halott hasára Mátyuson. Tákoson patkó forma vasat.⁶²

De általános ugyancsak a felpuffadás ellen a víz tevése a ravatal alá. Azt tartják, hogy a víz nem csak hűti a testet, de beszívja a szagot is. (G.) Dézsában tesznek a ravatal alá vizet Beregdarócon, lavorban vagy fateknőben Márokpapiban, vederben vagy lavorban Jándon. De tesznek vizet Olcsvaapátiban, Mátyuson, Gulácson és Vámosatyában is. A halott hasára helyezett vasat a koporsó lezárásakor minden esetben leveszik. A ravatal alatt lévő vizet, félreeső helyre öntik ki.

Az adatközlők arra a kérdésre, hogy miért van szükség a vasra és miért van szükség a vízre, rendszerint prakticista magyarázatot adnak: Azért, hogy hűtse a testet, azért, hogy ne puffadjon fel. Ebben a feleletben részint az az óvatosság van, nehogy valaki babonáskodással vádolhassa őket. Másrészt talán azért, mert az ősi hitvilág összefüggései elhalványultak és csupán maga a cselekmény maradt meg a hajdani magyarázat nélkül.

A víz hűtésének a gondolata nagyon ellentmondásos. Télen, amikor az egyszerű ablaknyitás biztosítaná a halott hűtését, az ablakok, míg a halott a háznál van, szigorúan zárva vannak. Még a nyári éjszaka is több hűvöset biztosít, mint a lavornyai vagy teknőnyi víz.

Valami egész másról van szó. A megsezmélyesített halál elvégezte a maga munkáját, de továbbműködnek a rontó démonok, amelyek felpuffasztják a testet, eltorzítják a halottat. Ezeket a démonokat távol kell tartani. Erre szolgálnak a különböző hatalmas, lélekhordó fémek, a bronz vagy leggyakrabban a vas. Maga a fém, vagy még inkább a belőle készített eszköz a lakat, a kés, a sarló stb. De ezek a démonok a vizet is kerülik. Eredetileg talán ott vannak az emberben és csak a halál beálltakor szabadulnak onnan ki. Találkozunk ezzel a kelevény nevű gyermekbetegségnél. De hordozzák ezt a ruhadarabok is. A kisgyermekre nem szabad olyan ruhát adni, amit előzőleg ki nem mostak vagy legalábbis egy sarkát vízbe nem mártották. Ilyen rontó szellem távozik el a halottmosó vízzel, amit éppen ezért el kell ázni, mert ha valaki belelépne, azt megrontja, az illető sárgaságot kap.

Ez a démon nem azonos az emberből kiszállt lélekkel. Az nem démon. Ez emberi tulajdonságokkal rendelkezik. A halál beálltától az eltemetésig ott-tartózkodik a ravatal körül vagy láthatatlanul vagy madár alakjában. A temetés után a temetőbe költözik és onnan jár vissza kíséreni vagy segíteni. Ez a lélek egyáltalán nem kerüli a vizet. Erre mutatnak a temetés utáni próbák, az ablakba vagy az asztalra kitett víz és a mellé kivet törülköző. Az ezekkel kapcsolatos történetek éppen arra mutatnak, hogy a visszatérő fogyaszt a vízből vagy egyenesen megmosdik abban.

A régi, honfoglaláskori temetők helyéből egyes régészek arra következtetnek, hogy a víz a lélek hazajárását akadályozza meg. Ezért van a falu a víz egyik, a temető a másik partján. (BMA. László Gyula professzor úr szíves közlése 1977-ben.) Nagyon könnyen lehet ennek az ellenkezője is: A temetőt védi a körülvevő víz a rontó szellemektől. A középkori (Árpádkori) templomok egész sora épült víztől körülvelt helyen. Közvetlenül mellette csak a temető fért el. Így volt ez Vámosatyában, Barabásban, Nagyszekeresen, Csengersimán stb.

A halottas szoba berendezése

Ha a ravatalt felállították, a halott körül mindent elrendeztek, a halottat lepedővel vagy újabban a megvásárolt szemfedővel letakarják. Körben a ravatal körül lócákat helyeznek el. Annyi lócát, amennyi befér a halottas szobába. Ezzel tulajdonképpen el is készült az első helyszín, ahol a halottlátás és a virrasztás történik.

A gyermekeknek ugyanolyan ravatalt állítottak mint a felnőtteknek, de itt rendszerint nem ürítették ki a szobát teljesen. Csak annyi bútort vittek ki, amennyit feltétlenül szükséges volt. Ide kevesebben mentek virrasztani és kevesebb volt a halottlátó is. Nem volt nagy helyre szükség.

A cigányok mindig a koporsóban ravataloztak. Amíg a koporsó nem volt készen, a halottat az ágyon hagyták. A ravatalt volt úgy, hogy a kunyhóban állították fel, de sokszor előfordult, hogy a kunyhó elé tették. A koporsót legtöbbször asztalra tették, de volt olyan is, hogy csak két székre. A halott körül csak újabban tartózkodik valaki. Régebben megszire elkerülték még a halottas kunyhót is. Esetleg csak a virrasztásra

mentek be, de akkor sem mindig. Gergelyugornyán pl. a halottas kunyhót a temetés után felégették.

A halottkém

A halottal kapcsolatos teendőknek, az „eltakarításnak” jellegzetes alakja a halottkém vagy ahogy Vitkában mondják, a *halálbíró*. Ő állapította meg hivatalosan a halál beálltát és adott engedélyt a bemondott adatok alapján a temetésre. A halál beálltának a bejelentésével ennél nem nagyon siettek. Olyankor hívtak, amikor már nem nagyon lehetett megállapítani, hogy mikor történt a haláleset. Így úgy jelentették be, hogy mindenkinek „jóra jöjjön ki.”

„Ha valaki nem nagyon szerette, hogy ott legyen a háznál a halott sokáig, akkor azt jelentette be reggel helyett, hogy meghalt még az éjszaka, mert így már megadta az engedélyt a másnapi temetéshez.” (I.I. gy.) Két törekvés áll itt egymással szemben. Egyik a népi törekvés, hogy a halott csak egy éjszakán át maradjon fenn és így egy virrasztást érjen. A másik, az országos rendelkezések, amelyek szigorúan előírják, hogy negyvennyolc órán belül senkit nem szabad eltemetni. A rendelkezések sorozatosan hivatkoznak arra, nehogy úgynevezett tetszhalottat temessenek el.

Történetek is jártak szájóról-szájra olyanokról, akik eltemetés után a sírban felébredtek. Ezeket erősítette meg az is, hogy a családi, közös sírba temetkezéskor, amikor a sírt megbontották a sírásók, igyekeztek betekinteni az ott előbb eltemetett koporsójába és sorban arról beszéltek, hogy a fej vagy a koponya nem az eredeti helyzetben volt, hanem félre volt fordulva.⁶³

Hogy esetleg a tetszhalott eltemetését megakadályozzák, már az 1800-as évekből maradtak fenn helytartótanácsi rendelkezések, amelyek előírják fálvanként a halottkéme beállítását, kötelezővé teszik a halott orvos, vagy a „halott megvizsgálására kirendelt személy” által történő megvizsgálását és a helybeli halott vizsgálók oktatását. „... most újra Szorosan meghagyódik ezen Superintendentiának, hogy eleibe adja a kebelébe lévő Prédikátoroknak, hogy egyetlen egy halottat se temessenek, sem pedig másoknak el temetni ne engedjenek 48 óra eltelése előtt és Doktori attestatum nélkül, mikor t.i. és hol azt kapni lehet.

Hozzáadódik ezen Királyi parantsolatokhoz az is, hogy azoknak a

személyeknek, akik a Halottak megvizsgálására kirendelődnek, minden helyen szükséges oktatást adjanak (a mennyiben magok a halottak körül való esméretben jártasok:). A felől milyen megesmértető jegyei vannak, hogy valaki megholt.

Abban az esetben pedig ha valamely Helyen nem találhatnák olyan Személy, aki a holttról szóló Bizonyság levelet tudna írni, a Prédikátorok, a tapasztalt Halott-Inspectortól meg kérdezzén azt, mi módon kell azokat írni, magok gondoskodjanak a felől és az ilyen bizonyság leveleket a magok actáik között meg tartásák.”⁶⁴

A helytartótanácsi rendelkezések után 1876-ban iktatják törvénybe és teszik az egész országra nézve kötelezővé, hogy a halottat eltemetni csak akkor szabad, ha a halál beálltát „halottkém” állapította meg. Kívánatosnak tartották volna, hogy ezt minden esetben orvos végezze el. Ez lehetetlen volt, mivel a falvakban csak itt-ott volt orvos. Ezért ismételen elrendelték, hogy falvanként halottkémekeket állítsanak be. Erre igen nagy szükség volt, mivel Magyarország területén még 1906-ban is 13 556 halottkémnek nem volt orvosi képesítése és 51 községben még laikus halottkém sem volt.

A halottkémeke beállításáról maga a falu gondoskodott és a kör-orvosnak kellett gondoskodni ezek kioktatásáról, arról, hogy a halál beálltát meg tudják állapítani. Területünkön a halottkémeke túlnyomó többsége nem a falusi értelmiség, vagy a jobb gazdák közül került ki. Rendszerint olyan emberek voltak, akik a *kishírói* (doboló szolga) teendőket is ellátták, de nagyon sokszor ők voltak a harangozók is. A feladatuk a halál beálltának, a személy azonosságának, a halál időpontjának, a halál okának a megállapítása volt. Hogy teendőjüket el tudják látni, 1876-ban oktatásukhoz egy kis könyvecskét adtak ki. Természetesen a körorvos oktatása általában csak szóban történt meg. Ezek a halottkémeke írni-olvasni alig tudó emberek voltak, akiknek arra sem volt képzettségük, hogy a halottkém-jelentés nyomtatványát kitöltésék. Többször kénytelenek voltak elmenni vele az anyakönyvezés körjegyzőségére, ahol segítséget kértek a kitöltéshez. A halottkémeke ténykedéséről éppen emiatt a hivatalokból tréfás történetek jöttek ki.

A körorvos úgy tanította, hogy a halott orra alá tollpihét kell tartani és azt figyelni, hogy a pihe nem mozdul-e meg. A tréfás elbeszélések szerint a halottkém ezt úgy értelmezte, hogy tollal kell megbirizgálni a halott orrát. Ha erre nem tüsszent, akkor meghalt.

Az úrlap kitöltéséhez segítséget nyújtó hatóságok is gyakran paro-

dizálták a halottképek tudományát: Az úrlapon lévő kérdésekre a feleletet a halottkémnek kellett diktálni: Az úrlapot kitöltő olvasta a kérdéseket: A halál oka: (a halottkém diktálta) ütés, a kór neve: (a halottkém diktálta) bot, észrevétel: (a halottkém diktálta) nem vette észre, hátulról ütötték.

A halottkém-jelentés alapján történt aztán az anyakönyvezés és az eltemetés határidejének a megállapítása.

A halottkém tevékenysége magán a temetési renden nem változtatott. Tevékenysége tulajdonképpen nem jelentett mást, minthogy megjelent a halottas háznál, ami alig volt több mint az egyszerű halottlátóké. A maga külön szertartását szinte csak ezek közé sorakoztatva végezte. Egyébként minden ment tovább a bürokratikus, sokszor parodizált úton.

A negyvennyolc órán belüli temetésekhez csak különleges esetekben lehetett megadni az engedélyt.

1888–1892 közötti időből maradt fenn Dercen község (Beregszász mellett) halottkémjének, Dóka Andrásnak a halottkém-naplója a Beregi Múzeum adattárában. A napló 37 számozott lapból áll. 1888-ban a halál-esetről a bejegyzésben csak a következők szerepeltek: a meghalt neve, kora, lakása (utca, hákszám), a halál napja és az eltemetés napja. Pl.: „Fodor Menyus egy hónapos Ház szám 67. 1888 június 23 és 24; Orosz Mária özvegy ház szám 118 kora 49 éves 1888 augusztus 25 és 26; Fodor Páll ház szám 58 kora 1 éves 1888 szeptember 20 és 21; Dóka András ház szám 73. kora 6 éves 1888 szeptember 28 és 29.”

A 11. bejegyzéstől kezdve itt-ott feltűnik a kór nemének a megállapítása is. A következő kórjelölésekkel találkozunk: „eredeti görcs, görcs, gutta ütés, tüdő gyuladás.” Később aztán szélesedik a bejegyzések köre és a 26. esettől kezdve már folyamatosan feltünteti ott ahol volt, a vizsgáló orvos nevét is. A többiekénél megjegyzi: „orvos nints, orvostalan, megvizsgáltatott az egyházi gondnokkal.”

A későbbi feljegyzéseknél már a halál óráját és az eltemetés óráját is feljegyzi. Pl.: „Balla József 1 hetes helvét hit. nagy utca 31 sz. eredeti görts orvostalan, nem is volt mikor 1889 június 2-án reggeli 4 óra és 3-án délután 6 óra; Kopasz Imre Puskás Imre törvénytelen fia 4 napos eredeti görts orvosolni nem lehetett, betegsége Észre nem vehető 1889 június 18-án délelőtt 5 óra és 19-én délután 6 óra.”

1891-ben és 1892-ben már részletesebb bejegyzést találunk az egyes esetekkel kapcsolatban. A jegyzetben már igyekszik megjelölni a korai temetés okát is. Pl.: „erjedésnek indult, rothadásnak indult, foszlásnak

indult, még életében erjedésnek indult” stb. „Halott neve: Lőrincz Juli Lőrincz János menyecske lánya Családi állapota: születés helye: Dercen, kora: 28 éves, vallása: Helvét hit, kór neve: Tüdő lob, orvos neve: nem, Halál napja és órája: 1891 szeptember 20 éjjeli 12 óra, eltemetési idő, óra: 1891 szeptember 22-én délután 5 óra, jegyzet: Foszlásnak indult.”

Az egész napló tanulságaként elmondható, hogy a halottak megvizsgálását csak igen-igen kis számban végezte orvos, a halál beálltát majdnem kizárólagosan a halott közvetlen környezete állapította meg. A halottkém vizsgálata nem volt több mint halottnézés. A diagnózist a bemondott adatok alapján állapította meg. Az esetek 90 %-nál még a papírforma szerint sem tartották fenn a halottat 40 órán túl. Ha még bele vesszük azt is, hogy általában a bejelentéseknél korábbi időt mondtak be, akkor szinte egyértelmű, hogy a szigorú hatósági rendelkezések csak igen-igen ritkán, vagy egyáltalán nem érvényesültek.

De nemcsak a feljegyzések hallgatnak a halottkéme vizsgálati módszereiről, hallgat maga a falu is. Általában csak ennyit mondanak: „Ha meghalt valaki, be kellett jelenteni a *halálbíró*nak. A *halálbíró* elment, pofozgatta, hallgatta. De nem is kellett, mert látszott rajta, hogy meghalt, mert megsárgult. Akkor egy nagy könyvbe beírta, hogy mikor halt meg, hány éves, hány centi volt. Amíg bizonyos időt be nem töltött nem lehetett eltemetni.” (V.) „Mikor nagyanyám meghalt, akkor én megnéztem a pulzusát, tollat tartottam az orra alá és én már akkor biztosra tudtam, hogy meghalt. Szépen felöltöztettük, akkor jött Baráth Béla bátyám, mert ez a halottkém Tákoson és ő is csak megnézte és mondta, hogy meghalt.” (T.)

Mivel a halottkém tevékenysége csak puszta formáság volt, gyakran parodizálta ki őket a falu is.

Gergelyiben még az 1960-as években is Szászi Imre, elzüllött borbély volt a halottkém. Ő foglalkozott a holtak borotválásával is. Italszerető ember lévén, szabadidejének nagyrészt a korcsmában töltötte. Beszélgetések közben mindig azzal csúfolták, hogy arról lehet megállapítani, hogy valaki meghalt, hogy amikor Szászi borotválja, akkor sem szisszen fel.

Éppen a halottkém tevékenységének puszta formáltságából következik, hogy a temetési paródiák számos variálásában tűnik fel szereplőként a halottat megvizsgáló személy alakja.⁶⁵ Ezekben a paródiákban már mint orvos szerepel, de a halottas játékokban bemutatott tevékenységük alapján ezeket inkább halottkémekeknek lehet tekinteni.

A papnak, harangozónak és a halottkémnek történő bejelentéssel

még nem zárult le azok sora, akiket értesíteni kell a temetéssel kapcsolatosan. Ekkor van ideje a kántor, a *diktáló*, a fejfakészítő értesítésének is. De ekkor kell intézkedni a következő színhely, az udvar kialakításához szükséges kellékekről is, pl. megbeszélik, hogy ki fogja hozni a sárga homokot, amivel másnap az udvart lehomokolják.

A beregi falvakban a hivatalos szerveknél való eljárás, a megrendések lebonyolítása a hozzátartozók férfi tagjainak a feladata. Kivétel ebben Tarpa, ahol ezeket a feladatokat az ún. *közbenjáró* végzi. De ott az ő feladata a családdal közös egyetértésben a temetés különféle alkalmaira való hivatgatás megszervezése is, valamint a temetés tisztességére való felvigyázás, de még a családdal történő előzetes megbeszélés után a sír helyének a kijelölése is.

Hivatgatással történik a virrasztó megszervezése, a sírásók felkérése, de hivatgatnak még a temetés alkalmára is. Általában 6 hivatgató van, akiket a rokonság fiatal férfi tagjaiból választanak ki. Ezek előre megkapják azoknak a névsorát, akiket meg kell hívni, de még azt is külön megjelölik, hogy, kit, a temetés melyik alkalmára hívnak meg. A hivatgatók ünnepelő ruhába öltöznek. A falut utcákra osztják és páronként indulnak el egy-egy utcába hivatgatni. A hivatgatás kötött szöveggel történik és rá a válasz is mindenkor kötött. Pl.: „Szólítom magokat idős Péter Sándorné Kántor Rozália végtisztességétélre holnap délután 2 órára, istentisztelet alkalmára a háznál. Károly bátyámat pedig szólítom a virrasztóba is.” A válasz erre: „Köszönjük a fáradságot.”

A *funerátor* és a család közös feladata még ezeken kívül azok névsorának az összeállítása, akiktől a halott személy szerint elbúcsúzik. Ha a halott erről még életében intézkedett, akkor erre nincs szükség. De ha nem, akkor ezt a család és a közbenjáró közösen teszik meg helyette. A névsort a *funerátor* annak adja át, aki a halottat búcsúztatja.⁶⁶

A halottlátás, halottnézés

Ha az első színhely teljesen elkészült, a halott közvetlen nő hozzátartozói gyászruhát öltenek. Itt a nők gyászöltözete és végig a temetésen fekete kendőből, fekete ruhából, fekete cipőből, fekete harisnyából és fekete szegélyes vagy tiszta fehér zsebkendőből áll. A férfiak csak köz-

vetlenül a temetés előtt öltének magukra ünneplő ruhát, amit általában fekete karszalag és fekete ünneplő kalap egészít ki. Attól kezdve, hogy a halottas szoba elkészült, egészen a temetés végéig egy nő hozzátartozó mindig tartózkodik a halottas szobában. Ez általában az a legközelebbi nő hozzátartozó, aki gondozta, ápolta a halottat és aki legjobban ki tudja fejezni a halálestet következtében történt nagy veszteségét a családnak.

Viselkedését a gyász, a mélységes fájdalom kifejezése szabja meg. Mozdulatai kímáltak. Mereven néz maga elé, fejét kissé előre hajtja. Kezét, amiben állandóan ott van a fehér zsebkendő, maga előtt összekulcsolja. Kezét csak akkor tárja szét, ha valaki belép a szobába vagy ha igazgatja a halottat. Az ő feladata várni és fogadni a *halottnézőket* és a család nevében tisztességesen elsíratni a halottat.

Halottnézőbe általában csak a nők mennek. Férfiak nagyon ritkán, gyermekek egyáltalán nem. Esetleg csak az unokáknak szokták megmutatni az anyjuk vagy apjuk felügyelete mellett a nagyapjukat vagy nagyanyjukat. A *halottnézők* is gyászruhát viselnek.

Halottlátás csak nappal van. Első nap mennek a rokonok, szomszédok, nagyon közeli ismerősök. Másnap mennek a távolabbi ismerősök és az idegenek. A *halottlátásnak* szigorúan kötött rendje van. Azt, hogy hogyan kell a *halottnézőben* viselkedni, nagyon szemléletesen mondta el Kósa Árpádné Tákoson: „A halottas szobában nincs beszélgetés, mindenkinek nagy a fájdalma és minden szót csak sóhajtva mondanak ki. Mihent odamegy az ember, megcsókolja a halott hozzátartozóját, aki sírva elmondja, hogyan történt a halálestet, amit szomorúan végighallgatunk.

Felhajtjuk a szemfedeleket, megnézzük a halott arcát, sóhajtgatunk. Mondjuk, hogy egészen megfiatalodott, szépen kisimult az arca vagy ehhez hasonlót. Megnézzük, hogyan öltöztették fel. Vagy két-három percig ott állunk mellette, a jobb kezünkkel tartjuk a szemfedeleket, a bal kezünkkel törölgetjük a szemünket. A hozzátartozó meg szomorúan, sir-dogálva mondja, hogy: de sokat szenvedett, de korán itthagyt bennünket, jaj, de jó anya volt, de megszorodott a szívünk! Jaj, nincs már Irén néni! Amikor így elsíratta, visszaterítjük a szemfedőt, leülünk egy kicsit. Ott maradunk ki mennyit akar, 10 percig, egy fél órát vagy egy órát. Nagyokat sóhajtunk, aztán felállunk és szomorúan kimegyünk.” (T.)

„Vitkában már akkor is mennek halottlátáni, ha még nincs kész a ravatal, csak fel van öltöztetve. Megnézik, hogy mi van rajta. Mikor meghalt az uram, már délután jöttek az utcából megnézni. Széket, lócát raktunk a házba. Akik jöttek megnézték, rendben találták. Deréki

felhajtották a szemfedeleket, oszt úgy nézték meg. Áldogáltak egy kicsit mellette és elmentek. A halottlátókat nem kínáljuk meg semmivel.” (I.I. gy.) „Aki halottlátáni megy, az megnézi a halottat, osztán ilyeneket szoktak mondani: Éppen olyan mintha aludna! Hogy meg van fiatalodva! Fiatalnál: Hogy meg van ráncosodva! Biztosan valami öreg fog meghalni! Azt, hogy oda való volt! Jól járt szegény! ezt csak a háta megett mondják.” (BMA. M.)

Lónyán is a legidősebb nő hozzátartozó fogadja a *halottlátókat*, aki minden *halottlátónak* elsiratja a halottat. Éneklő hangon, meghatározott mozdulatok kíséretében adja elő a halál tényét, esetelve a nagy veszteséget, amely a halállal érte a családot. A siratásban azt is elmondja, hogy hol lesz a halott végső nyughelye, kik várnak rá kinn a temetőben. A legszebb siratást itt Lónyán hallottam. Ősi, igazi siratódallamra. Sajnos a szöveg a dallam nélkül nem olyan kifejező, mint a kettő együtt.

A *halottlátás* a következőképpen zajlott le: A halottlátó csendes köszönéssel szomorúan bemegy a halottas szobába. Ahogy a halottnéző az ajtón belép, a halott mellett álló sirató különös síró–éneklő hangon megszólítja a belépőt. A sirató mindig a halott feje mellett áll a jobb oldalon. A halottnéző a másik oldalra áll, szintén a halott feje mellé. A halottnéző felemeli a szemfedeleket. A sirató ekkor a halott feje felé hajolva, a kezét összekulcsolva, jobbra-balra hajladozó mozdulatok közben elsiratja a halottat.

„Jaj, édesanyám elment itthagyt bennünket!

Nem lesz nekünk többet mán!

Jaj, édesanyám! Ki fog most már várni bennünket?

Hogy tudott itthagyni!

Hogy szerette mindenki! Mindenki nagyon nagyon szerette!

Jaj, édesanyám, ne haragudjon, hogy nem tudtam mindig itthon lenni!

Jó már édesanyám, oda tesszük a gyermeke mellé, ahova vágyott!

Ott lesznek együtt.

Istenem mindenki mennyire szerette.” (L.)

Mikor befejezte a siratást, kicsit megegyengette a halott kendőjét, visszahajtotta a szemfedeleket, kicsit még álltak mindkettén mellette, azután szomorúan kikísérte az ajtóig a halottlátót.

A *halottlátásnak* elsődleges funkciója az ellenőrzés. Ellenőrzése an-

nak, hogy a halottat hogyan öltöztették fel, mindent odatettek-e mellé, amit a közvélemény előír, rangjához, korához méltóak-e a ráadott ruhadarabok. Az idősebb halottlátók még azt is megnézik, hogy adtak-e a halottra fehérneműt. Másodlagos funkciója a részvét kifejezése, harmadsorban pedig a jóslások. Ha az öreg halott arca kisimult, akkor azt mondják, hogy ez után valaki fiatal fog meghalni. Ha a fiatal megráncosodik, akkor azt mondják, hogy biztosan valamelyik öreg fog meghalni.

A részvétet elsősorban a viselkedéssel fejezik ki, valamint akkor, amikor mondják, hogy „fogadjatok őszinte részvéteimet.” Tarpán pl. kötött részvétnyilvánító szöveget mondanak: „Az élet, mondjátok meg, ti lángésszel bíró bölcsek, hogy mi? A halottnak kívánok csendes nyugovást, boldog feltámadást és fogadjatok részvéteimet.” Ugyanilyen részvétet fejeznek ki más falvakban is, amikor a *halottnézők* mondják, hogy „mindnyájan ide jutunk”, vagy ha ehhez hasonlókat mondanak.

A *halottlátás* télen úgy négy óra tájban, nyáron hat óra tájban befejeződik. Ez után már mindenki a virrasztásra készülődik.

A közvetítő vagy a diktáló

A temetés első nagy drámai alkalma a virrasztás. Helyszíne a halottas szoba. Szereplői: a halott közvetlen hozzátartozói, akik között a főszerepet a halott legközelebbi nő hozzátartozója játssza. A másik főszereplője a virrasztásnak a *diktáló* és a *kántor*, akik a közvetítők. Hozzájuk csatlakoznak még a virrasztáson megjelent férfiak, akik énekelnek.

A közvetítő, *közbenjáró* fogalom különböző személyeket takar. Közvetítő a *diktáló*, a kántor vagy régebben a rektor, a pap, vagy néhol *funerátornak*, néhol *közbenjárónak* nevezett közvetítő személy.

A közvetítők személye a helyszíntől, a meghalt személyétől, a temetés milyenségétől függően változik. De bárki vagy bárkik legyenek is azok, a feladatuk egy: a halott nevében és helyette egyes szám első személyben elmondani az ittmaradottaknak a halott aggodalmait, kéréseit, intéseit, jókívánásait.

A temetési *közbenjárónak* hivatalos megbízatása nincs. Ezt maga a közösség választja ki. A pap vagy régebben a rektor csak akkor lehetnek közvetítők, ha vállalták a falu által megszabott, a hivatásukkal sokszor összeegyeztethetetlen *közbenjáró* szerepet, de még ebben az esetben is, csak legfeljebb a *búcsúztatót* mondhatták el a gyászszertartáson. A *virrasztóban* a közvetítő nem lehetett hivatalos személy. A *virrasztók* közvetítője mindig a közösség tagjaiból kerül ki. Van olyan, hogy egy faluban csak egy van, de van olyan is, hogy két-három erre alkalmas személy. Legyen egy faluban egy vagy több *közbenjáró*, azt a faluközösség minden tagja ismeri.

A közösség olyan reprezentatív tagja – mindig köztisztvisletben álló középkorú vagy idősebb férfi –, aki ismeri a közösség tagjait, az összes bajokat, ismeri a halottnak az összes problémáit, a megoldottakat és a megoldatlanokat egyaránt és az ismeretek birtokában tudja vállalni a közvetítő szerepet. Úgy a virrasztásra, mint a temetés más alkalmaira ki tudja

válogatni az alkalomnak megfelelő énekeket, tudja tolmácsolni ezeken keresztül a halott érzékeny búcsúszavait, vagyis van neki is mondanivalója a közösség számára. Nagyon fontos még, hogy hanghordozásában is, amely nem a megszokott közönséges hang, kifejezésre tudja juttatni, hogy ő most közvetít, hogy a halott szavait tolmácsolja.

A diktálókönyv

Mivel a temetések rendjét 1926-ig nem szabta meg határozott egyházi törvény, a nyomtatásban megjelent hivatalos énekeskönyvek nem tartalmaztak temetési énekeket, nem voltak a temetési alkalmakra egységesen szabályozott beszédek és búcsúztatók, komoly feladat hárult a *közbenjáróra*, a temetési kántorokra és a *diktálókra*. Különféle temetési alkalmakra maguknak kellett összegyűjteni vagy megírni úgy a temetési énekeket, mint a *búcsúztatókat*. Ezért minden faluban minden *közbenjárónak* van saját kézzel írott ún. *búcsúztató* vagy *diktálókönyve*, amely minden alkalomra tartalmaz megfelelő énekeket és *búcsúztatókat*.

Bár az 1800-as évektől sorozatosan jelennek meg nyomtatásban ilyenek, sőt az 1921 óta megjelenő református énekeskönyvek is tartalmaznak külön részben temetési énekeket, a kézzel írottakat máig sem tudták kiszorítani a használatból.

A közösség a személyes kapcsolatot, a személyre szabott ismeretek tolmácsolását várta a *közbenjárótól*, akinek szavait – énekeit és *búcsúztató* szövegeit – az tette valóban hitelessé és minden kétséget kizáróan az alkalomra illővé, hogy saját kézíratos könyvéből vagy fejből mondja el egyes szám első személyben azt, amit tőle, mint a halott helyett beszélőtől elvárnak. Tekintet nélkül arra, hogy az egyes alkalmakkor elmondottakat ő maga írta-e, vagy tanulta-e meg valahonnan, esetleg már nyomtatásban megjelent könyvekből. A közösség soha nem azt kutatta, hogy honnan származott, amit a közvetítő alkalmanként elmondott, hanem csak azt figyelte, hogy mit mondott el. Azt, hogy a sokszor teljes vagy sokszor a kevésbé teljes életből tudott-e olyan pozitív dolgokat leszűrni, amely a közösség számára is elfogadható. Éppen ezért gyakori az, hogy az előre felkért *diktálónak* a megbízó még azt is megmondja, hogy az ő temetésén mit mondjon el. Gulácson pl. – bár ez nem mondható általánosnak – az is

előfordult, hogy egy idősebb ember megrendezte előre saját virrasztását szigorúan megszabva azt, hogy kinek-kinek mi az ottani teendője és hogy ott melyik énekeket diktálják el.

Bár minden falu ragaszkodik a maga *diktálójához*, mégis vannak olyanok, akik messze földön híresek különleges hangszínükről. Ha idegének hallják őket, még évtizedek múlva is felemlégetik, hogy ez vagy az, milyen szépen tudott diktálni. Ilyen híres diktálónak számít ma is Ilken Szabó Dezső, aki régebben parasztkántor volt, de a kántorságtól az egyházi hatóság eltiltotta, mivel a templomban is mindig más éneket énekelt, mint amit a pap meghagyott neki. A hetvenes évek közepén még az egyházmegyei gyűlés elé is berendelték, ahol megtiltották neki, hogy saját kéziratot könyvből diktáljon a temetéseken. Ez a falu szempontjából természetesen nem jelentett semmit, hiszen még ma is őt hívják a *virrasztó*ba és a temetésekre. Nagyon elismert *diktáló* volt a jándi Tar Ferenc, akit egy alkalommal egy gergelyi temetésre hívtak meg. „Mindenki csak elámúlt rajta, hogy az milyen szépen tudott diktálni. Az egész temetésnek az volt az ékessége. Még Szücs Károlyné (nagyon híres gergelyi énekes) is azt mondta, hogy ilyet még ő se hallott és senki más ne diktáljon az ő temetésén csak ez a Tar Ferenc.” (Ge.)

Különleges, éneklő hangja van diktáláskor a tarpai kántornak. A Tarpáról elkerült értelmiségiek, akik majdnem kivülállókként vesznek részt a temetéseken, azt szokták mondani: „Hogy engedhetik meg, hogy még mindig ez diktáljon! Lejáratják vele Tarpát!” Ezekkel a megjegyzésekkel szemben viszont a falu ragaszkodik hozzá. (Bd.) Tákoson híres *diktáló* volt Kiss Miklós. Még ma is sokan emlegetik, hogy milyen szépen diktált. Mióta Kiss Miklós meghalt, Baráth Béla vette át a szerepét. Ő azt mondta magáról, hogy úgy tud diktálni, hogy egy gelénesi asszony, aki hallotta egy tákosi temetésen megkérte, hogy az ő temetésére is menjen el diktálni. Vitkában Szabó Józsefet tartották nagy *diktálónak*. Addig amíg ő látta el ezt a feladatot, még a virrasztóba se hívtak mást. „Úgy mint az, senki nem tudott diktálni. Mikor már öregedett kifele, akkor kezdte átvenni Orbán István.” (I.I. gy.)

Éneklés a virrasztóban és a temetésen

A temetéseken az éneklés mindig diktálás után történik, amelyet a *diktáló* irányít. Ő válogatja ki az egyes alkalmakra a megfelelő énekeket. A *diktálókönyvek* külön tartalmaznak énekeket a virrasztás idejére, a koporsó lezárása idejére, a szertartásra, a kapuban megállásra, a temetőbe menet az útra és a temetőben való éneklésre. Csoportosítást még ezen belül is találunk.

Fórizs János vitkai *diktáló* kéziratos könyvében az előbb felsoroltakon kívül még a következőkkel találkozunk: Agg felett, Atya felett, vagy anya felett, Ifjú leány felett, Ifjú felett, Sokat szenvedett öreg felett, Sokat szenvedett ifjú felett, Középkorúak felett, Közönséges, Gyermekek felett. (BMA.)

Az énekek a halott általánosan megfogalmazott gondolatait, búcsúszavait mondják el, legtöbbször egyes szám első személyes formában. Az énekek dallama általában megegyezik a zsoltárok dallamával. Ez nagyon sokszor megtévesztő, mert kívülállónak az egyházi énekek hatását kelti. Csak alaposabb vizsgálattal válik nyilvánvalóvá, hogy az ismert zsoltárdallamok valóságos, személyes búcsúztatásokat takarnak.

Pl.: „Ének az udvarról lemenet.

Dallam 35. zsolt. Perelj Uram perlőimmel...

Vigyetek hát bús síromba,
Visszanézek udvaromba,
Melyet szorgalmasan gondoztam,
Vig éltemben rajta mozogtam.
De mivel, hogy már elmegyek,
Az élőkre áldást kérek.
Az égnek földnek urától,
Elbúcsúzom a világtól.” (BMA.)

A ma használatos zsoltárdallamok csak Szenczi Molnár Albert óta lettek általánosak. Énekeink ezt a különös dallamszint csak ebben az időben

kapták. Ezt megelőzően más dallamok is voltak, hiszen a református énekeskönyvekben is találunk sok ősi dallamot, főként a temetési énekek között.

A *diktáló* az énekeket soronként diktálja, a közönség a kántor vezetésével utána énekl. *Diktálók* gyakran dicsekszenek azzal, hogy egy egész éjszakát fejből tudnak végigdiktálni. A hangsúly a diktáláson van, ami arra az időre utal, amikor még nem zsoltárdallamokat használtak, amikor az énekek szövegei a maiaknál személyesebbek voltak és csak az egyes alkalmakkor használták őket. Ez a forma állandósult és akkor is diktálnak, amikor ez teljesen fölöslegesnek látszik, mivel a közösség minden tagja ismeri a szóban forgó éneket. Olyan is gyakran előfordul, hogy a *diktáló* a szöveget eltéveszti, de a közönség jól énekl azt. A *diktáló* az egyes énekeknél feltűnteti, hogy milyen dallamra énekelhető. Ha a könyvét elődeitől örökölte és az ott feltüntetett dallamok nem a közközzen forgó énekeskönyvből, hanem az azt megelőzőből vagy máshonnan valók, akkor azt jegyzi meg, hogy: „saját nótára, tulajdon nótára, saját dallamra” stb.

Ülésrend, viselkedés a virrasztáson

Régebben a virrasztásra általános volt a hivatás és ide kifejezetten csak a férfiak mentek. Ma már elmennek az asszonyok is, de azok nem a halottas szobában, hanem csak kijebb a pitvarban vagy a konyhában ülnek.

A virrasztásra a házkörűli munkák elvégzése után *sürvedéskor* kezdenek gyülekezni. Az asszonyok tiszta feketében, a férfiak félig ünnepélyes öltözetben vannak. Virrasztásra menve a férfiak levetik a kötöt és tiszta kalapot tesznek.

A résztvevőket a ház ajtajában mindig egy férfi hozzátartozó fogadja, aki a virrasztás alatt végig ott áll az ajtóban. A virrasztó szoba ajtajában is áll egy hozzátartozó férfi. A feladata ennek is az, hogy fogadja a virrasztókat. Ezen kívül feladata még a felvigyázás a halottas szobára és a virrasztókra. Ő szokott kiszólani – az ajtó környékét el nem hagyva –, hogy hozzanak ezt vagy azt, amire történetesen a virrasztóknak szükségük van.

Hasonlóképpen intézkedik abban is, ha valaki a hozzátartozók közül a ravatal mellett elájul és ki kell vinni.

A *virrasztóba* érkezők köszönés után bemennek a halottas szobába és leülnek az odakészített lócákra. A köszönés itt változó: „Van amikor csak köszön valaki jó estét és bemege, leül, de van úgy, hogy azt mondják: Adj örök nyugodalmat neki! Vagy azt, hogy: Isten nyugosztalja a halottat! Vagy egyszerűen odamennek a hozzátartozóhoz, megölelik őket, aztán sírnak, utána leülnek.” (V.)

A *virrasztóban* mindenkinek megvan a maga helye. A halottas szobában ilyenkor a családtagok közül csak a legközelebbi nő hozzátartozóknak van helyük. Ezek a koporsó jobb oldalán az első sorban ülnek. Teljes gyászban vannak. Kezüket ölükben egymásra teszik. Nem beszélgetnek, hanem bánatos arccal, fejüket kissé előre hajtva, mereven néznek maguk elé. A legközelebbi nő hozzátartozó ül a lóca végén közvetlenül a halott fejénél, majd utána a rokonsági fok szerint következnek. „Ha férfi halt meg, akkor fenn ül a felesége, a gyermeke, a testvére.” (I.I. gy.) A koporsó bal oldalán, a halott fejénél van a diktáló és a kántor helye. Köréjük csoportosulnak a falu legjobb férfi énekesei. A többiek oda ülnek, ahol helyet találnak. Ha nagyon sokan vannak, akkor még a pitvarban is ülnek férfiak, de azok mindig a halottas szobához közelebb.

A *virrasztás* valójában akkor kezdődik, amikor a *diktáló* és a kántor megérkeztek. Addig az összegyűltek csak halkán beszélgetnek vagy szótlanul ülnek.

A *virrasztás* menetét a *diktáló* szabja meg, aki már felkészülve, kész forgatókönyvvel érkezik a *virrasztóba*. Amikor a kántor és a *diktáló* leülnek, mindenki elcsendesedik. Rövid várakozási idő után, minden bevezető nélkül elkezdődik a diktálás.

A *virrasztóban* és végig a temetésen a hozzátartozók soha nem énekelnek. A hozzátartozók csak a már fent leírt módon ülnek. Feladatuk az, hogy mozdulatuk és tekintetük egyértelműen fejezze ki az egész család szomorúságát.

A *virrasztáson* nincs nagy siratás, de a bánat jeleként a *diktáló* személyes hangvételű szövegére a legközelebbi nő hozzátartozó: „Jaj, gyermekem! Jaj, édesapám! Vagy csak: Gyermekem! Édesapám! siratással felel. Ezek a siratások a személyességben nem terjedhetnek túl a rokonsági fok megjelölésénél. „A *virrasztóban* csak akkor kezdenek el sírni, ha már elkezdődött az éneklés.” (Ge.) „A *virrasztóban* sírtunk mikor bír-

tunk mindig. Volt, hogy az asszonyok egy este többször is felhajtották a szemfedeleket, aztán sirtak közben.” (1.1. gy.)

Nagyon gyakori és szinte általánosnak mondható a *virrasztó*ban a sajnálattól való elájulás. Az ideje ennek mindig a virrasztás elején van. Ez a rokoni szeretet és ragaszkodás kifejezésének legmagasabb foka. Azt aki elájult; a férfi hozzátartozók kiviszik a halottas szobából. Ez után rendszert a bentlévő többi hozzátartozók is kimennek. Ezzel aztán már a kisebb siratások is elmaradnak és tovább minden a *diktáló* forgatókönyve szerint történik.

Virrasztói énekek

Csonka József tarpai *diktáló* kéziratos *diktáló* és *búcsúztató* könyve 1870 tájáról való. Ő a halott személyes búcsúszavait a virrasztáson a következő énekekkel tolmácsolta:

„Férfi felett vagy nő felett. Dal. Dicsérünk úr Isten

Magánosan maradsz szeretett jó férjem (hű nőm)
Mint a hervadó fű hóborított téren
Már itt nincs hely nekem elkelletik mennem
Isten veled bús özvegyem.

Szeretett gyermekim jöjjetek egy szóra.
Mondanom sem kell, hogy a legutolsó.
Örömben éljeteek hosszú, boldog életet,
Testvéri hű szeretettel.

Szeretett testvérim, most hozzátok szólok.
Istent, áldást kérve legyetek boldogok.
Öröm, boldogságot, több jót mint bánatot,
Adjon földi éltetekben

Atya vagy anya felett. Dal. Hogy eljött az idők teljessége

Boldogságban telt földi életem,
Veled együtt szeretett hű férjem (feleésgem)
Hűségednek megjutalmazója,
Légyen az úr a mindennek atyja.

Itthagylak már hű életem párja,
Bízlak téged az egek urára.
Ötvennégyesztendőt éltem veled,
Várhadd te is hozzám jövedeled.

Atya felett. Dal. Az úrnak irgalmát örökké éneklek

Magad maradsz jó nőm oly egyedül magad,
De nem a fájdalom, a bú veled marad.
Árva özvegy leszel, mert én elmegyek tőled,
Mi lesz akkor véled, mi lesz majdan belőled.
Bús özvegyi kenyér lesz a te asztalodon,
Fájdalmad megemészt keserű napjaidon.

Oh milyen váratlan megyek el tetőled.
Szegény kedves jó nőm mi lesz mostan véled.
Itt vagynak gyermekim, ők fogják fel ügyedet,
Kérlek is gyermekim, hű ápolók legyetek.
Így áld meg az Isten mind e földön mind tengeren,
Hű Ápolástokért bő jutalmatok léssen."

Fórizs János vitkai diktálónak az ősei is diktálók voltak. Családjától örökölt diktálókönyvét az 1920-as években írta át utoljára. Az előzőhöz hasonlóan ő is megjegyzi az egyes énekek elején, hogy az milyen alkalomra való és milyen dallamra énekelhető.

„Sokat szenvedett felett. Dallam: Dicsőült helyeken mennyei paradicsomban

Betölt már az óra győzedelmet vettél halál.
Testemen amelyet oly sok ideig rongáltál.
De kegyetlenséged nem temet,
Örökre sírba engemet,
Jézus felfogja főbb részemet.

Nem küszködök többé világi gyötrő bajokkal,
Sem szívet szaggató égre kiáltó jajjokkal.
Mert meggyőztem már azokat,
A testet kínzó fájdalemeket.
Isten megbüntette azokat.

Néma, bús koporsó te vagy már nékem szállásom,
Helyem, ahol rideg ormaid közt lesz lakásom.
Add, hogy csendes nyugovásom
Találjam és százados álom
Után légyen nyugvásom.

Roncstól tagjaimnak készült ház fedezd el testemet.
Pályafutásomat mivel én már bevégeztem.
Napjaim tőlem elfutának,
A nyavaják letiprának,
Így a halálnak átadának.”

Orbán István ugyancsak Vitkában volt diktáló. Kéziratost könyvét legutoljára 1951-ben másolta át. A füzet végére a következő bejegyzést tette: „Isten dicsőségére készült a holtaknak. Készült 1951 év március 3. napján Orbán István” Füzetéből alább egy éneket mutatok be.

„Családi Fők felett (a dallam nincs megjelölve)

Mint a fű úgy megszáradtak
Elfáradt tetemeim.

Most már csendesen nyugosznak,
Lezáródva szemeim.
Pihen munkás két karom,
Többé nem munkálkodom.
Sírba térek nem sokára
Kedveseim bánatára.

Szeretteim ne sírjatok,
Bocsássatok utamra.
Fáradt testem pihenni vágy
a csendes nyugalomba.
Kiméretett a halál,
Rám is békés sírom vár.
Mindnyájunknak egy a jussunk,
Közös sorsunk, meg kell halnunk.

Míg éltem becsülettel
Munkálkodtam mindenkor.
Gyermekeim felnevelvén
Utólért az öregkor.
Holnap a sírba térek,
Pihenni vágy a lélek.
Fáradt testem nem sokára,
Kiviszik a sírhazába.

Isten áldjon hűséges nőm (meg hű férjem)
Ki oly hiven gondozál,
Gyermekeim, unokáim
Rátok is áldásom száll
Boldogságban éljetez,
Lelkeink majd nem sokára
Találkoznak boldogságban.”

A következő temetési énekek szintén Fórizs János diktáló könyvéből
valók:

„Ifjak felett: Tulajdon nóta

Minden ember halandó
Itt ami van múlandó
Minden test mint fű, virág,
Oh elmúlik a világ.
Azért testi életem,
Most örömmel letettem.

E világból örömrre,
Jézusom eleibe.
Megyek, otthon maradok,
Már tőletek megválok.
Szüleim és rokonaim,
Halljátok búcsúzásom.

Dallam: Im bé jöttünk nagy örömmel...

Eltűnt életem mint az álom,
Vár a sírhalom.
Csendes hazájába rejtett nyugalom,
Ó ti testvér porok
Szeretve fogadjatok.

Jézus tel valál reményem
Minden időben.
Szent kezedbe ajánlom most lelkemet,
Amint megígérted, légy megváltóm kegyes uram.

Dallam: Haragodnak nagy voltában

Búsan zúgnak a harangok
Utoljára már nékem el kell menni

Készen vár már por hajlékom,
Az otthonom, ott lesz az én nyugalmom.

Kedveseim, kik itt álltok koporsómnál,
Mondjatok áldást reám.
Majd pedig ha együtt leszünk,
Felkeresünk, viszont majd együtt leszünk.

Most már Isten veletek
Már én megyek, bocsássatok utamra.
Kísérjete ki síromig, hajlékomig,
Búcsúzzatok el tőlem.

Dallam: Áldott hely a temető...

Az én utam hosszú lesz,
Hamar oda jutok el.
A temető kertjében
Boldogságom ott léssen.

Készen vár már hajlékom
Ott lesz az én nyugalmom.
A nyugalom házában
Ott léssen boldogságom.

Már Isten tivéletek
Már én most elmegyek
Adjon az úr tinéktek
Boldogságot köztetek.

Dallam: 102. zsoltár

Isten véled békés tanyám,
Már én többé nem munkállak.
Hetvennégy év szép idő.
Lelkem vágya temető

Legyen áldott ez a hajlék,
Hol sok szép időt eltölték.
E gyászoló gyülekezet,
Most már viheti testemet.”

Ezeknek a temetési énekeknek a mondanivalójában nagy a változosság, ami egyes szám első személyben fogalmazódik meg. Nincs bennük név szerinti megszólítás. A közvetlenséget csupán az első személy és néhány visszatérő, sablonos megszólítás fejezi ki. Pl. szeretett jó férjem, szeretett gyermekim, szeretett testvérim, életem párja, jó gyermekeim, unokáim, jó nőm, szerettem, édesapám, édesanyám, hű ápolóm, gondviselőm, kedves dajkám stb., amelyek mind a halott állapotáról szólnak.

Egybehangzó az a vélemény, hogy a hozzátartozók a virrasztáson nem énekelnek. Csak azokkal szokott ilyen előfordulni, akik nem tudják, hogy mi a rend. A hozzátartozók öltözete más, mint a hétköznapi öltözet. Teljesen, felismerhetetlenné teszik az átalakítással és kiürítéssel a halottas szobát. A halottas szobában idegenek tartózkodnak, a hozzátartozók csak sírva beszélnek. *Császár Árpád* szerint mindez, különösen csak az idegenek éneklése egyrészt a gonosz lelkek elriasztására szolgál, másrészt a viselkedés, a nagy sajnálat, valamint a temetési énekek tartalma az elszállt lélek megnyugtatását vagy megtévesztését szolgálja. „A gonosz lélek férfi hangokat hall, az elszállt lélek idegen hangokat hall a házban. Egyiket arról győzi meg, hogy itt komoly vigyázás van, a másikat, hogy ebben a házban már nem sok a keresnivalója. Fáj ugyan az elszakadás, de a megholtat elkíséri a szeretet, az emlékezés. Az élők is mind el fognak menni.”⁶⁷

A virrasztók megvendégelése

A virrasztás régen *sürvedéstől* egészen reggelig tartott.

„Szüntelenül volt éneklés, de nem mindenki énekelt mindig. Egyik kezdte, a másik hagyta. Aki nem énekelt, az beszélgetett. Beszélgettek mindenről. Az időjárásról, a termésről, a halotról, meg hát mindenről amiről lehetett. Beszélgettek a halotról is, hogy milyen jó volt. Azt mondják, hogy amikor már valaki meghal, nem kell hánytorgatni a tetteit.

A halotról már csak jót mondanak vagy semmit. Az emberek még pipáz-
tak is a szobában. Volt olyan füst, hogy vágni lehetett.” (I.I. gy.) „...a vir-
rasztás hangulata nem komor, ott italozás van, ami szintén szolgálhat az el-
szállt lélek megtevesztésére.”⁶⁸

10–11 óra körül megkínálják a virrasztókat borral vagy pálinkával,
de van, hogy mind a kettővel. Tarpán a virrasztáshoz még sütöttek is.
„Gelénésben csak sós kenyeret adtak meg bort.” (G.)

Csarodán és Vámosatyán borral kínálják a virrasztókat. Ugornyan
pálinkával, borral, kenyérrrel és szalonnával kínálják a résztvevőket. Iken
borral és pálinkával kínálták meg ezelőtt a férfiakat, de ma már a nőket is
megkínálják colával. Itallal bent a halottas szobában is kínálgatnak. Az en-
nivalót azt nem viszik be, az kinn van a konyhában vagy a nyárikony-
hában.

„Vitkában a virrasztókat éjjél tájban kínálják meg. Kenyeret, szalon-
nát szoktak adni. Kiteszik egy asztra a konyhába. A hozzátartozók
mondják, hogy tessenek fogyasztani. A férfiak körbe ülnek az asztalnál.
Mindenki odaül aki odafér. A szalonnát nagyobb darabokban tették az
asztalra tányérba. A kenyeret egészben tették oda. Mindenki vágott magá-
nak. Az asztal le volt terítve abrosszal. Volt ital is és a hozzátartozók ki-
nálgattak. Csak az idegenek ettek. A családtagok nem ültek le, azok gyá-
szoltak. Mikor megették, felálltak és mások jöttek a helyükre. Volt olyan
férfi, hogy csak azért jött, hogy jóllakjon, de volt olyan is, aki nem evett.”
(I.I. gy.) „Volt hely, ahol csak borral és pálinkával kínáltak. Tálcára tet-
ték a poharakat és egyszer-kétszer mindenkit megkínáltak. Mindenki azzal
kínált, amije volt.” (V.) „Szegényebb helyeken nem volt kínálgatás, de
oda nem is mentek úgy a virrasztók. Volt úgy, hogy az ilyen helyre csak
15-en, 20-an mentek.” (G.)

„Nagyvarsányban is kínálják a virrasztókat. Itt mindig borral kínál-
ják. De volt, hogy éjjél után még nótákat is daloltak. Énekelték, hogy:
Bort iszik a legény, meg ilyen rendes nótákat.” (Nv.) „Mikor az öregek-
nek virrasztottak Olcsván és Apátiban még kártyáztak, meg mulattak is.”
(O.) „Volt olyan virrasztás, hogy elfogyott még tíz liter pálinka is. Ezt
kifejezetten erre a célra tették félre. Nem akart senki lemaradni. Már a
végén a virrasztásnak előfordult, hogy úgy kellett valakit hazavinni, any-
nyira berúgott.” (L.)

Virrasztás nélkül nincs temetés – szokták mondogatni. Ma már ha a
virrasztás jön szóba, úgy emlegetik, mint egyházi szertartást, egyházi al-
kalmat, pedig ez soha nem volt egyházi alkalom. Ezt soha senki nem sza-

bályozta. Egyházi színezetet egyedül attól kap, hogy ma már és az emlékezettel felmérhető időben a virrasztási énekeket egyházi énekek dallamára éneklük. Csak legújabban próbálnak ebbe egyházi színezést is bevinni azzal, hogy elhívják a papot is, aki a virrasztás közben egy-két imát mond a ravatal felett. De alig várják, hogy ennek a szükségesnek vélt ceremóniának vége legyen, hogy mindent folytathassanak az ősi megszokott rendben.

Az volt az igazán jó virrasztás, ha mindenki jót evett és jót ivott. Ha sokan lerészegedtek, akkor azt mondták, hogy ez igen, ez jó virrasztás volt! A virrasztáson az emberek általában jól érezték magukat. Erre szigorúan vigyáztak is, hogy úgy legyen. Különösen a gazdagabbak arra törekedtek, hogy olyan legyen az ellátás a virrasztáson és a temetésen, hogy sokáig megemlegessék róla őket. Volt, aki már előre sajnálta, hogy a saját virrasztásán nem fog tudni majd mulatni, ezért próbavirrasztást rendezett.

„Vas Károly Gulácson előre megvette a koporsóját. Gyermeke nem volt, gazdag ember volt. Még Amerikában szerezte a vagyonát. Azt mondta, hogy ha ő már meghal, nem fog tudni inni a virrasztásán. Volt sok borja, meg pálinkája és megrendezte a virrasztását. Elhívta a kántort, meg a diktálót, szólt az ismerősöknek, hogy menjenek a virrasztóba. Még a koporsóba is belefeküdt. Mikor ittak a többiek ő is ivott. Nagyon meg volt elégedve, mert mindenki berúgott.” (G.) „Szabó Béla, szamoszegi pap, gazdag ember volt. Azt mondta: Ha meghal olyan legyen a temetése, hogy az árva gyermek is megemlegesse!” (Szt.)

A virrasztó volt a különféle teendők megbeszélési helye is. Itt tárgyalták meg, hogy kik mennek másnap a sírt ásni. „Mondta egyik is, másik is, hogy megy. Így hivogatták egymást.” (U.)

A gyermekeknek is rendes virrasztója van, de ide főképpen csak a nők mennek. Ott van a diktáló és a kántor, meg néhány férfi énekes is, de itt a nők vannak többségben. Itt nincs olyan nagy kínálgatás mint a felnőtteknél. „Azt, hogy hányan mennek a virrasztóba, mindig lehetett előre tudni, mert a családtól függött, mert ez már nem a halottnak szól, hanem a családnak.” (O.)

A cigánytemetéseknek a virrasztás nem szerves része. A cigányok maguknak nem rendeznek virrasztást, sőt magukban be se mennek a kunyhóba, amíg a halott fenn van. Virrasztani csak a magyarok mennek el. Megy a kántor meg a diktáló és néhány falubeli, akik énekelni szoktak. A virrasztáshoz elsősorban maga a faluközösség ragaszkodik. Ennek az igénye esetleg csak azoknál a cigányoknál vetődik fel, akik már nem kunyhóban, hanem rendes házban laknak, akik valamilyen módon már

igyekeznek beleállni a falu rendjébe és a magyarok utánzásaként ők maguk kérik meg a falubelieket a virrasztásra. Itt ez mindössze csak két-három órás. A cigányok a virrasztás ideje alatt általában isznak, duhajkodnak. A nagy távolságból összesereglett cigányok sokszor összeszólalkoznak, összeverekednek, igen gyakoriak a féltékenységi jelentek.

A cigányok zöme inkább csak eltűri, hogy a magyarok virrasszanak, de ha már virrasztanak, akkor elvárják, hogy ugyanúgy történjen minden mint a magyaroknál. Erre Ilken mondtak el egy megtörtént esetet: „Mehalt az egyik cigány. Elmentek a magyarok virrasztani. A cigányok nem voltak sehol. Ittak és részegen feküdtek össze-vissza. A virrasztók elkezdtek virrasztani. Már tartott egy jó órája, de a cigányok közül még mindig senki nem volt sehol. Egyszer a diktáló elkezdte diktálni: A temető kapuja sarkig ki van nyitva. A virrasztók énekelték utána. A cigányok egy darabig csak hallgatóztak. Akkor aztán, amikor látták, hogy több kettőnél, beözönlött a cigányság és elkergették a virrasztókat.” (I.)

A TEMETŐ

A temető rendje, csoportos családi temetkezés, urak temetője, temetkezés a templomba

Az ország egész területén a XVII. sz. végéig, a XIX. sz. elejéig a temetők egységesen a templomok körül helyezkedtek el.

Szinte egyáltalán nincs kézzelfogható adatunk arra, hogy a honfoglalás után az első állandóbb letelepedések idején hol volt az alakulóban lévő falvak temetője, mi kapcsolata volt az élő, sokszor még kisebb-nagyobb mozgásban lévő falunak a temetővel. Az élők falujának a holtak falujával. Elég rövid átmeneti korszak volt ez. Szent Istvánig alig egy évszázadnyi idő telt el. Az egyes települések nem voltak nagyméretűek, így az itt-ott előkerülő sírokat, sírcsoportokat nem lehet úgy tekinteni, mintha azok nagyobb közösségek kialakult temetői lettek volna.

A templomok körül való temetkezés már Szent István idejében megkezdődik, illetve a kereszténységgel jött államrend ezt követelte volna meg. De, hogy ez ekkor még nem vált általánossá, az nyilvánvalóvá válik Szent Lászlónak a Szabolcsi zsinaton 1092-ben hozott törvényével, amely büntetéssel sújtja azokat, akik nem a templomok körül temetik el halottaikat.⁶⁹

Hogy a törvényt nem sikerült maradéktalanul betartatni, utal Könyves Kálmán újabb törvénye, amely újból elrendeli a templomok mellé való temetkezést.⁷⁰

A holtak faluja valahogy együtt volt az élők falujával. A megismételt rendelkezések és a büntetések valahogy azt szolgálták, hogy most már a holtak faluja vonzza magához, a templom körül lévő holtak falujához az élő falut.

Az ősi hagyománnyal a belső kapcsolat talán erősebb volt, mint a keresztény templomhoz való ragaszkodás. Ennek az ősi szokásnak a maradványai találhatók meg éppen a nagyobb urak temetkezési szokásaiban.

Így található meg egészen a XX. sz-ig több birtokos úrnál a külön temetkezés és az ún. „urak temetője”.

Területünkön illet találunk pl. Tákoson, ahol a Dancs telken van a Dancs temető, Gelénesen a Veres temető, Hetében a közös temető részeként az „urak temetője”. Vásárosnaményban külön, saját telkükön temetkeztek az Eötvösök, közvetlenül a környéken, Szamosangyaloson a kastély parkjába temették el Domahidi Viktorné, Teleki Blankát stb.

De nemcsak a leggazdagabbaknál maradt ez meg. Ez szolgálhat magyarázattal arra, hogy Panyolán az egyik házsorznál a családok rendszeren a saját kertjükben és nem a közös temetőbe temetkeztek egészen az 1930-as évekig. A kertek végében még néhány évvel ezelőtt a fejfák is megvoltak. Ma már ezekből csak egy álló kő síremlék és két kidőlt fejfa látható. A helyi magyarázat azt mondja ugyan, hogy az árvizek miatt temetkeztek így. De elég a terepet áttekinteni, mikor nyilvánvalóvá lesz, hogy a közeli közös temető magasabb, vízmentesebb helyen fekszik.

Mintegy hét évszázadon keresztül az 1700-as évek végéig tartott a templomok melletti temetkezés. Ez az idő annyi egymásra temetkezést produkált, hogy nem lehet megállapítani, hogy a megelőző templom mellett volt-e a temetkezés, vagy esetleg már azt a templomot is valamelyik akkor már meglévő temetőbe építették.

A templomok restaurációja során végzett régészeti feltárások sokszor mutatnak arra, hogy az illető templom temetkezési helyre épült. De nagyon sokszor előkerülnek ugyanazokról a helyekről korábbi templomok maradványai is. (Pl. Csarodán az 1960-as években egyik fal alatt egy bolygatlan gyermeksír került elő.) (BMA.)

Míg a köznépi temetők a templomok körül helyezkedtek el, addig a nemességnek a temetkezési helye már maga a templom volt. A templomok földjének a feltárásakor gyakran kerül elő számos, sokszor bolygatott sír. Nem kriptáról van szó. Lehet, hogy ezek a templomot vagy a megelőző templomokat is megelőző korszakból való temetkezések. A beregsurányi templomban még az 1930-as években is volt ilyen temetkezés és a templom belső falán több ilyen, a templom földjében lévő sír építáphiuma található. Pl. ilyen Csébi Pogány Mária fatáblára írt építáphiuma vagy Csarodán is Rhédey Ferenc építáphiuma. Formájuk, megoldásuk azt mutatja, hogy ezek a területen a XIX. sz. elejéig meglehetősen elterjedtek voltak. Beregsurányban a falitáblákon kívül még a templomon belül felállított kő síremlékek is vannak. Olyan nemes család tagjai voltak ezek, akik nem voltak kifejezetten a templomot fenntartó vagy építő patrónu-

sok, azaz nem volt sem nemzeti szi karzatuk sem pedig szi boltjuk a templomban.

A templomba temetkezésnek érdekes népi vonatkozásai is vannak. Éjszaka a templomajtó és környéke általában félelmetes hely. Nagyvársányban azt mondják, azért van ez, mert úgy tartják, hogy a meghalt papok lelke ott van a templomban. Ebből arra lehet következtetni, hogy papokat is temettek a templom földjébe. Ők nemzetség szerint nem tartoznak bele a falu rendjébe, így a holtak falujába. A templom belseje így éjszaka éppen olyan mint a temető, csak itt a régi papok járnak vissza kísértetni. Ugyancsak Nagyvársányban a templom sarkának a földjét gyógyításra használják: „Ha gyermekágyas valaki, akkor a templom sarkától hoztak egy marék földet, hogy a gyermek tudjon nyugodni. (Nv.)

A majd hét évszázadnyi idő alatt a temetők, amelyek a templommal együtt általában a falvak közepén voltak, teljesen beteltek. De nem csak ez, hanem egészségügyi szempontok is közrejátszottak abban, hogy a XVIII. sz. végén kezdik felszámolni a templomok melletti temetőket és új temetőhelyeket jelölnek ki a településen kívül, a falu közvetlen határában.

A temetőhelyet a falu választotta ki magának. Ez a kiválasztás nagy gonddal történt. Igyekeztek azt mindig magasan fekvő, dombos és kevésbé agyagos helyre tenni. Ezeknél ugyanazokat a szempontokat tartották szem előtt, mint a településeknél. Nem volt jó a temetőnek a mélyen fekvő agyagos talaj, mert akkor nehéz a sírt megásni és a kemény rög nagyon zörög a koporsón, ami pedig a halott nyugalma szempontjából egyáltalán nem jó. A mélyen fekvő talajba könnyen feljön a víz, már pedig a halott vízben nem tud nyugodni.

Ha történetesen nagyobb talajnedvesség esetén a víz összegyűl a sír fenekén, akkor ezt közvetlenül a temetés előtt eltávolítják onnan. De a védekezésnek van másik módja is. Vámosatyában, Gelénesen, Márokpapi-ban ilyenkor a sír fenekére gallyakat dobálnak. Vagy újabba a koporsót nem is teszik a sír fenekére, hanem egy lábazatot készítenek, amelyet ledeszkáznak és erre teszik rá a koporsót. De ezt csak azóta csinálják így, mióta a termelőszövetkezet adja a deszkát a temetésekhez. (G.)

A temető nagyságát a falu nagysága szabta meg és rendszerint minden család rangjához mérten váltotta meg az egész családnak a temetőhelyet. A rangosabb helyek általában az úthoz közel eső részek volta. Az úttól távolabb esők pedig a kedvésbé rangosak.

Arra törekedtek, hogy akik életükben együtt voltak, a temetőben, a holtak falujában is egy helyre kerüljenek.

A családi sírhelyeken belül kinek-kinek a helyét maga a család szabta meg. Egymás mellé kerül az apa és az anya. Közvetlenül melléjük kerül a hajadon lány és a nőtlen legény. A megkeresztelt kisgyermek rendszerint a nagyszülők valamelyikéhez kerül. Tehát azokhoz a legközelebbiekhez kerül mindenki, akikkel a haldoklás utolsó periódusában is beszélget a haldokló, akik hívják, illetve elhívják magukhoz a holtak országába, akik fogadják az új halottat, akik rendezik a holtak országába vezető utat. Ha nős fiúnak a felesége hal meg először, akkor őt a férje után megillető családi sorba temetik. Az após, anyós vagy a férfi nagyszülei mellé. Ide kerülnek a család többi tagjai is, a férj és azok a gyermekek, akik még nem alapítottak családot. A családi sorban ennek megfelelően hagyják ki a helyet a közvetlen családtagok számára.

Beházasodásnál, ha valaki fiúnak megy el más faluba, akkor az aszszony után illeti meg a temetőhely a családot. De ilyenkor előfordul bizonytalanság is. Ha a fiú hal meg először és annak a szülei még élnek, akkor a fiú falubelije meg szokták kérdezni, hogy hazaszállítják-e vagy hagyják a felesége után az őt megillető helyen. „Gergelyiben, amikor Baráth Bertalannának a fia meghalt, bár Jászberényben családja volt, mégis Gergelyiben temették el. Nagyon rosszul éltek és a család úgy döntött, hogy hozzák haza és itt temessék el. A temetésen itt voltak a gyermekei és a felesége is.” (Ge.)

Tragikus halálesetkor mindig hazahozatják szülei családi helyére a halottat. Mikor a tákosi Homonnai Imre meghalt, azt is hazahozatta a család Tákosra. Ő Beregdarócra nősült, ruszin nő volt a felesége. Ott lakott, ott voltak gyermekei is. A Balaton mellett dolgozott, munka közben felborult a hajó és a Balatonba fulladt. (T.)

A nőtlen fiút és a hajadon lányt, mindkor hazaszállítják falujába és a családi sírhelyre temetik. Gróf Gyulay Ferenc ezredes, nagyvarsányi birtokos meghalt gyermekeit hazaszállította Nagyvarsányba és Szent Erzsébetre a családi sírboltokba.⁷¹

Ha valamilyen oknál fogva nem tudják hazaszállítani a halottat, mert elesett a háborúban, akkor pl. Tarpán a családi sorban a helyét kihagyják, illetve a sírja helyére fejfát állítanak.

Azokat, akik nincsenek betagozódva a falu társadalmába, pl. a keresztetlen gyermeket vagy a jöttmenteket, a temető árkába vagy ahogy Gulácson mondják, a temető sáncába temetik. De ide kerülnek a vízbe-

fűltak és az öngyilkosok is, akik magukat felakasztották, mert úgy tartják, hogy ezekből nem száll ki a tisztátalan lélek, benne maradtak a tetet meg- rontó démonok, márpedig a „közönséges” temetőben ezeknek nincs helyük. A temető félreeső részében van a cigányok helye is. Nem a temető árkában, hanem annak a közvetlen közelében.

Súlyos büntetésnek számított, ha valakit kirekesztettek a temető-
ből. Azoknak volt ez a büntetése, akik valamilyen módon megtagadták az engedelmességet. Az engedetleneknek a büntetése az 1595-ben megje-
lent Zempléni Cánonok szerint a következő volt:

„Mint hogy a dorgálást nem akaró emberek többnyire olyan vak-
merőségre vetemednek, hogy az Istennek Igéjét és a Sákramentumokat
egy áltijában megvetik és az egyházi Szolgákkal szüntelen való ellenkezést
tartanak: Az ilyeneket egyszer-kétszer meg kell inteni és a Krisztus paran-
csolatja szerint annak utánna pedig hanem ha meg nem jobbulnak közön-
séges helyen meg kell őket dorgálni.

Utoljára pedig mikor ezek által semmire se lehet menni: Ki kell
őket az Ekklesiából is rekszteni. még pedig olyan formán, hogy nem csak
életekben, hanem halálokban is mind ő tőlök, mind pedig az ő nyomdo-
kokat követő cselédjeiktől egy áltijában el kell fogni minden dolgokban
az egyházi szolgáltatást és a *közönséges temető* helytől is tiltassanak
el...⁷²

Az egyes falvak által előirt szigorú temetőrendet senkinek nem állt
jogában megváltoztatni. Éppen az ősi rend megtartása miatt keltik teme-
tőink sokszor a rendezetlenség hatását. Ilyen régi felosztás szerinti ma is
használatos temető van még Tákoson, Csarodán, Kisvarsdányban, Kis-
lónván.

Az újabban kimért temetőknek már más a rendje. Ezekben mint ál-
taiában a nagyvárosi temetőkben sorba temetkeznek. Itt már csak két
helyet hagynak ki az elhalálozás szerint és nem a rang szerint a férj és a
feleség számára. Itt már csak akkor veszik meg a sirhelyet, ha a családból
meghal valaki. Az egyes sírok helyét itt nem a család, hanem valamelyik
falusi előljáró jelöli ki.

A sírásás

A sírt mindenkor a temetés napjának reggelén ássák. Az egész sírásás és az ezzel kapcsolatos teendők mindig a férfiak feladata.

Olyan még csak véletlenül sem fordult elő, hogy a sírt a temetést megelőző napon ásták volna. Azt mondják, hogy nem jó a sírt éjszakára magára hagyni, mert éjszaka a sír rémítő vagy valaki beleeshet a gödörbe vagy ha esik az eső, beleesik a sírba.⁷³ Vitkában pl. egyetlen órára se hagyják ott a sírt letakaratlanul. Ha megássák, ágakkal rögtön le is takarják. (I.I. gy.)

A sírásók virradatkor indulnak a temetőbe. Ásót és lapátot visznek magukkal. Egyenesen a temetőbe mennek és csak ott találkoznak. Azt, hogy kik mennek a sírt ásni, azt előzetesen a virrasztóban megbeszélik úgy, hogy nem is mennek be a halottas házhoz. Kinn a temetőben már rendszerint várja őket egy hozzátartozó férfi, aki megmutatja, hogy hova kell a sírt ásni.

Nő még a sír helyének a megmutatására se megy ki a temetőbe. Ha nincs a családban számbavehető férfi, akkor megkérnek erre egy távolabbi rokont vagy esetleg egy jó ismerőst. „Ha nem volt férfi, akkor a nő megmagyarázta a sírásóknak, hogy hova kell temetni, de nő nem megy ki megmutatni.” (I.I. gy.) „Az én uramnak Hidvégi Lajos ment ki kijelölni a sírt. Itt lakott a szomszédban. Meghagyta az én uram, hogy milyen helyre temessék. Vót egy nagy nyárfa a fasornál, ebbe az oldalba, azt mondta az én uram, hogy ötet oda tegyék, hogy jó hüvösön legyen.” (I.I. gy.)

A falvak többségében spontánul alakul ki a sírásók csoportja. Ez hozzátartozik a végtisztességadáshoz, de elsősorban az élőknek szól, a család iránti tiszteletet fejezi ki. Hogy hányan gyűlnek össze egy-egy sírásáshoz, az a család tekintélyétől függ.

„A sírásókat sose hívják, mindenki magától megy. Mindenki megy, akiben jó érzés van. Mindig nagy divat volt a sírásás. Előfordult, hogy százan, százhuszan is mentek, de ötven-hatvannál sose mentek kevesebben. Úgy mondták azt:

Ha meghal egy szegény, alig van egy legény,
Ha meghal egy gazdag, mindenki elballag.

Általában egy családtól egy ember ment, leginkább a gazda. Fiúk csak

akkor mentek, ha meghalt az apjuk és ők vették át a gazdaság irányítását." (I.I. gy.) „Minálunk nem volt aki menjen sírt ásni, mert édesapám meghalt 14-ben tifuszban. Én voltam a gazdálkodó és nekem kellett menni. Nem azért, hogy olyan sokat dolgozott ott az ember, de ez egy tisztelet volt. Ha sokan voltak, akkor inkább a fiatalok ásták a sírt, az idősebbek meg ott beszélgettek." (I.I. gy.) „Egyszerre mindig csak egy pár ásta a sírt. A többiek meg körbe álltak és beszélgettek. Nem szomorkodott senki. Volt olyan, hogy még viccelődtek is." (V.) Lónyán se kellett a sírásókat hívni. „Itt mindenki tudja a kötelességét. Van úgy, hogy összegyűl 30, de még 50 ember is. Öregek, fiatalok egyaránt. Van aki kimegy, de egy lapát földet se tesz arrébb, mert egyszerre csak két ember tud dolgozni. Van aki csak azért megy, hogy igyon egy kis pálinkát.”

A sírásókat Nagyvarsányban se kellett hívogatni. „Mindenki magától megy itt sírt ásni. Van úgy, hogy csak 8-an, 10-en mennek, de van úgy, hogy még ötvenen, hatvanan is vannak. Kinek mennyi jó embere van. Van úgy is, hogy csak a rokonság megy.” „Itt Adonyban maguktól mennek a sírásók. Nem úgy mint Barabásban, Vámosatyában meg Beregdarócon, mert ott hajtották a sírásókat. Mindig négy ember volt kijelölve és úgy mentek egymás után ahogy következtek. A sorrendet először a kurátor szabta meg. Ha valaki nem tudott menni, akkor kellett valakit állítani maga helyett. Itt Adonyban mindenki magától megy. Mennek még nyolcan-tizen is.” (Ta.)

Olcsván a sírásást a virrasztóban beszélnek meg. „Általában négyen szoktak menni, legtöbbször csak családtagok. Általában a fiatalok mennek.” Gergelyiben és Ugornyán is a virrasztóban beszélnek meg a sírásást. „Van úgy, hogy csak tízen, tízenötven vannak, de van úgy, hogy még negyvenen is elmennek.” (U.)

A sírásásért soha nem szoktak fizetni. Ezt mindenki emberbaráti kötelességből csinálja. Ezért nem jár egyéb, minthogy a sírásókat a hozzátartozók meg szokták vendégelni. Visznek a temetőbe pálinkát, kenyeret és szalonnát és már ott kinn megkínálják őket.

Tarpán a sírásókat a család és a *funerátor* megbeszélése útján jelölik ki. A felkérést a sírásásra azok a hívogató párok végzik, akik a virrasztásra és a temetésre is hívogatnak. Rendszerint 6–8 embert hívnak. Ezek legtöbbször a családhoz tartozó oldalági rokonok.

A sírhelyet szintén a közbenjáró mutatja meg annak megfelelően, ahogy a halott azt életében meghagyta neki. Vagy ha nem történt ebben

intézkedés, akkor a közeli hozzátartozókkal történt megbeszélés alapján jelölik ki a sír helyét.

Indulás előtt a család pálinkát, kenyeret, szalonnát készít egy kosárba, amit a *funerátor* magával visz a temetőbe. A sírásók először pálinkát isznak, aztán megreggeliznek. Általában szalonnát sütnek kinn a temetőben. Nem a kijelölt sírhelynél, hanem attól valamivel távolabb. Csak a reggelizés befejezése után látnak hozzá a sír megásásához. Ez a temetőben való ellátás területünkön egészen általános. Régebben mindenhol csak pálinkát, kenyeret és szalonnát vittek. Ma már előfordul, hogy visznek kolbászt, de még bort és sört is. Ha az ellátás gazdagabb, a kenyeret és a szalonnát akkor is kiviszik. Sőt van olyan hely is (Vitkában, Jándon, Ugornyán), hogy a háznál is készítenek reggelit a sírásóknak, mégis visznek ki kenyeret és szalonnát a temetőbe.

Azokon a helyeken, ahol a sírásók csoportja nem spontánul alakult, az egyházi előjáróság (amely rendszerint egybeesett a falusi előjárósággal), jegyzőkönyvben rögzítette a sírásás rendjét. Így volt ez Barabásban is, ahol a református egyház jegyzőkönyve 1816-ban egy korábbi rendelkezésre hivatkozva újból rögzíti a sírásás rendjét. Ebben utal arra, hogy Barabásban régi gyakorlat, hogy a temetésre, legyen a halott bármilyen „Rendű, Rangú vagy Állapotú”, ha a halálestet a határokon belül történt, „...hol 6, hol 8, hol 10 ember büntetés alatt tartozott a sírmas háznál megjelenni és onnan rendeltetett némelyik a Koporsó tsinálására, némely pedig a Sír kivájására.”⁷⁴ Az ilyen és az ehhez hasonló rendelkezések nyilvánvalóan azt a célt szolgálták, hogy ne legyen előfordulhasson olyan, hogy valakinek a sírját ne tudják idejére megásni. Olyan, hogy valakinek pénzért kellett volna sírásót fogadni, területünkön még nem fordult elő.

Temetőinkben a sírok nyugat-keleti irányúak. A koporsó mindig úgy kerül a sírba, hogy a halott feje nyugatra, a lába kelet felé legyen. A tájolás a reggeli napfelkeltéhez igazodik. Csak az első sír irányát mérik ki, a többit mindig hozzáigazítják. Ettől eltérő tájolás csak az urak temetőjénél fordul elő. Ilyen pl. Tákoson a Dancs temető, ahol a sírok észak-déli irányúak.

A sírásás a sír kimérésével kezdődik. A sírt általában 2 m hosszúra, 1 m szélesre és 2 m mélyre ássák. Általános volt a padmalyos temetkezés. A *padmalyt* úgy készítették, hogy a sír oldalába a sír aljával megegyező szinten, a koporsó magasságától 10–20 cm-rel nagyobb lyukat vájtak. Olyat, hogy a koporsót ide be lehessen csúsztatni. Ilyet a sír mindkét oldalába vájhattak. Annak, hogy mikor melyik oldalra ásták az első pad-

malyt, nem volt különösebb jelentősége. Az ilyen padmalyhoz nem deszkáztak. Csak akkor deszkáztak, ha előzetesen már a sír mindkét oldalába volt temetve és a sír aljába készítették a *padmalyt*.

Az ilyen, padozattal készített *padmaly*nak többféle változata ismeretes. Van olyan, hogy a sírgödörbe kb. 90 cm-re lábazatot hagynak. Erre ráhelyeznek keresztbe minden rögzítés nélkül három gerendát és ezt ledeszkázzák 2 m hosszú deszkákkal. A másik módja, amikor levernek a sírba három pár gerendát úgy, hogy a vége a gerendáknak kb. 10 cm-rel magasabbra essen mint a koporsó magassága. Ezekre keresztbe ráerősítenek három gerendát és így fektetik rá a deszkákat. Van olyan változat is, amikor a sírgödör falába egymással szembe három pár lyukat fúrnak és ezekbe pásztíják bele a gerendákat és végül ezt deszkázzák le.

A padozással készített *padmaly* nem volt általános. Szegény ember ilyen nem készítettett, de még módosabb is csak ritkán. Leggyakrabban csak a sír oldalába vájt *padmalyt* csináltak. Csak azóta padoztat mindenki, amióta a termelőszövetkezet adja hozzá a fát.

„Azért csináltak padmalyt, hogy ne szakadjon be hamar a koporsó, meg ahogy húzzák befelé a sírt, a görgyök ne kopogjanak a koporsó tetején.” (I.I. gy.) „Nem padoztattott itt Varsányban ezelőtt senki, mert kellett a deszka a kerítéshez.” (Nv.) „Rogyott ránkfelé az erdő, mégse deszkáztattunk. Bárkát se csináltattak itt senkinek. Király Ignácnak csináltak egyedül. Ez olyan volt mint egy koporsófedél, csak sokkal durvább és nem festették meg. Ezt gyalulatlan deszkából készítik.” (Cs.)

Amikor készen van a sír, a fenekét szépen elsimitják. „Olyan simára csinálják mint a ház földjét. Utoljára meg ilyen gyomokból, de leginkább ürömből csinálnak ott kinn a temetőben egy seprűt és szépen kiséprik a sírt. A seprűt azt benne hagyják a sírban. Vagy felállítják a sír egyik sarkába vagy egyszerűen csak otthagyják fektetve a sírban.” (Nv.) „Mikor megásták a sírt, szépen kisépérték. Gallyból vagy fehér ürömből vagy oronából csináltak seprűt és azzal. A port a lábészhez sepezték egyik sarokba. A seprűt is egyik sarokba állították a nyelével lefelé vagy mellé fektették a koporsónak. Azért csinálták, mert nyomnak nem volt szabad a sírban maradni. Az utolsó ember úgy jön ki a sírből, hogy a sír oldalába fúrnak egy lyukat, oda illeszti be a lábát, a többiek meg kihúzzák.” (V.)

A falvak többségében nem seprik ki a sírt, csak ahogy mondják: „takarosan elegyengetik” lapáttal az alját. Ha homokos a talaj, akkor a sír falát kissé ferdeire vágják, hogy ne omljon be az oldala. Ilyenkor a sír széle vagy 40 cm-rel szélesebb, mint az alja.

Bár a sírhelyet igyekeztek úgy kiválasztani, hogy ne bolygassanak meg korábbi sírokat, mégis előfordul, hogy sírásáskor csontok kerülnek elő. „Ezeket a csontokat először szépen kiszedik és a sír mellett egy csomóba rakják. Ha már meg van ásva a sír, akkor a sír lábához ásnak egy gödröt és abba visszatemetik. Szépen elegyengetik, hogy ne látszon, hogy hol vannak a csontok.” (G.)

Általános, hogy ha nem veszik észre a többiek, akkor ezekből a csontokból egy kis darabot hazavisznek. Legtöbbször a koponyát vitték haza. Ezt vagy csak feltették a padlásra vagy kitették az udvarra és felhasználták „rontás ellen” gyógyításra. A nyavalyatörős és a félős gyermekeket és a félős felnőtteket gyógyították vele. „Ha találtunk régi koponyát, azt elhoztuk haza. Letettük valahol kinn az udvaron vagy a háznál valahol. Volt aki a ház sarkához tette rontás ellen. Még azt is szokták mondani, hogy ha valakinek ott van az udvaron, az nem lesz többé félős.” (I.I. gy.)

Hallottam, hogy a csontot megtörték. Mindegy volt melyik részét és elásták oda a jószághoz a jászol alá, hogy a jószágra szerencsét hozzon. Olyat is hallottam, hogy a házba, a küszöb alá ástak el összetört koponyát, hogy szerencsét hozzon a háziakra.” (V.) „Volt olyan felnőtt vagy gyermek, hogy nagyon félt. Hazahoztak egy koponyát, megittatták belőle, nem félt többet.” (V.)

Ha a félősnek koponyadarabkát vagy más csontdarabot megtörtek és lekvárba vagy valamilyen italba beadták neki, nem félt többet.” (I.I. gy.) „Mikor a feleségemnek a nagyapja meghalt, a fiú a miénk nem tudott beszélni, beteggé esett. Már azelőtt hallottam, hogyha valaki meghalt embernek a koponyájából megeszik egy darabot, mindegy melyik részéből, akkor nem fog félni. A fiú a házba se mert bemenni egyedül. Az egyik sírásáskor találtunk egy koponyát. Én hazahoztam belőle egy darabot. Megszáritottam, megtörtem. Száraz tészta alá hintettem rá és úgy ette meg a fiú. Soha nem félt attól kezdve. Az a fontos, hogy ne tudjon róla aki eszi, mert akkor szörnyethalna.” (I.I. gy.)

De nemcsak Vitkában használták az emberkoponyát gyógyításra. Használata egészen általános volt területünkön. Nagyon sok ilyen és ehhez hasonló gyógyítást közöl *Csiszár Árpád*, Gyógyítás emberkoponyával című dolgozatában.⁷⁵ Ugyancsak az emberkoponyával való gyógyításra vannak adatok Tarpáról is *Csapó Júlia*, A tarpai temetés című dolgozatában.⁷⁶

A keresztleetlen gyermeknek a sírját mindig a legszűkebb család

férfi tagjai ássák. Csak valamivel ásnak nagyobb sírt, mint a koporsó, vagy a kis doboz, amibe beleteszik a gyermeket. Az ilyen sírokat egy méternél soha nem ássák mélyebbre. „A keresztelelen gyermeket csak a hozzátartozója temeti. Egy kis dobozba, olyan koporsóformába tették bele. Az apja meg egy hozzátartozója ásták meg a sírt és csak úgy dugva vitték ki a hónuk alatt a temetőbe.” (Cs.)

A cigányok mindig maguk ássák a sírt a halottjaiknak. A sírásáshoz szükséges szerszámokat (ásót, lapátot) kölcsön szokták kérni a magyaroktól. Itt is csak a férfiak ássák a sírt. „Olyan sírt ásnak, hogy a szája vagy húsz cm-rel hosszabb és szélesebb mint a magyaroké. Majd mikor leérnek vagy 120 cm-re, ott már csak pontosan olyan nagyságúra szűkítik le, amibe a koporsó pontosan belepácsol. Így körbe a sírban egy padka képződik, amit mindig ledeszkáznak. (Hogy honnan szerzik hozzá a deszkát, azt senki nem tudja megmondani.) Sírásás közben nem esznek, csak pálinkát isznak.” (U.)

Nem általános, de néhány helyen a sírásás befejezése után a hozzátartozók a háznál is megvendégelik a sírásókat.

Valaki kimegy a temetőbe a családból és megszámlolja, hogy hányan vannak a sírásók és megjelenti, hogy kb. hány fő részére készítenek reggelit. Van ahol erre a célra a nyárikonyhában főznek, de olyan is előfordul, hogy valamelyik rokon vagy szomszéd vállalja el a reggeli elkészítését. A sírásók mindig oda mennek enni, ahol a reggelit készítették. Ha otthon, a nyárikonyhában főzték a reggelit, akkor nyáron kinn terítettek az udvaron. Télen vagy az előszobában vagy a pitvarban. Ugyanígy terítenek akkor is, ha a szomszédban vagy valamelyik rokonnál főznek.

„Nem mindenki megy a házhoz reggelizni, mert van aki finnyás és nem szeret olyan helyen enni.” (V.) „Nekünk a jányom főzött és odamentek a sírásók enni.” „Vida néniék az udvaron terítettek meg mire hazajöttünk a sírásásból. Mikor mi temettünk, nagyon hideg volt, azért terítetünk a szomszédban Sanyiéknál.” (I.I. gy.) „Reggelire mindig szalonnát meg húst sütöttek a háznál és azzal kínálták meg a sírásókat. Evés előtt itt is mindig ittak pálinkát vagy bort. A hozzátartozók közül csak az ült le enni, aki kiment megmutatni a sír helyét. Volt olyan italszerető férfi, hogy a sírásásból haza se ment csak a temetés után. Ott ácsorgott egy kis italért meg ételért.” (I.I. gy.)

A munka befejezése után Csarodán is megvendégelik a sírásókat. Itt nem főznek, csak hideg étel van. „Van úgy, hogy ha nagyon hideg van, nem esznek a sírásók kinn, csak amikor visszafelé bejönnek, ott a

háznál vendégelik meg őket.” (Cs.) Ugornyan télen és nyáron egyaránt megvendégelik a háznál a sírásókat. Van ahol töltöttkáposztát adnak, van ahol mást. Evés előtt itt is pálinkát isznak. „Evés előtt mindenki megmossa a kezét, a kézmósó vizet a kerítés tövéhez öntik, ahová a mosóvizet is szokták.” (G.) Tarpán a sírásás befejezésével a sírásók visszamennek a házhoz, ahol a *közbenjáró* és a hozzátartozók megköszönik a munkát. Általában azt szokták mondani: „Köszönjük a szíveséget, a fáradtságot, hogy megástátok a sírt. A sírásók erre azt felelik: „Ez emberbaráti kötelességünk.”⁷⁷

Legtöbb helyen csak a temetés befejezése után, a torban *vendégelik meg* a sírásókat. A munka befejezése után szokták meghívni őket. Az ilyen meghívást nem szokták visszautasítani.

A fejfa, a fejfa készítése

Területünkre a *fejfas temetkezés* jellemző. Elnevezése egységesen *fejfa*. Még ha más anyagból készítenek síremléket, akkor is úgy nevezik: *küfejfa, vasfejfa*.

Hogy mióta állítanak területünkön a maihoz hasonló fejfákat, nincsenek pontos adataink, hiszen a fából készült sírjelek a fejfák nem maradnak meg sokáig, elkorhadnak, megsemmisülnek.

Bár a régészeti ásatásoknak eddig nem sikerült *fejfák* nyomára akadni, mégis azt kell mondanunk, hogy a fejfaállítás ősi szokás. Nem véletlenszerű az, hogy területünkön, ahol még ma is hagyományos temetkezések vannak és a nagy divathullámnak megfelelően itt is sorozatosan váltják fel a *fejfákat* a műköből készült síremlékek, amíg a síremlékek el nem készülnek, átmenetileg mindenhol felállítják a *fejfákat*. Van úgy, hogy ezek csak egy-két hétig állnak ott, mégis meg kell azt csináltatni, mert hozzátartozik a rendhez. A temetés csak a fejfa felállításával lesz teljes. Ha elkészül a síremlék, ezeket kiszedik és otthagyják a temetőben a sír mellé fektetve. Haza soha nem viszik, hanem egy idő eltelte után kinn a temetőben a többi lomokkal együtt elégetik.

„Ma már nem sokáig marad a fejfa a síron, mondja a gelénesi Sándor Lajosné, mert mindenki követ csináltat. Ha megcsináltatják a *küfejfát*, akkor a *fejfát* kiveszik és csak oda teszik a sír mellé. Amikor a koszorút égetik, egyúttal elégetik azt is.”

Ebből is világosan látszik, hogy a *fejfa* lényege nem a forma és a díszítés, hanem a funkció. Az, hogy a fejfa bálvány, a halottnak a bálványa, szematikus emberábrázolás.

A *fejfát* a sírásással párhuzamosan, a temetés reggelén kezdik készíteni. Minden faluban van egy-két, de van úgy, hogy még több, a famunkákhoz jobban értő ember, aki meg tudja csinálni a *fejfát*. A fejfacsinálót erre a családból rendszerint egy férfi szokta megkérni. A felkérés elfogadása becsületbeli dolog, ezt nem szokták visszautasítani. Megcsinálásáért nem jár fizetség. Munkáját azzal honorálják, hogy bőven kínálják pálinkával és a munka közben hideg étellemmel (kenyérrel-szalonnával), valamint a temetés végén meghívják a torra.

A fejfakészítés helye vagy a halottas ház hátsó udvara, vagy a temető. Legújában a *fejfát* a TSz. szakemberei, általában ácsok készítik a TSz. műhelyében, amit elkészülte után innen egyenesen a temetőbe visznek ki szekérral. A fejfacsináló szerszámaival együtt érkezik a halottas házhoz. Szerszámai: az *ácsbárd*, a *gyalu* és a *betűvágó*. Legfontosabbnak tartják a *betűvágót*, hiszen a többi szerszám általában minden rendes falusi gazdaságban megvolt, de fejfacsináló csak az lehetett, akinek *betűvágója* is volt.

Mire a fejfacsináló megérkezett, a hozzátartozók már rendszerint kikészítették a fejfának való fát. „Ha nagyon szegény volt valaki és nem volt fejfának való fája, de pénze se volt rá, hogy vegyen, akkor kivették a *kapufélfát* és azt faragták meg *fejfának*” – mondja a nagyvarsányi Horváth Júliánna.

A fejfának való két vastagabb karón fektették keresztül, hogy könnyű legyen mozgatni. A munkát a mester pálinkázással kezdi. Először megkínálják, utána pedig odateszik mellé a pálinkás üveget a pohárral együtt, hogy akkor igyon, amikor neki jólesik. A faragás megkezdése előtt a rendelkezésére bocsátott farönköt megméri, legtöbbször csak úgy „szemre-füre” és az egészet három részre osztja. Az alsó, a vastagabb része a lába, a középső része a törzse, a felső része a feje.

A fejfának a méretei és az alakja falvanként változó, de nagy különbségek nincsenek. Területünkre az ún. fatönkös fejfák a jellemzőek, eltérések csak ezen belül vannak.

Férfiaknak, nőknek, gyermekeknek egyaránt ilyen készítenek. Nincs különbség a férfiak és a nők *fejfájának* az alakjában. A különbségek legtöbbször csak a falun belüli módbeli különbségekből adódnak. Módosabb

kindruc festéssel, de vót, hogy füstölték. Azért füstölték meg, mert így tartósabb.” „Gergelyiben Toldi György a fejfát mindig a temetőben faragta és ott is perzselte meg. Ő a perzseléshez vékony gallyat használt. A nevet is ott írta rá kinn a temetőben.”

A mai racionális magyarázat a fejfa égetésére vonatkozóan, hogy az égetés, az égés tartósítja a fát. Ez a magyarázat értelmét veszti azzal, hogy a fának éppen azt a részét, amely legjobban ki volt téve a korhadásnak, ami a földbe kerül, nem füstölik meg. Ez a füstölés csak a földből kimaradó részre vonatkozik.

A fejfa kétségtelenül emberábrázolás, az ember sematikus megformálása. Erre utalnak a fejfa részeinek az elnevezései. A vámosatyai Kődöböz Lajos a következő fejfárészeket sorolta fel: „Először van a lába, ami belemegy a földbe, utána van a feje, meg a homloka és van a hasa. Ide kerül az írás.” Hasonló részeit sorakoztatja fel a fejfának a szamoszegi Bodó Imre is: „Felül van a feje, meg a homloka, ahogy le van kerekítve a feje, ott van a nyaka, meg a válla. A földbe kerül a lába.”

Ugyanezeket a fejfárész elnevezéseket találjuk meg *Morvay Péter*: Emberalakú fejfák a bőrvelyi temetőben című tanulmányában is.⁷⁸ *Nyárády Mihály* pedig egyenesen a magyar bajúsz motívumot látja a szatmárcsekei fejfák díszítésében.⁷⁹

A fejfa részeinek az elnevezése és a fejfa égetéssel történő készítésében szinte az első pillanatban érezhető, hogy itt nem egyszerűen feketére festésről, hanem rituális cselekményről, a halott bálványának tűz által való megtisztításáról van szó.

Ezt támasztja alá a *fejfával* való különleges bánásmód is. Nagyvarányban és Vitkában még emlékeznek rá, hogy a *fejfát* a temetési menetel együtt vitték ki a temetőbe. A temetési menetben a helye a koporsó után volt és csak ez után vonultak a hozzátartozók. Ugyanúgy vitték *rúdon* mint a koporsót, hogy a lába a menetirány felé álljon.

„A *fejfát* megfüstölték szép feketére és *betűvágóval* belevették a nevét. *Rúdon* vitték ki a temetőbe akkor, amikor a koporsót vitték. Elöl mentek a férfiak, a kántor meg a pap, utána a koporsót vitték *rúdon*, ez után vitték a *fejfát*. Csak ez után jöttek a hozzátartozók, legutoljára pedig a nők.” (Nv.) „Vitkában ha nagy sár volt, *rúdon* vitték ki a koporsót. Akkor elől ment a gyászkocsi üresen, utána vitték két *rúdon* csüngőbe a koporsót négyen. Az után vitték a koszorúkat szekéren. A leghátsó szekéren vitték a *fejfát*. Arra a szekére legfeljebb két ember ült még fel. Utána ment a család gyalog a temetőig.” (I.I. gy.)

családnál a *fejfa* mindkét nemnél egyformán vastag, kevésbé módosnál mindkét nemnél vékonyabb.

A gyermekek *fejfa*ja is a család módjától függően alakul. Ezeké valamivel vékonyabb mint az idősebbeké, de egészen kicsi gyermeknél előfordul, hogy nem faragják olyan tökéletesre, mint a felnőttekét.

Széles, lapos *fejfát* csinálnak Tarpán, ahol a fejrész egészen lekerekített. Különlegesen vastagok a lónyai *fejfák*, ahol a fej a homlokrésszel együtt egészen előreugró, a homlokrész szögletes. Feltűnően vastagok és alacsonyok a vámosatyai *fejfák*. Egészen magas, karcsú *fejfák* a szamoszegiek, ahol fejrész a kapubálványokhoz hasonlóan alakul, „feje, nyaka és válla is van.” „Arra kell törekedni – mondja Bodó Imre szamoszegi fejfacsináló –, hogy a fejrész szépen le legyen kerekítve egészen a nyakáig.”

A *fejfa*nak csak a felső kétharmadát kell megfaragni, ami kilátszik a földből. Az alját azt fölösleges, mert az úgyis a földben marad. Először a két oldalát nagyolja le a *bárd*dal, majd a hátát, legutoljára csinálja a *fejfa* elejét, a fejét és a tetejét. Amikor a nagyolás megvan, következik a finomítás, a gyalulás. Ha a forma készen van, következik a *fejfa* perzselése.

„A *fejfát* úgy perzselték meg mint a disznót. Jó vastagon beszórták szalmával, azt meggyújtották. Csak azt a részét perzselik meg, ami kinn van a földből” – mondja a vámosatyai Kődöböcz Lajos. Hasonlóan mondja el a gelénesi Kondor Elek is: „Gelénesben Baksa József csinálta ezelőttökön mindenkinek a *fejfát*. Elhíjták a házhoz, ott szépen megfaragta, aztán szépen megfüstölte, utoljára meg, hogy még feketébb legyen, még szilkóval be is dörzsölte.” „A *fejfát* ezelőtt Csarodán Gábor István faragta. A halott hozzátartozói elmentek hozzá és megkérték. Ezért nem járt fizetség. Segítség az mindig volt, két-három hozzátartozó segített neki. A munkát csak szóban köszönték meg. A munka közben megkínálták pálinkával, meg hideg élelemmel. Ez rendszerint kenyér és szalonna volt. Ha megvolt a faragás, akkor szalmával feketére füstölték, megperzselték. Azért perzselték meg, hogy ne világítson a temetőben.” „A *fejfát* a halottas háznál faragták. Még utoljára meg is füstölték szalmával, csu-takkal. Csak a felső részét füstölték meg, hogy tartósabb legyen.”

„Adonyban régebben Bodnár Feri és Nagy Zsiga csinálták a *fejfát*. A családtagok megkérték, akkor odament a halottas házhoz és ott csinálta meg. Amikor kifaragta, akkor feketére megperzselte. Ha meg van perzselve, akkor nem repedezik meg a *fejfa*.” „Azért kellett megégetni a fát, mert nyersen nem lehet a betűt kiverni. Így meg ha meleg a fa, betűvágóval ki lehet vágni.” „Vitkában vót, hogy befestették feketére a *fejfát*

Ma már teljesen általános, fel sem tűnik senkinek, hogy a sorozatban gyártott műkö síremlékekre a halott neve mellé, vagy alá felkerülnek a még élő hozzátartozók nevei is. Korábban ilyen nem fordulhatott elő. Barabásban egy síremléket akartak a múlt század végén felállítani, amire rávésették a még élő felesége nevét is. A falu ezt nem engedélyezte. Arra hivatkoztak, hogy ezért a falu gúny és nevetség tárgya lenne. Azt mondanák, hogy élőnek állítottak fejfát. A fejfa bálványvoltára feltétlenül magyarázatul szolgálhat az is, hogy a fejfára soha nem kerülhet rá élők a neve. Legjobb példa erre a tarpai temető.

Tarpa a leghagyományőrzőbb falvak egyikéhez tartozik. A fejfákat itt is egyre-másra váltják fel a más anyagból készült sírjelek. De amíg más falvakban a fejfák helyére kommersz műkö síremlékek kerülnek, itt ragaszkodnak az ősi fejfaformához és újabban a fejfával a megszólalásig azonos alakú és nagyságú szürke, beton síremléket öntenek. Ezeket meglehetősen olcsón, házilag készítik és ugyanúgy mint a műkö síremlékeken itt is megjelennek a még élők nevei. A fejfától idegen ez a gyakorlat, azokon ilyenekkel soha nem találkozunk. A holtak országába, de még a tűz által megtisztított, a halottat jelképező bálványra sem kerülhet rá élő, még meg nem tisztult neve.

A fejfakészítés utolsó fázisa a fejfa díszítése és a fejfa szövegének a megírása. A díszítés a fejfa *homlokára* kerül. Ez a díszítés területünkön nagyon egyszerű. A leggyakrabban előforduló minták: a szomorúfűz, tulipán és a rozetta. A szomorúfűz lehet egyszerűen csak magában, de lehet cserépbe állítva. Ilyenkor a fűzfa gyökerét is megrajzolják. Gyakran találkozunk a tulipán mintával, amit szintén cserépbe állítva ábrázolnak. A virág általában fiatalok fejfájára kerül rá, gyermekeknél találkozunk lehajló tulipánbimbóval is. A rozetta díszítés minden korosztály fejfájára rákerülhet. Van olyan fejfa, ahol egyszerre kétféle motívumvariáció is kerül egymás fölé. Pl. a tulipán fölé még kerül egy négyszirmú virág, de egy-két helyen találkozunk a tulipán fölé rajzolt félhold motívummal. Hogy miért kerülnek rá a fejfákra ezek a motívumok, arra csak a virág esetében próbáltak magyarázatot adni. A többiekre ma már a nép körében egyszerűen nincs magyarázat.

Amennyire egyszerűek a fejfákon való díszítések, annál lényegesebbek ma már a fejfákra kerülő feliratok. Hogy mióta kerül a fejfákra felirat, pontosan megmondani nem tudjuk. Elterjedésének idejét a falusi írni tudással hozhatjuk kapcsolatba, hiszen a fejfát egyszerű falusi emberek készítették és mindenkor ők írták rá a feliratot is. *Novák József Lajos*

a századfordulón még találkozott az inokai temetőben több ilyen felirat nélküli *fejféval*.⁸⁰ Ha a *fejfék* tartósságát vesszük figyelembe, azok 50–60 évnél nem lehetnek korábbiak. De ugyanakkor közül több, általa „réginek nevezett *fejfé*t olyat is, amelyek már feliratosak. Elképzelhető, hogy területünkön is ebben a korban kezdenek elterjedni a fejfafeliratok és a múlt század végén már általában mindenhol megvoltak.

A nagycsaládi temetkezéseknél egyébként még a felirat nem volt olyan lényeges, hiszen a temető valójában az élő falu tükörképe volt, ahol mindenki tudta, hogy kinek hol van a helye és azon belül a *fejfék* méretei magukért beszéltek. A *fejfé*kra írás csak ott vált lényegessé, ahol a temetők rendje megváltozott, ahol csak az egészen szűk család kerül egy helyre minden rangsorolás nélkül.

Bár a korábbi időszakban az írás nem volt lényeges, mert a *fejfa* nagysága, a temetőben való helye mindent elmondott, mégsem mehetünk el szótlánul a feliratok mellett, hiszen az írás *fejfé*ra kerülésével lesz nyilvánvalóvá, hogy a *fejfa* nem egyszerűen sírjel, hanem emberi tulajdonságokkal rendelkező bálvány, amelynek a feladata egy: elmondani minden fontos dolgot a meghaltról. Ez a törekvés nyilvánul meg abban, ha valaki megírja saját sírfeliratát. Tákoson pl. általános szokás, hogy az idősebbek előre megmondják, hogy mi legyen a *fejfé*jükra írva. Leírják egy kis papírra és úgy adják oda a diktálónak, hogy ha majd sor kerül rá, ő intézkedjen benne.

Tehát a *fejfa*, a személyes bálvány beszél az élőkhez ugyanúgy, mint a tükör letakarása után a tükörben megjelenő élő kép helyett a tükörre való kendő felirata.

Temetőinkben kétféle fejfafelirat található: első személyes és közlő. A síremlékek elterjedésével mára már a közlő feliratok kerültek túlsúlyba, de még vannak falvak, ahol csak első személyes feliratok találhatók. Ilyen pl. Kislónya, Nagylónya, Szamosszeg. De vannak falvak, ahol a meglévő fejféknak csak mintegy 10 %-a ilyen, pl. Tarpa, Gulács, Tákos, Vitka, Kisvarsány, Gergelyugornya. Ezekben a helyeken gyakori a közlő és az első személyes feliratok keveredése is.

A következő sírfeliratok Kislónyáról, Szamosszegről, Tarpáról valók:

„FÁRADT TESTEM PIHEN-
NI TÉRT ITT MEGSZÜNT
A FÖLDI LÉT LELKEM
SZÁLLJON JOBB HAZÁBA
JÉZUS FOGADJON JOBB-
JÁRA LACZKÓ ILONA VOLT
A NEVEM, SERI DEZSŐ MEG
A FÉRJEM ÉLTEM 70 ÉVE-
KET ITT VÁROM JÉZUSOM
DICSŐ FELTÁMADÁSOM
B.P.

92 ÉVI KÜZDÉS UTÁN
KIMÚLT AZ ÉLETEM
HŰ UNOKÁIM ÉN TÖLETEK
ELMEGYEK MEGYEK
GYERMEKEIM UTÁN
KIK ITT HAGYTAK MIN-
DEN GONDOT RÁM DANCS
ERZSÉBET VOLT A NEVEM
EGYED ANDRÁS MEG A
FÉRJEM ITT VÁROM
JÉZUSOM DICSŐ FEL-
TÁMADÁSOM
B.P.

ITT NYUGSZIK
JUHÁSZ FERENC
56 ÉVET ÉLTEM
MIKOR JÉZUSOMHOZ
TÉRTEM
GYÖNGYÖSI JÁNOS VOLT
A NEVEM 1866-BA SZÜLET-
TEM. OLÁH ZSUZSANNA
NŐMET FELESÉGÜL VETTEM
1887-BE EGYÜTT ÉLTÜNK
53 ÉVET
B.P.”

Hogy a *fejfa* nem más mint a meghalt bálvány, illetve a halott megszemélyesítője, ahhoz *Császár Árpád a Szájról szájra...* című munkájában közöl egy érdekes vitkai történetet és ugyancsak egy vitkai kéziratot diktálókönyvből egy ma is általánosan használt temetési éneket. A közölt példák is alátámasztják azt, hogy a *fejfa* emberi tulajdonságokkal rendelkezik: „Fórizs Károly bácsinak egyszer azt mondta a jósnő, hogy azért nem tud nyugodni éjszaka, mert a temetőben vannak olyanok is, akiket megbántott. Ez után Károly bácsi kiment a temetőbe. A volt haragosainak a fejfáját átölelte. Még ennivalót is vitt ki és elásta a *fejfák* mellé.”

Hasonló szemléletet tükröz a temetési ének is.

Elvégezted életed,
Már csak a sír vár rád,
Mely földi bajaidért
Boldogságot, nyugalmat ad.
Kiviszünk hát nehéz szívvel
A temető kertjébe,
A nyugalomnak ölébe.
Mély lehet az ő bánatjuk
A szív mélyéig ható,
Mert te nem leszel látható.
Csak majd az a gyászos fa
Mely itt vitetik veled,
Azt ölelgetik helyetted.
Zokogó bús szavakkal,
Keserű könnyhullatásokkal.”⁸¹

Ha a *fejfa* a halottas háznál készült, akkor ma az az általános, hogy szekérrre teszik és úgy viszik ki a temetőbe, ahol a sír mellé fektetik le a földre. Felállítására csak a sír behúzásakor kerül sor.

A fejfával együtt szekéren viszik ki a temetőbe a padozáshoz szükséges gerendákat és a deszkákat is. Ezeket még ekkor beleillesztik a sírba, hogy nem kell-e rajtuk igazítani.

A lábfa

A *fejfa* és a padozáshoz szükséges anyagok kivitelénél ott van egy közeli hozzátartozó is, aki ott segédkezik és aki ekkor az otlévó emberek segítségével kiválasztja a temetőben vagy a temető árkában lévő akácosból a halottvivő rudakat.

A halottvivő rudat mindig *frissen* vágják. Szép egyenes karó kell hozzá, hogy ne billegjen rajta a koporsó. A héját mindig lehúzzák, hogy szép fehér legyen. Ezt még kinn a temetőben megcsinálják és úgy viszik haza. Otthon még egy kicsit meg is faragják, hogy a két vége szép sima legyen. Ott ahol lábfat is állítanak, még egy kicsit meg is esztergálják. Ott ahol nincs lábfa, ezt a temetés után beledobják a sírba a koporsó mellé.

Területünkön ma már magyarázatot adni arra, hogy miért állítanak lábfat, vagy miért tesznek a koporsó mellé rudat a sírba, nem tudnak. Az tény viszont, hogy akkor is van a halottvivő rúd, ha a halottat gyászkoscsin viszik ki a temetőbe és a gyászkoscsinhoz külön a koporsóvivés céljából van feketére festett rúd is.

Lábfat még ma is állítanak Csarodán, Lónyán, Tarpán, Szamosszezen. Lónyán pl. már évtizedek óta Szent Mihály lován viszik a temetőbe a halottat, mégis állítanak lábfat. Tiszaadonyban, Tiszavidon, Tákoson, Olcsván, Vámosatyában, Gelénesen nincs lábfa, de vágnek halottvivő rudat.

„A halottvivő rudat frissen vágják a temetőben vagy más bozótos helyen, ahol megfelelő fa van. Azt, hogy honnan vágják, a hozzátartozók mutatják meg. Annak szép egyenesnek kell lenni és frissnek, hogy a héját le lehessen húzni. A halottvivő rudat beledobják a sírba.” (Ta.) „A rudat, amin viszik kifelé a koporsót, a temetőből vágják. Valamelyik hozzátartozó vágja akkor, amikor viszik ki a fejfát a temetőbe. A héját szépen lehúzzák, a végét egy kicsit megfaragják. Ezt csak beledobják a sírba.” (O.) „Itt Gelénesen mindig vágnek rudat, mert most meg az jött divatba, hogy hiába van gyászkoscsi, rúdon viszik ki a halottat a temetőbe. A gyászkoscsira csak a koszorúkat teszik. Most öreget, fiatalat csak így visznek ki.” (G.)

Az udvar berendezése

A temetés legdrámaibb helyszínét, az udvart a temetés napján délelőtt rendezik be. Az udvart, mint láthattuk a halottas szobát is, teljesen átalakítják.

Első az udvar lehomokolása. Erre még az előző napon felkészülnek, még ekkor megbeszélik, hogy ki fogja hozni a homokot. Az udvar lehomokolása nem történhet akármilyen homokkal, ehhez mindig sárga homok kell. Erre a célra tisztai homok, ami itt bőven van, nem jó. Sárga homok kell hozzá, akármilyen messzire is kell érte menni.

„Itt Kopócsapátiban csak piros(sárga) homokkal szórják le az udvart. Van, hogy még két szekérral is hoznak. Attól függ, hogy milyen nagy az udvar.” (BMA.) „Temetés napján sárga homokkal szórják le az udvart, hogy szép tiszta legyen. Van úgy, hogy még reggel lehomokolják.” (I.) „Mikor a temetés van, hoznak sárga homokot és azzal betérítik az udvart. Csak azt a részt, ahol a temetés van.” (G.)

Egészen általános szokásról van szó. Mindössze egy helyen találkoztam azzal, hogy a gyepes udvarról temettek. Ez Lónyán volt Hamar Ferencné temetésén. Amikor azt kérdeztem, hogy miért nem homokolják le az udvart, azt a választ kaptam: „Ezt nem kell lehomokolni, mert itt már úgysem fog lakni senki.” (L.)

Csiszár Árpád, A hazajáró lélek című dolgozatában közli ezzel kapcsolatosan az Ugomyára való Filep Bertalanné véleményét: „Temetés után az udvart lehomokolják. Olyan helyen homokolják le, ahol egy kissé babonásak. Azt mondják, hogy ezen a halott nyoma meglátszik, ha visszajött. Temetés után szokták lehomokolni, akkor, amikor a vizet is kitepszik.” *Csiszár Árpád* szerint a homokolás mai formája (mármint a temetés előtti homokolás) értelmetlenné vált, egyszerű udvardiszítéssé alakult. Cáfolja azoknak a vallástörténészeknek a felfogását, akik a homokolásban az udvar idegenné tételét látják, hogy az idegen udvaron a halott nem

ismeri fel saját nyomait. Szerinte itt egészen másról van szó, mégpedig próbáról. „A friss homokban, amit a temetés után szórtak szét, az élők megláthatják a halott lábnyomát. Meggyőződhetnek arról, hogy nem történt-e valami hiba, olyan hiba, ami miatt a halottnak vissza kell jönnie.”⁸²

Ebben a kérdésben teljes mértékig igazat kell neki adnunk, hiszen ha az udvar elidegenítéséről lenne szó, akkor fölöslegesekek lennének a temetés utáni próbák, amelyektől szintén a jeladást várják.

A homokolás után berendezik az udvart. Az udvar közepére kerül majd a koporsó. Ennek előkészítik a helyét. Kitesznek két *bakot*, vagy egy nagy asztalt, amire majd rákerül a koporsó. (Legújabban csak üresen hagyják az udvar közepét és a halottas szobában lévő asztalt hozzák ki, amikor a koporsót hozzák ki az udvarra.) Az udvar ház felőli oldalán végig egy vagy két sor lócát tesznek, ez általában az idősebb nők helye.

A koporsótól két-három méterre, a házhoz valamivel közelebb oda-készítenek egy kis asztalt, amit hímzett gyászos abrosszal, vagy csipke terítővel terítenek le. Mellé tesznek két széket a pap és a kántor számára. Újabban még egy asztalt tesznek ki, amire rákerülnek a koszorúk. „Mi az udvar közepére tettünk két hordót, rá deszkát, fekete terítővel le is vót takarva, oszt arra tettük a koporsót.” (BMA. T.) „Volt, hogy az udvar közepére tettek két hosszú *mosószéket* és az volt a ravatal.” (M.)

A gyászjegyek kiosztása, a család nagy búcsúja

A temetés előtt egy órával a rokonok már mind együtt vannak a halottas szobában. Ilyenkor szokták kiosztani a gyászjegyeket. Ezt a közeli hozzátartozók és azok kapják, akik segédkeztek a temetésnél. Ezek általában a gyászolókhöz közel álló emberek, akik valamilyen munkát végeztek vagy segítettek a reggeli, vagy a tor előkészítésében, a főzésben. A nők általában fekete fejkendőt vagy *gyászszegélyes zsebkendőt* kapnak. A férfiak fekete *gyászszalagot*. Ezek a jegyek különböztetik meg őket a gyászolóktól.

„Mi amikor az apósom temetése volt, 20 kendőt osztottunk szét. Csak a közeli rokonok kaptak és azok, akik segítettek a főzésben. A férfiak közül csak a rokonok kaptak fekete gyászszalagot.” (Bd.) „Lónyán fehér zsebkendőt adnak mindenkinek.” (L.) Lány vagy fiú temetésen a

halottvivők is kapnak jegyet. „A *halottvivő* lányok tiszta fehérben vannak és rózsaszín szalagot kötnek a karjukra. A *halottvivő* fiúknak égszínkék szalagot szoktak kötni. Ha lány halt meg, annyi kendőt tettek keresztül a koporsón, ahány *halottvivő* volt. Ezt a temetőben szétoztották a *halottvivők* között. Volt aki ezt elvitte haza emlékébe, de volt aki beledobta a sírba.” (Cs.) Vitkában a lánytemetéseken vagy kendőt, vagy zsebkendőt kaptak a *halottvivők*. A fiúk meg négy ujjnyi széles fekete karszalagot. A karszalagot, meg a kendőt a koporsóra hajították a sírba.” (BMA. V.) „Ha fiú vagy lány halt meg, a *halottvivők* fehér bokrárt tűztek a mellükre. A lányok szalagot tűztek, a fiúknak meg adtunk *szakajtó kendőt* és úgy kitűzték mint a vőfélyek.” (BMA. V.)

Lánytemetéseknél mindig járt *kendő* a harangozónak, papnak és a kántornak. Általános, hogy ha lány halt meg, akkor a harangozónak még az első harangozás, a hirharang előtt odaadták a *kendőt*. A harangozó ezt kitűzte a torony ablakába. Mint egy zászlót egy kis rúdra és úgy tette ki. „Trapán a toronynak abba az ablakába tették ki, amerre a halott volt.”⁸³

Amikor a gyászjegyeket kiosztották és megszólal a temetésre hívó harang, akkor már csak a család tartózkodik a halottas szobában. A távolabbi hozzátartozók és az idegenek kihúzódnak és onnan figyelik az eseményeket. Ekkor valaki a hozzátartozók közül (ez rendszerint a rangidős nő) a koporsó jobb oldalánál a halott feje mellé áll és imbolygó mozdulatok közben két kezét hol széttárva, hol pedig az arc előtt összehéve, hangos siratásba kezd. A siratásban felsorolja rang és név szerint a temetésen megjelent közeli hozzátartozókat. Ha a siratásban olyan valaki következik, aki nem tudott megjelenni a temetésen, azt a siratásban kiementi.

Amikor valaki a nevét hallja, átmegy a koporsó másik oldalára szembe a *sirató*val es ott visszafogottabban mint a *sirató*, jobbra-balra hajló, imbolygó mozdulatok közben néhány siratásba fulladó felkiáltást hallat pl. „drága jó testvérem, édesanyám” vagy ehhez hasonlót. Közben az arcát vagy csak a szemét zsebkendővel eltakarja és ezután még néhány másodpercig zokog.

Kötelező minden hozzátartozónak hangosan zokogni, amikor szegezik lefelé a koporsót és a temetőben, amikor eresztik a koporsót a sírgödörbe.

*A közvetítő megjelenése, a kötelékek megoldása.
A koporsó leszegezése*

Ha a siratás befejeződött, megoldják a halott kötelékeit. Ollóval kivágják az arcánál a szemfedeleket, de van úgy, hogy a lábánál is. Az állfelkötő ruhát és azt, amivel a lába meg volt kötve, csak egyszerűen beledobják a koporsóba. Ilyenkor az állfelkötőből rendszerint szoktak levágni egy kis darabot, amit eltesznek és gyógyításra használnak fel. Ilyenkor veszik le a halott hasáról a vasat és ha valamit elfelejtettek volna odatenni a koporsóba, azt sürgősen odateszik. Ez után következik a koporsó leszegezése.

Ha a ravatalozás nem a koporsóban volt, akkor a családtagok búcsúja a koporsóbatételkor, a gyászszertartásra hívogató harangszó alatt történt. Ekkorra már megérkezik a kántor és a diktáló, akik még néhány férfiénekessel együtt diktálás után elénekelnek egy erre az alkalomra való éneket.

A területünkön használatos, a múlt század közepétől nyomtatásban megjelent halotti énekeskönyvek erre az alkalomra nem tartalmaznak külön éneket. Ezért a nyomtatott könyvek tulajdonosai, a *diktálók* maguk írtak, vagy másoltak le más területeken használatos esetleg nyomtatásban is megjelent énekes könyvből egy-egy erre az alkalomra énekelhető éneket.

Papon pl. a temetési *diktáló* kéziratok könyvében kívül *Szini Péter* 1909-ben megjelent *Temetési énekek* című könyvét használta. Mivel ez nem tartalmazott a koporsóbatétel idejére és a koporsó leszegezése idejére éneket, üres lapot fűzött be, és arra írta feltehetően saját szerzeményét. Az ének, amelynek a dallama nincs feltüntetve, a következő volt:

Kész már a koporsó számodra,
Szállj hát belé nyugalomra,
Együtt porlad az el tevéled,
Míg átalszod hosszú éjjeled.
Térj pihenni kebelébe,
Szánalom és könny kísér be.

Óh koporsó ha már befedted,
Lágyan öleld a hült tetemet.

Hogy falaid hiven karolják.
Im frigyetek pecsételve,
Könnyekkel is megszentelve. (BMA.)

A később megjelent temetési énekeskönyvekben már külön részt képeznek a „Koporsóba tételkor” és a „Koporsóba tétel után” énekelhető énekek. Ilyen felosztásban találkozunk ezekkel *Fövenyessy János* református orgonista tanító 1928-ban megjelent temetési énekeskönyvében, aki ezekre az alkalmakra több éneket is szerzett.

Hogy a koporsóbatételkor való éneklés nem újkeletű és hogy még csak nem is a múlt század végén vagy századunk elején bevett szokásról van szó, azt bizonyítják a rendelkezésünkre álló egyházi jegyzőkönyvek, amelyek szabályozzák a temetési stóliákat. Az 1829-ben Vásárosnaményban tartott egyházmegyei gyűlés erre nézve a következő határozatot hozta: „Az oskola Rectoroknak, kántoroknak vagy ahol azok nincsenek, az éneklést véghezvivő Prédikátoroknak: a. Ének szóval való temetésért jár 4 ezüst garas, b. Prédikációs halottól nyóltz ezüst garas, c. A holt testnek a Koporsóba énekszóval bétételéért külön négy ezüst garas.”⁸⁴

Katolikusoknál a koporsóbatételt az éneklésen kívül még kiegészíti egy külön egyházi szertartás. Ez a koporsó beszentelése.

A végtisztességtévők elhelyezkedése az udvaron

Ha a koporsót leszegezték, már a kíváncsiskodók is kivonulnak a házból és az udvaron mindenki elfoglalja a maga helyét. Az udvar ház felőli oldalán helyezkednek el a nők. A fiatalabbak rendszerint állnak, az idősebbek leülnek a kikészített lócákra. A pap és a kántor részére oda-készített asztal háta mögé, az udvar végén áll a férfiak csoportja.

Ha az elhelyezkedés megtörtént, következik a koporsó kivivése. A házból kifelé mindig négy férfi viszi rúdon a koporsót. Ez szinte mindenhol a hozzátartozó férfiak feladata. Egyedül Vitkában van ez másként, ahol ezzel kapcsolatosan a következőket mondják: „A koporsót négy idegen vitte ki kézben. Megfogták a két végét, ugye lábbal volt kifelé a halott és úgy vitték. Azt mondják, nem jó ha a hozzátartozó viszi kifelé.” (I.I. gy.)

A koporsót mindenkor úgy viszik, hogy a halott lába az ajtó felé van és úgy helyezik az udvaron a ravatalra, hogy a halott lába itt is a kapu felé legyen. A kapu a temetés ideje alatt végig nyitva van. Csak akkor zárják be, ha a gyászmenet már elvonult.

*A család kivonulása, a siratáshoz kapcsolódó rituális mozgások,
a halotti tánc*

A koporsó kivívését követi a hozzátartozók kivonulása, ezt mindenkor nagy figyelem kíséri. Elöl vonul a legközelebbi nő hozzátartozó, akit két oldalról támogatnak. Ezek a támogatók régebben fiatalabb nő hozzátartozók voltak. Ma már rendszeresen előfordul, ha nincsenek lányok a családban, akkor a legközelebbi fiú hozzátartozók támogatják anyjukat vagy nagyanyjukat. A kivonulás mindig hangos siratással történik. Ez a siratás mintegy folytatása a fent közölt, a koporsó leszegezését megelőző, szinte minden hozzátartozót megmozgató siratásnak.

A halottas szobában történt nagy siratás azzal fejeződik be, hogy két hozzátartozó fiatalabb nő (újabbán férfi is lehet) a siratót két oldalról megfogja, mintha támogatnák. A *sirató* ekkor látszólag teljesen átadja magát támogatóinak: a fejét lehorgasztja, de nem tartja mereven, hanem átveszi az őt támogatók mozdulatainak a ritmusát és azok lépésére még ide-oda imbolyog, a lábát alig emelve, inkább csak csúsztatva halad előre. A koporsó utáni kivonulásakor az ajtóhoz érve ismét hangos siratásba kezd. Kezét a fejére kulcsolja, miközben imbolygó, jobbra-balra hajló mozdulatokat tesz. Így kísérik támogatói a koporsóhoz.

A koporsónál megállva, fejét előre hajtva széttárja kezeit, majd könnyökeit a koporsóra helyezve ráborul a koporsóra. Vagy így marad kis megszakításokkal (amikor, a búcsúztatásban szükségesnek látja, akkor mindig sirat, illetve-felsír) végig a szertartás alatt, vagy támogatói kis idő múlva leültetik a számára odakészített székre.

A hozzátartozók siratása mindig ilyen formában zajlik le. Nem véletlenszerű az, hogy ezekkel a mozdulatokkal találkozunk minden hagyományos temetésen és az sem véletlen, hogy a siratás minden szöveg és hangoskodás nélkül is előadható, eltáncolható.

A siratáson tapasztalható mozgásokat, a temetési szertartáshoz

kapcsolódó rituális táncnak kell tekintenünk. Ezt támasztja alá *Ujváry Zoltán*, A temetés paródiája című munkájában egy Esztárról közölt halottas játék, amelyet a lakodalomban játszottak. A játék neve *halottas tánc*.⁸⁵ A játék egész folyamatában szó sincs táncról, csak a szertartást parodizáló pap és a siratók tökéletes összjátékáról, ahol a siratók különleges, kifejező mozgásai keltik a tánc hatását.

Hogy a temetésen tapasztalható rituális tánc a korábbiakban mennyivel lehetett teljesebb, arra egy nemrégiben történt temetési siratás elmondása kapcsán lehet következtetni. Lónyán Pethő Lajosné nem sirathatta a sógornőjét, pedig nagyon szerette volna, de a lánya nem engedte neki. Ő nem siratott, de ahogy elmondta: „Az öregasszonyok azért jöttek ugye, akik neki jó ismerősei voltak... és amikor siratták, úgy körbe-körbe járták a koporsót. Szépen körbejárták és siratták, hogy: Jaj, Polovics Erzs! Jaj, nyugtasson meg az ég! Nyugtasson meg a jó Isten! És mentek szépen körbe-körbe.” (L.)

Morway Péter A templomkertben, temetőben és halotti toron táncolás című cikkében idéz a *Simplicissimus* temetési táncleírásaiból egy táncot, amely siratóasszonyok énekére járt tánc, amely „egészen szomorú és sirással elegyes félig víg tánc volt.”⁸⁶ Minden bizonnyal területünkön a siratásoknál tapasztalt, újra és újra visszatérő mozdulatok, a koporsó siratás közben való körbe-körbe járásai és a siratáshoz szorosan hozzátartozó koporsóra való borulás mozdulatai is *Morway Péter* meghatározásának megfelelően: „Szertartásszerű a gyász kifejezéséül szolgáló táncok.”⁸⁷ Ez az egész annyira konvenciózus, hogy mint ahogy már fentebb is szó volt róla, a sirás és a siratás problémájának a leírásánál: Amikor az ugyor nyai Dul Emma egy temetési néprajzi filmhez próbálta a siratást az ottlévők azt mondták neki: „Nem úgy Emma, hanem ahogy szoktuk!”

A sirató kivonulását a rokonság kivonulása követi. Ennek is meghatározott rendje van. „A koporsó után jönnek ki a hozzátartozók. A feleség kíséri a koporsót. Fogják, támogatják az asszonyt a hozzátartozók közül is meg a gyermekei is. A szomszédban három lánya támogatta az asszonyt, amikor jöttek kifelé a koporsó után.” (I.I. gy.) „Azért kell támogatni az asszonyt, mert volt úgy, hogy el is ájult.” (I.I. gy.)

A koporsó ház felőli oldalán a nők állnak rokonsági fok és rang szerint. Ha a férj halt meg, akkor a feje mellé állt a felesége, ha él az anyja, akkor az áll elől, utána a felesége, a halott lányai, lánytestvérei. A kisebb lányunokák, az anyjuk mellett állnak. A másik oldalra állnak a halott férfi testvérei. Ha él az apja, akkor az áll a fejénél, majd utána a fiai,

unokái. Ha nagy a rokonság, akkor a koporsón körbe az első sorban állnak a nő hozzátartozók. A fejénél mindkét oldalról a legközelebbiek, a lába felé mindig a távolabbiak. A férfiak ilyenkor a második sorban állnak a nők háta mögött. „Legszélén a fejénél állt egy gyermeke vagy rokon, aki támogatta. Utána állt a felesége vagy az anyja, a másik oldalán volt még egy gyermeke vagy rokon, ez után a testvérek és így jöttek lefelé. A távolabbi hozzátartozók már a lábánál voltak.” (V.)

A temetési szertartás. A búcsúztatás

A temetés legdrámaibb része a halottas ház udvarán játszódik le és a szertartást követő búcsúztatóban éri el a tetőpontját, ahol a közvetítő, a pap vagy a búcsúztató személy szerint sorolja fel azoknak nevét, akikhez általa a halott szól.

Itt valóságos párbeszédnek keletkeznek. Aki a nevét hallja, a közbenjáró szavára dallamos, de rövid siratással felel. A közbenjáró tolmácsolja a halott érzékeny búcsúszavait, a megszólított erre mintegy feleletként elmondja a családot ért nagy veszteséget. Itt is mindig a legközelebbi nő hozzátartozó siratása szokott a középpontba kerülni. Erre a siratásra szoktak odafigyelni és a jelesebbeket a szóbeszédben gyakran szokták felemlegetni.

Itt már általában mindenki sirat, akit a halott nevében megszólítottak. Azt különösen megjegyzik, ha valaki a legközelebbi hozzátartozó siratását túl akarja sími. Ha egy bizonyos rokonsági foknál a közbenjáró egyszerre többet szólít meg, akkor az sirat, aki legjobban tud, vagy akik legjobban tudnak.

A temetési szertartásra vonatkozó egyházi rendelkezések

Akka a temetés jön szóba, akkor mindig az egyház által liturgikusan szabályozott temetésre gondolunk. Ekörül ütköznek össze a különféle törekvések, különböző felekezetű, egyházi, vagy társadalmi temetés stb.

elméletek. Ezek a viták sokszor fölösleges, meddő viták, mert ha a temetés egészét tekintjük, a haldoklástól egészen a fejfa felállításáig, az egy, másfél-kétnapos alkalom, amelybe a gyásznak különböző népi motívumai illeszkednek be és amelyen belül maga a szigorúan vett ún. temetési szertartás csak egy vagy másfél órába beszorítható reprezentatív rész.

Kétféle törekvéssel találkozunk itt szembe. Vannak a központilag kiadott különféle egyházi rendelkezések, amelyek igyekeznek ezt a másfél-kétórás reprezentatív részt minden eszközzel igazi egyházi alkalommá tenni. A másik oldalról ott van maga a nép, a falu, aki viszont igyekszik korlátozni ebben az egyház részvételét.

A temetés annyira népi volt, hogy 1925-ig még hivatalos liturgiája sem volt. A temetések nagyrésznél nem volt papi szolgálat.

A pap nélküli, a rektor által csupán énekléssel végzett temetések arányára nézve a vásárosnaményi ref. egyház halotti anyakönyvének adataiból a következőket láthatjuk: 1829 és 1852 között 427 temetést jegyeztek be. Ezek közül csupán 85-nél volt papi szolgálat (prédikáció, egyházi tanítás vagy búcsúztató). Az egyes adatok után ezt a három módot jegyzik fel. Ez: szemben 342 alkalommal a temetési szertartásnál csak az énekvezér vagy a rektor volt jelen. Ezeknél a temetéseknél bejegyezték, hogy énekszóval történt. Általában énekszós volt minden gyermektemetés. Ez az oka annak, hogy a kéziratos és nyomtatott halottas könyvekben olyan nagy választékban vannak gyermekeket búcsúztató énekek. De általános volt az énekszós temetés a felnőttek temetésén is. Tekintélyes asszonyokat és férfiakat egyaránt temettek egyszerű énekszóval. A prédikációval, búcsúztatóval történő temetések általában a legtekintélyesebb családok tagjainál történtek. Ezek között találunk öregeket és fiatalokat egyaránt. Az énekszós temetések aránya a fentiek szerint mintegy 80 %-os. Prédikációs, papi búcsúztatós csupán 20 %.

Ugyanígy arányt találunk a terület többi halotti anyakönyvében is. Ez az arány csak az I. világháború után változik meg. Attól kezdve egyre ritkább a csupán diktálással és énekkal való búcsúztatás. Az 1930-as évektől kezdve ezek aztán teljesen el is maradnak, csak a legújabb korban lép a helyükbe a papi funkció nélküli társadalmi temetés.

Ezek az adatok világosan mutatnak rá arra, hogy magánál a temetési szertartásnál is mennyire kevés a kifejezett egyházi hatás, hogy maga a temetési szertartás is hagyományokat őrző népi funkció. A központi intézkedések nyomán a papi díjlevelekbe belekerül ugyan a temetési stóla, de maguk a díjlevelek is többféle temetést különböztetnek meg.

1705 körül pl. Szamosbecsen a lelkési díjlevélben kétféle temetést tüntetnek fel: a prédikációs és énekszós temetést. Ezekért a következő fizetség járt: „Halott prédikálás 1 magyar frt, ha csak énekléssel temet, adnak egy tyúkot egy kenyeret.”⁸⁸ Botpaládon a temetésekért a következő fizetések jártak 1796-ban: „Halott prédikálás 3 máriás, személyes búcsúztatás 4 huszas, verses, 2 rhfrt.”⁸⁹ Fehérgyarmaton 1705 körül a halotti prédikálásért fizettek a papnak 1 frt-ot, a tanítónak a halotti éneklésért adnak egy tyúkot és egy kenyeret.⁹⁰

Tiszaszalkán a temetésért 1806-ban a következő fizetés járt: „Halott temetésért, ha énekszós négy garas, ha prédikációs egy kis közönséges alkalmaztatással, egy forint, és akkor is az éneklésért külön négy garas. Ha továbbá személy szerint való búcsúztatást kívánnak a szomorú felek, de csak folyó beszéddel, tartoznak fizetni négy huszast, az az 80 krt. Vége a verssel való pompás búcsúztatásért a prédikálásért való három Márjás, és az éneklésért való négy garason kívül egy tallér, az az 2 Rforint. Ezen kívül ha valaki koporsó bétételekorra is éneklést kívánna, ezért különösen négy garast külön tartozik fizetni a V. Bilis közönséges végzés szerint.”⁹¹

Egyes helyeken nem hogy kötelező nem volt a halottak pappal való eltemetése, a pap nem is szívesen vállalta a temetést. „A pap már csak 12 évestől idősebbeket temetett. Ezt mindig a tanító csinálta.” (I.I. gy.) „A múltban, akinek volt 3 pengője azt a pap temette, ha nem volt pénze, akkor a kántor temette. Ha nem a pap temette, akkor is búcsúztatták, akkor a kántor búcsúztatta.” (Va.)

Az egyház, vagyis a központi egyházi intézkedések úgy próbálták szorgalmazni az egyházi temetés igénylését, hogy a hét egyes napjain ingyenesé tették a temetést. Az alacsony stóla és az ingyenesség miatt viszont a papok lázadoztak. A tivadari ref. egyház protokollumában 1795-ből a következő papi bejegyzést találjuk: „1710-ben 24 kr. volt Nálunk a Prédikátor fizetése a halotti prédikációért, de eleinte ennyi se volt és néhol szerdán és pénteken ingyen kellett elpredikálni a halottat. ... A Csatári Sinat felemelte 1713-ban a halotti prédikációért 1 Frt-ra a fizetést.”⁹²

A temetési szertartás lényege a nép részéről a halotti búcsúztatás volt. Csak ott ragaszkodtak a papi szolgálathoz, ahol a pap bele tudott állni a kialakult népi rendbe és magára vállalva a közvetítő szerepet a szertartás után elmondta a nép által oly annyira igényelt búcsúztatót.

Annyira nem lehetett szabályozni a temetéseket, hogy még a felső

hatóságok is kénytelenek voltak sokszor egymásnak ellentmondó rendeleteket kibocsátani. A legtöbb ellentmondást éppen a búcsúztatás rejtette magában, hiszen az nem volt más, mint a halott szavainak verses formában a közbenjárók által történő elmondása, amit az énekszós temetéseken a *diktáló*, vagy a rektor mondott el, a prédikációs temetéseken pedig a pap.

A búcsúztatók halott nevében szólásával az irodalomban is találkozunk. *Fludorovics Zsigmond*, A matyókról című munkájában tesz említést arról, hogy a búcsúztatókban a halott vesz búcsút az élőkől.⁹³ *K. Kovács László*, A kolozsvári hóstátiak temetkezésében az előzőhöz hasonló megállapításra jut, amikor azt mondja, hogy a búcsúztatókban tulajdonképpen csak a halott búcsújáról van szó.⁹⁴ Hasonlóképpen összegzi *Ujváry Zoltán* is a búcsúztatókkal kapcsolatos megfigyeléseit a Halál és a temetés két túróc-völgyi faluban című munkájában: „A búcsúztatók zömében a kántor a halott nevében beszél, ...”⁹⁵

Kiss Kálmán, a Szatmári református egyházmegye története című munkájában közöl 1795-ből egy egyházmegyei rendelkezést a búcsúztatásokkal kapcsolatosan: „A temetések alkalmával nagy divatban volt a verses búcsúztatás, amiért is az 1795. máj. 28. németii gyűlésen a verses búcsúztatók ellen 10-dik szám alatt egy kemény statutumot hozott, mely azokat mint pogány szokás kifolyásait betiltja s ellenök bírságot szab ki.” Bár megjelenik a tiltó rendelkezés, mégis ott találjuk az 1807-ben a Szatmáron tartott gyűlés rendelkezései között a búcsúztatásért kiszabott bértételt is. „Prédikációs temetésért falun közönséges prédikációval 2 rhft., búcsúztatóval 4 rhft.”⁹⁶

Hogy mennyire nem volt a temetés a papi hivatáshoz kötve, a rendelkezésből az is nyilvánvalóvá válik. A stolarék felsorolása között ott találjuk az oskolamesterek temetési bérét is: „Az oskolamesternek prédikációs halottért 1 rhft., énekszósért 30 kr.”⁹⁷ 1825-ben újabb tiltó rendelkezés születik, amelyben kimondják, hogy „Halotti Prédikációk tartása az Oráció kivül (templomban tartott prédikáció) szoroson megtiltatik, mivel így a halott a nép közé vitetne.”⁹⁸

Négy évvel később a tiltó rendelkezés kibocsátása után 1829-ben kibocsátott díjlevélben ismételen ott találjuk az egyház által oly igen megvetett és pogány eredetűnek tartott búcsúztatási bértételt:

„2. or. Halotti prédikációval való Temetésért mely folyó beszéddel tett búcsúztatással esik négy ezüst huszas. 7. er. Az Oskola Rectoroknak, Kántoroknak, vagy ahol azok nintsenek, az éneklést véghez vivő Prédikátornak: a. Ének szóval való temetésért jár 4 ezüst garas, b. Prédiká-

tiós halottól nyóltz ezüst garas, c. A holt testnek Koporsóba énekszóval bétételéért külön négy ezüst garas, d. A Prédikátor által elmondott Halotti Prédikáció, vagy oráció után (mely nélkül verset, búcsúztatót a Rectornak nem is szabad mondani). A Rectorok által mondatni szokott verses búcsúztatóért jár két ezüst forint.”⁹⁹

Még az 1925-ben megjelent Istentiszteleti rendtartás sem tudott egyértelmű rendelkezést hozni a temetésekkel kapcsolatosan. Amikor a lelkési funkciót általánossá igyekeztek tenni a temetéseken, a múltnak a hagyománya szerint bennehagyják azt az ősi szokást, hogy nem minden esetben kötelező a papnak temetni, mert a 10 000 lelken felüli gyülekezetekben nem kötelező.

Találunk a példatárban egy példát az orációs temetésre és egy példát arra, hogyan zajlik le a temetés abban az esetben, ha az egyszerűen csak énekszós, amikor azt az énekvezér végzi. De megszabják, hogy a lelkész nélkül végzett temetéseken előre megszabott, azaz kézbe adott liturgiát kell a temetést végzőnek felolvasni. A rendtartás kimondja: „A temetési szertartás lelkész nélkül nem végezhető.” Ez az elv. De kivételt tesz ún. átmeneti időre, amely így hangzik:

„Olyan legalább 10 000 lelket számláló gyülekezetekben, ahol a tisztán kántor által végzett énekszós temetés eddig gyakorlatban volt, ez a gyakorlat mindaddig fenntartható, amíg a lelkési erők száma oly módon nem emeltetik, hogy valamennyi temetést lelkési személyek végezhetnek el anélkül, hogy munkaidejüknek és erejüknek aránytalanul nagy részét kötnék le a temetési szertartások.

A püspökök intézkedjenek, hogy az illető gyülekezetek kántorai a fent jelzett átmenet tartalmára generális fakultációt (egyetemes felhatalmazás) kapjanak arra, hogy egészben vagy részben, lelkész nélkül végzett temetéseken előre megszabott rövid liturgiákat felolvassanak.”¹⁰⁰

Az Istentiszteleti rendtartás is világosan kimondja, a gyakorlatban pedig ősi idők óta ez volt meg. „Az olyan búcsúztatás, amelyben a halott atyafiaitól és ismerőseitől névszerint búcsúzik, rossz és tilalmas szokás, sem a lelkipásztor, sem a tanító, sem a *funerátor* ilyesmit nem tartat.”¹⁰¹

Hogy mennyire ragaszkodott a falu saját temetési elveihez és, hogy abba mennyire nem hagyott beleszólást, egy Gulácson történt esetből láthatjuk legvilágosabban.

A kereszteleetlenül elhalt gyermeknek a népi rend szerint nincs temetése, sőt annak a temetőben sincs helye. Azt csak a család egy-két férfi

tagja temeti el, minden ceremónia nélkül. Ebből az elvből a falu akkor sem enged, ha az esetleg komoly büntetéseket von maga után.

1814-ben egy keresztleetlenül meghalt gyermek temetésének az ügyét még az egyházmegyei gyűlés is megtárgyalta. A tárgyaláson készült jegyzőkönyv az esetet „mélységes tudatlanságból” származónak és a vallás útmutatásával ellenkező „vakmerőségnek” bélyegzik.

„Gulátsi lakos és ugyanott ez idő szerint Erdő Biró Ns. Vass Gábor kegyelme felől bejelentődött a Tractuális szék elibe, hogy Ns. Fogarasi Eszter törvénytelen ágyából született, és születése után körül belül 24 óráig élt, de hirtelen és véletlen esvén halála, meg nem keresztlettetett gyermekét keresztyéni módon való tisztességes temetési solenitással eltemettetni a Helybéli Tiszt. Prédikátor akarátja és rendelése ellen-is nem engedte, s eképpen magát oly dologba bíróná tenni merészelte a melyhez nem tud, nem ért és az ő kegyelme aktivitását meg szabja. Ezen Sz. Vallásunk út mutatásával ellenkező vakmerőséget az említett erdő Biró v. azon okon tselekedte, hogy a gyermek keresztleetlen hótl meg: v. pd. azon, hogy törvénytelen ágyból született. Ezek közül akár egyikre, akár másokra, akár pd együtt mind kettőre nézve tselekedte, tselekedete által a maga mélységes tudatlanságát el árulta és hogy a bal vélekedéstől, s a régi babonák kovászszától mind mind ez ideig ki nem tisztult légyen világosságra hozta. ...

Parancsolta a Nagy Tiszteletű tractusnak Consistorium ezen jegyzéseket currentáltatni. A Gulátsi Ekklában pd különösen mind maga Activitását meg haladott dologban lett maga ártását Vas Gábor ő kegyelmének méltó megszégyenítésére, az ő kegyelme tselekedete által tévellygésben hozódhatott némely gyengébb értelmű tagoknak jó értelemre leendő vezéreltetésekre Hetei Prédikátor Tiszt. Bari István eő kegyelmét ki küldvén meg hagyni, hogy ezen dolgokhoz alkalmaztatandó Templombéli közönséges tanítás mellett ezt a protocollatiót szóról-szóra fel olvassa és annyira inculcálja, hogy ez után mindenek egy-egy értelemben légyenek.”¹⁰²

Hogy mennyire a búcsúztatás jelentette a közösség részéről a temetések lényegét, azt legjobban Csonka József tarpai diktáló és parasztkántor 1870 körül írt kéziratos búcsúztatókönyvéből tudhatjuk meg, ahol az egészen rövid tanítóbeszéd után a szerző, illetve a kéziratos könyv tulajdonosa a búcsúztatást a következő szavakkal vezeti be:

„De térjünk közelebb gyász tisztességünk tczéljához.
az előttünk levő gyászos ravatalon nyugszik
NN. hajadon kihült teteme, végbúcsúját
Általam tudatja édesanyjától testvéreitől.” (BMA.)

Ebből a bevezetőből nyilvánvaló, hogy a halott nevében most már személy szerint kíván az ittmaradottakhoz szólni. Sorba veszi azokat az élőket, akikhez a meghaltnak még szava lehetett volna. Csonka József miután kifejezésre juttatta, hogy közvetít a következőkben mondja el verses formában a halott búcsúszavait:

Anyám édesanyám, itt hagylak tégedet,
Nem búsitom immár többé életedet.

.....
Most végre bánatod örömré változik,
Mert leányod mennybe boldogan távozik.
Ne hullasd könnyedet, ne bánkódj felettem.
Tiszta életemért örök boldogságot,
Hosszú betegségért koronát, váltságot,
Adjon Isten néked örök boldogságot,
Mind addig, míg el nem hagyod a világot.

Testvérétől:

Bár nehéz elválnom te tőled jó testvér,
Mégis nyugton vagyok, mert áldásom kísér.
Szenvedésem után a nyugtató sírba,
Amelyre nyugalom és béke van írva.
Ugye pár könnyet nem sajnálsz te tőlem,
Hisz ezen elválást én Istentől rég kértem.
Fáj szívemnek nagyon, hogy régtől bánatot
Hoztam családomra, mert mást nem adhatott.
Szomorú életem, örök szenvedésem,
Most boldog vagyok, hogy megállt szívverésem.
Te majd megemlegetsz, hogy mennyit szenvedtem,
Hogy mily sok könnyüket ejtettél érettem.
Megáldjon érte Isten szeretett testvérem,
amíg itt fogsz élni e romló életben.

Rokonoktól, hozzátartozóktól:

Öröm, öröm, öröm órája,
Megnyílt már testemnek a sír setét szája.
Nem bánthat, nem jöhet velem a betegség,
De körülvesz áldott, nyugtató csendesség.
Nem várom a reggelt kínos félelemmel,
Nem várom az estét fájó érzélemmel.
Nem kell már orvosság mert oly írt kerestem,
Mely örökre gyógyír az elhervadt testen.
Isten tehát veled szeretett rokonság,
A távozó rokon hint reátok végáldást.
A benső szeretet erős láncza kösse,
Rokoni szívek indulatit össze.
Legyetek áldottak magzataitokkal,
Ne terheljen az ég sújtoló bajokkal.
Baráti szeretet, öröm és vigasság,
Szíveitekben egymást váltogassák.
Áldás, áldás legyen rajtad hű rokonság,
Ez meghűlt ajkamon a végső kívánság.

Búcsúzik keresztatyja, anyjától:

Kedves keresztapám anyám,
Tőled is búcsúzik a szám.
Nem válok el búcsúzatlan
attól kit oly tiszteltem,
Midőn egy hosszú vándorút
Haza int felém.
Azért titeket ezekkel,
Búcsúzatlan nem hagylok el.
Vegyétek szívességtekért,
Hatalmát zálogul.
Vegyetek áldást a mennyek
Tenger nagy urától,
Kinek kegyelme míg éltek,
Ne távozzék el tőletek.
A nagy Isten fenn mennyekben
Jutalmazzon meg érette.

Szívemből is e jó egyenesen,
Titeket keresztzüleim az Isten éltesen.

Leánybarátaitól búcsúzik:

Ifjú életemnek társi jó barátok,
Fájó érzelemmel gondolkodok reátok.
Keblem dús reménye, mely hozzátok fűze,
Most a sír szikláján összetöredeze.
Együtt jártuk le az ifjúság szép korát,
Nem érezve a föld lesújtoló bánatát.
S most bár közöttetek minden élet örül,
Keblemben az ifjú élet kiég, kihül.
Isten hát veletek a szűz erkölcsiség
Legyen barátotok, vezessenek mindég.
Úgy éljete, hogy a végóra határa,
Bátran dőlhessetek a sír vánkosára.
Elmaradt már tőlem az a múltó világ,
Isten legyen veled ó örök ifjúság.

Búcsúzik az elhunyt szomszédaitól, ösmerőseitől és a végtisztességtevőktől:

Szomszédaim, ismerősök elváltak én tőletek,
Vágyom szenvedésim után oda, hol pihenhetek.
Úgyis ifjú, avagy öreg pihenni egy sírágyra megy.
Isten legyen itt veletek, soha el ne késsetek,
Ifjúságban ne bízzatok, sőt megjegyzeztétek,
Hogy ifjú és megtört öreg pihenni egy sírágyra megy.”

(BMA.)

Megfigyelhető egy fokozatosság a kapcsolatok rendjében. Legérzékenyebbek a szavak a közvetlen hozzátartozóknál, mind általánosabbá válnak távolabbi rokonokhoz érve. Ezeknél már csak emlékek idézésére szorítkozik. Ez a közvetlen családhoz kapcsolódó érzékenység még fokozódik és részletesebben jön elő a következő búcsúztatóban.

„Búcsú ifjú férj felett,
Búcsúzik az elhunyt özvegyétől és árváitól:

Kedves nőm legelőször is hozzád szólok,
Hült kebellem, fagyos ajkkal hozzád szólok.
Borulj reám, kebledtől tán felmelegszem,
végbúcsúmat tán könnyebben rebeghetem.
Jer csókolj meg tán még szűnik a dermedtség,
Tőle kis időre felébredek tán még.
Hat éve, hogy szerettelek, hogy szerettéél,
Ah, de a hetedikben özvegy asszony lettél.
Mily kínos gondolat, mily fájó érzelem,
Ömlik ennek tudtán el kihült keblemen.
Gyermekeim sorját, hogy ha elgondolom,
Úgy tetszik a sírban békén nem nyughatom.
Boldog voltam s boldogságtok bennetek volt,
Meg is osztottam én veletek minden jót.
S mert hű valál nőm, örültem az életnek,
Nem hittem, hogy ilyen hamar eltemetnek.
Rövid hat év volt amit veled éltem,
Benne majd egy évig tartott szenvedésem.
Köszönöm jószágod, szívemből köszönöm,
Követén ezen túl a jobb lét több öröm.
Temessetek rejtsetek el már nem bánom,
Csendes a sír, ott nyugalمام feltalálom.
Feltalálom nyugalمامat de csak úgy ha,
Hűségesen gondot viselsz két árvámra.
Óh szeretett két gyermekem két kis árvám,
Mért kell nektek ittmaradni ilyen árván.
Mért nem tudlak sírba vinni most magammal,
Porlanának poraitok poraimmal.

.....
Áldjon meg hát benneteket a teremtő,
Hiszen a keserűből is édeset teremt ő.
S ha mindennek kieszközli boldogságát,
Lehetetlen, hogy elhagyná az ilyen árvát.
Ne is hagyjon el titeket kedves feleségem,

Két gyermekem veled együtt oká éljen.
Majd egykoron még engem feltaláltok,
Az egék egébe velem vigadjatok.” (BMA.)

A temetési búcsúztatásoknak ezt az előbbieken látható formáját *Marikovszki Gábor* 1862-ben a *Halotti Búcsúztatók* című gyűjteményének az előszavában a következőképpen jellemzi: „... Az eddig megjelent búcsúztatós könyvek bár melyikénél is a legészrevehetőbb hiány az, hogy a valódi czélt, (már mint a tanításokat) kisebb nagyobb mértékben mellőzik. ... E szerint fő hibájok az, hogy kevés bennök a tanító elem.”¹⁰³

Temetési Búcsúztatók című gyűjteményével a célja nem a meglévő szokás felszámolása, hanem keresi azt a lehetőséget, hogyan lehetne több tanítást alkalmazni. Változtatni csak annyiban kíván, hogy teljesebb, hosszabb tanításokat közöl. Az *Elbúcsúzások* című részben meghagyja az ősi első személyes formát. Ezzel teszi lehetővé azt, hogy a közvetítők verses búcsúztatóit szívesen veszik át, másolják át saját könyveikbe, amelyeket ilyen formán gyakran alkalmaznak is a temetéseken. Természetesen *Marikovszki Gábor* eredeti célját figyelmen kívül hagyva úgy, hogy hosszas tanítóbeszédeit a maguk igényeihez alakítva teljesen lerövidítik. Csonka Józsefnél is találkoztam néhány ilyen, az ő könyvéből való kimásolással. A papok is tudomásul veszik ezt az ősi rendet és beleállnak abba. Egy kéziratban megmaradt 1830-tól 1909-ig terjedő temetési beszédsorozatban, amelyeket a Bartha papcsalád egymás után következő tagjai Kajdanóban, Badalóban, Ugornyán, Gergelyiben, Benken mondtak el, a következőket találjuk. Beszédeik két részből állnak: a tanítóbeszédekből és a hozzájuk tartozó búcsúztatásból. A búcsúztatásokat a következő gondolatokkal vezetik be: „De mielőtt örökre eltávoznál közülünk leírhatatlan fájdalomak között elköltözött ifjú asszony atyánkfia, – én mint az úrnak szolgálja végbúcsú szavaidat ittmaradtot kedveseidhez – a te forró kívánságodat tekintetbe véve – a következőkben tolmácsolom:

...im töletek is búcsút vesz általam a pihenni tért vándor mielőtt leszállna örök nyugalma helyére...

De mielőtt elvinnétek őtet a sír megnyugtató ágyára megáll e képpen rebe-gi általam minden őt szeretőkhez végbúcsú szavát:

De mielőtt kedves körötökből eltávozna a boldogult, már csak néhai Kokas József, fogadjátok tőlem végbúcsú szavait:

Most már boldogult embertársunk, mielőtt hosszú utadra mennél tőlünk, fogadd el végbúcsú szavainkat – mint mi is ellesvén ajkaid végszavait az életben lévő kedveseidnek, én az úrnak szolgája a következőkben adok át:

Legyen azért áldott szenvedéseid után a te nyugalmad, s vedd kedvesen tőlem midőn végbúcsú szavaidat a téged szeretőkhöz meghült ajkaidról ellesve e következőkben adok át.

Most már midőn végső útjára indul, kedveseitől következőleg búcsúzik.”
(BMA.)

1898. február 15-én Baráth Sándorné temetésén a szertartást végző Bartha József lelkész a következőképpen mondta el a meghalt asszony végbúcsú szavait, miután tanítóbeszédét befejezte:

„De mielőtt elvinnétek őt a sír nyugató ágyára megáll s eképpen rebegi általam minden őt szeretőkhöz végbúcsú szavait.

Búcsúzik elsöben is kedves, hön szeretett férjétől, Baráth Sándortól:

Elöször is téged szólítalak kedvesem,
Te valál életemben legjobban kedvesem.
Szinte 33 esztendőök repülve forgának,
Míg veled gyönyörű napjaim valának,
Imé most a halál elszakaszt mellőled,
A sír a koporsó választ el tetőled.
Köszönöm, hű gondviselésedet.
Nyomorúságomban ápolá hű kezed.
Felejtsd el jó férjem minden hibáimat,
Zárd el velem együtt fogyatkozásaimat.
A kegyelmes Isten gondviselésében
Ajánllak, ő vegyen téged kegyelmébe.
Ne küszködjön élted soha semmi bajjal,
Ne háborodjon fel szíved a sok jajjal.
Mikor pedig te is eljutsz életed végére,
Vigyen fel az Isten a hívek helyére.

Kedves gyermekei a boldogult jó anyának Baráth Eszter férjeddal s gyermekeiddel, – Gelényesi lakos Baráth Mária férjeddal és Baráth Zsuzsánna, Baráth Zsófia hajadon leányok:

Kedves gyermekeim jól tudja lelketek:
Mily igaz anyai szívvel szerettelek.
Írántatok milyen melegen éreztem,
Boldogulástokon miként igyekeztem.
Mostan is úgy lángol a szeretet bennem,
midőn elválva kell hosszú útra mennem.

Kívánom: legyetek boldogok örökre,
Ébresszen minden új hajnal örömökre.
Legyen a jó Isten éltetek vezére,
Hallgassatok a szent vallás intésére.
Ha a szent vallásnak vezérel világa,
Eljuttok egykor a boldogabb hazába.

A meghaltnak kedves testvérei: özv. Dul Eszter néhai Gergely József-
né és Dul Juliánna:

Testvéreim! kedves testvéreim!
Felétek is kinyújtom kezeim,
Hogy megölelvén végbúcsút vegyek,
Aztán a sír lakóihoz megyek.

Még midőn a porban játszadozánk;
S gondot felejtve bóldogok valánk;
Jól tudja lelkem, s a ti lelketek,
Már akkor is miként szerettelek.

Később a tiszta testvéri szeretet,
Mint az árnyék egyre növekedett.
S míg éltem napja nyugovóra szállt,
Lelkem bennetek örömet talált.

Nem felejttem igaz hűségteket,
Az ég adjon szerencsés éveket.
Szívemben is él jó emléketek,
Kedves testvéreim Isten veletek.

A meghaltnak atyjáról és férjéről álló attyafiai név szerint Dul József nejjével, gyermekeivel, – Dul Gábor nejjével gyermekeivel, Dul Eszter férjével gyermekeivel, – Baráth József nejjével, gyermekeivel, Baráth Károly nejjével, gyermekeivel, Baráth Juliánna férjével, gyermekeivel, Baráth Eszter férjével, gyermekeivel, – Csutka József nejjével, gyermekeivel, – Csutka István nejjével, gyermekeivel, – Csutka Juliánna férjével, gyermekeivel, – Baráth Rákhel férjével, gyermekeivel, – Baráth János nejjével, gyermekeivel, – Baráth Zsuzsánna hozzátartozóival:

Számos rokonaim, érdemes családok
Áradjon az égnek áldása rátok.
Mindég tapasztaltam szíves jóságtokat,
Tiszta érzéseket, indulatokat.
Számos vidám órát töltöttem köztetek,
S úgy fáj, hogy veletek többé nem lehetek!
De legyen bár sírom hantjával fedve,
Igaz szívességtek nem lesz elfelejtve.
Legyetek egyébként áldottak, boldogok,
Míg egykor veletek találkozni fogok.

A boldogultnak távolabbi attyafiai: Gergely Juliánna férjével, gyermekeivel, – Gergely Eszter férjével gyermekeivel, – Gergely Mária férjével, gyermekeivel, – Vezse István nejjével, gyermekeivel:

Áldást mondok rátok kedves rokon felek!
Mindnyájan egytül egyig áldottak legyetek.
Áldottak e világon, míg szállást ad a föld,
Áldottak, ha egy szebb nap újabb életre költ!
Bár hant alá temetve, borít sírom moha,
Nem lesztek felejtve, tőlem soha, soha.

A boldogultnak szomszédai, jó barátnéi név szerint: özv. Kristin Istvánné gyermekeivel, File Mihály nejével, gyermekeivel, – Hankóczi Imre nejével, gyermekeivel, – Filep Pál nejével, gyermekeivel:

Fölemelem végre hozzátok
Lezárt, hidegült ajkamat,
Jó lelkek áldást kérek reátok,
Aztán nyugszom a föld alatt.
Legyen szerencsés pályátok,
S ha majd síromnál megálltok,
Reá egy könnycseppet ejtsetek,
Isten veletek.” (BMA.)

A különbség amint láthatjuk csak annyi, hogy még részletesebb, mint az egyszerű közbenjárók búcsúztatásai. Ezt a részletességet a közvetlen hozzátartozók a búcsúztató mértékétől függően meg is fizették. A pap, mint a falutól elsőrendűen megbízott szakember elégíti ki az igényeket. Sajnos a nyomtatásban megjelent sok halotti beszéd után, amelyek közkézen voltak és amelyeket használtak, az aktualizálás elmaradt. Azok mindig helyben alakultak ki. A gyakorlat máig fennáll. Leírva adják oda a temető papnak azok névsorát, akiktől búcsúztatni kívánják a halottat. Ezeket, amelyek csupán egy-egy esetre szóló tájékoztatások voltak, nem gyűjtötték össze, korábbiak így a legritkább esetben maradtak meg, rendszerint elkallódtak. Ezekből legfeljebb csak a legújabbakat lehet megszerezni. Mivel az 1926-os ref. egyházi rendtartás eltiltotta használatukat, a temetést végző papok használatukat csak a legritkább esetben hozzák nyilvánosságra.

Amint láthattuk az egyház egyik részről fokozatosan igyekezett beleállni a kialakult népi rendbe és tudomásulvéve a búcsúztatások iránti nagy népi igényt, vállalják a halott beszéltetését. Ugyanakkor van egy másik vonal, amelyik ezt, különösen a halott beszéltetését, teljesen elveti, az egyház tanításával összeegyeztethetetlennek tartja és ebben a gyökeres változtatást sürgeti. Ilyen, a meglévő gyakorlattól merőben más, változtatási igénnyel lép fel a temetési énekekkel kapcsolatosan 1891-ben *Szini Péter*, amikor megjelenteti *Temetési énekek* című gyűjteményét. A szerző törekvésének főbb pontjait az előszót író *Kósa Ede* a következők-

ben foglalja össze: „... Halotti énekeink valóban kontár fércelmények, kontár versfaragók szálnalmas kinlódásai; inkább mosolyt gerjesztenek, mint buzgóságot s lelki megnyugvást mibennünk. ... A mi halotti énekeink legnagyobb hibájok sok gyarlóságaik mellett főként az, hogy mindig, minden a' domnál magát a halottat (a már nem élő) beszéltetik; ami visszatetszo, természetellenes valóban contrast valami! ... Nem egyebek az ilyen halotti énekek, mint a gyászos felekkel panaszkodása, diskurálása a halottnak.”¹⁰⁴

Hogy Szini Péternek ez a merőben új szemlélete mennyire hatástalan maradt, arra legékesebb bizonyíték, hogy nemcsak a kéziratos könyvekben, de még az 1921-ben és azóta megjelenő hivatalos énekeskönyvekben is megmaradtak azok az énekek, amelyek a hagyománynak megfelelően magát a halottat beszéltetik. A temetéseken ma is ezek a legkedveltebbek, a kéziratosakkal együtt ezeket éneklük legtöbbit.

ÚTON A TEMETŐBE

Indulás. Az ablakok kinyitása, székek felborítása

Az udvari gyászszertartást mindenkor egy ének diktálás után való eléneklése zárja le. Ez után a gyászszertartást és a búcsúztatást végzők felállnak és a hátuk mögött álló férfiak csoportjával kivonulnak az utcára.

A temetés harmadik nagy helyszíne az utca, mindenkor a falu fő-utcája.

A férfiak kivonulása után négy vagy hat hozzátartozó férfi a koporsót rúdra veszi és kiviszi a koporsót az utcára. Amikor a koporsóval a kapun kívülre érnek, leteszik a földre. Mindig úgy teszik le, hogy a halott lába arra álljon, amerre a temetési menet a temetőbe megy. Így viszik végig a temető felé az úton. A koporsó kapuban történt letévése után mindenki megáll és itt még elénekelnék diktálás után egy éneket, amelyben a meghalt búcsút vesz az udvartól.

Általában a következő éneket szokták elénekelni:

„Vigyetek hát bús síromba,
Visszanézek udvaromba.
Melyet szorgalmasan gondoztam.
De mivel hogy már elmegyek,
Az élőkre áldást kérek.
Az égnek földnek urától,
Elbúcsúzom a világtól.” (T.)

Míg a kapuban az éneklés tart különösen, ha a gazda vagy a gazdaszony a halott, egy hozzátartozó benéz az istállóba az állatokhoz, lehetőleg minden gazdasági épületbe benyit. „Csak azoknak szoktak, akiknek kedves volt az állatok. Annak beszólnak az ólba és mondják, hogy:

Jaj, elvitték a gazdát, vagy a gazdasszonyodat, téged se lát meg többet. Volt aki meg annyira jajgatott, hogy jaj elvitték, nem kell neki több tehen.” (I.I. gy.) „Mikor édesanyám meghalt, akkor nekünk már nem kellett beszólni sehová, mert nem volt egy jószág se.” (L.)

A temetőbe nem kíséri ki mindenki a halottat a hozzátartozók közül, mert valakinek mindig kell otthon maradni aki a halottas háznál a további dolgokat intézi. „A halottas háznál mindig maradt valaki. Az ajtó nyitva maradt. A háznál távolabbi ismerősök, vagy olyan öregek maradtak, akik nem bírtak kimenni a temetőbe. Ott maradtak a főző asszonyok is, akik a család számára, másrészt a torra készítették az elátást. Ezek vigyáztak a házra és ezek nyitották ki a halottas szoba ablakát.”¹⁰⁵ Mindig kell maradni a háznál otthon valakinek, mert olyan is van, hogy hamarabb hazajön egy gyermek vagy bárki. Lenni kell valakinek. Meg aki már ott van, az nyitja ki az ablakokat, hogy kimenjen a szag. Kereszthuzatot csinálnak.” (Gy.) Mikor a halottat kiviszik, mikor már mennek az úton mindig ki kell nyitni az ajtót, meg az ablakot is, hogy kiszellőzzön.” (G.)

A lélek mindenhová követi a testet. Ez a magyarázata annak, hogy amikor a gyászmenet elindul és már elhagyta a házat, akkor kinyitják az ablakokat. Vigyáznak, nehogy a bezárt ajtó vagy az ablak ebben a lelket megakadályozza. Az ablak és az ajtó kinyitásával kapcsolatosan hasonló történeteket mond el *Csiszár Árpád* is A hazajáró lélek című dolgozatában. A magyarázatot erre egy gergelyugornyai adatközlőtől kapta meg: „Elvitték a halottat, behúzták az ajtót. Azt mondja Irén: Zsófi néném, maga legyen itt. Ott álltam az ajtóban. A szomszédba való asszony is ott állott. Behúzták annak a felső háznak az ajtaját, ahonnan a halottat kivitték, ahol volt a halott. Egyszer csak valami dörömböl az ajtón. Azt mondja: Menjünk már Zsófi néném, nézzük meg. Behúzták az ajtót. Nem jó ilyenkor az ajtót bezárni – azt mondják –, hadd menjen ki a lélek. Én aztán nyitva hagytam mind a két ajtót.”¹⁰⁶

Amikor a halottat leviszik az udvarról, akkor még ma is legtöbb helyen felborongatják az udvar berendezését. „Mikor mentek kifelé a koporsóval, utána a nép, akkor volt, hogy felborongatták a székeket. Legalább két széket. Anyámék is azt csinálták.” (I.I. gy.) „Amikor elmentek az asztalt is felborították. Ott hagyták felborítva az udvaron.” (I.I. gy.) „Én el se mentem addig, amíg nem hagytam az udvaron valakit, aki felborongatta a széket meg az asztalt. Nem tudom, hogy minek, de így

kell.” (I.I. gy.) „A mosószeget, amin a koporsó volt, lábbal felfelé fordították, oszt az ott maradt az udvar közepén.” (I.I. gy.)

Hogy a szertartáshoz kapcsolódó berendezés felborongatásának mi a magyarázata, egy adatközlő a következőket mondta. Egy legendát költött, amit úgy vél, hogy meg van írva a Bibliában: „Az asztalt és a széket azért borítják fel, mert az is meg van írva a Bibliában. Mert az Úrjézus mondta a tanítványainak, hogy meg fogjátok látni, mikor éngemet visznek a Golgotára, maguktól fel fognak borulni a székek.” (BMA.) Gyakran találkozunk az ún. „bibliásoknál” ilyen és ehhez hasonló magyarázatokkal, amikor maguk ősi pogány szokásaikat azzal akarják megmagyarázni, hogy legendákat költenek és ezeket bibliai eredetűnek tartják.

Van ezzel szemben egy másik végtel is, amikor saját ősi szokásait tartják egyedül hitelesnek és megváltoztathatatlanoknak, az az egyedüli mérce. Márokpapiban fordult elő, hogy amikor a lelkész egyik, vagy másik ősi szokás általa vélt helytelenségéről mindig a Bibliára hivatkozva akarta meggyőzni az embereket mondvá, hogy ez így vagy úgy van megírva a Bibliában, a preszbiteri (gyülekezeti előljárók) azt mondták neki: Ha úgy van megírva a Bibliában, akkor ki kell azt onnan húzni! (BMA.)

A rendcsinálás is az otthonmaradtak feladata. A nők a házban, a férfiak az udvaron kezdenek el takarítani. A férfiak a gyászszertartás berendezéseit szedik szét, elpakolják a lócákat, székeket, asztalokat. Ezután előkészülnek a torhoz.

A temetési menet felállása

Területünkön a temetési menet felállításának is kötött rendje van. Elöl áll a férfiak csoportja, a legelső sorban a pap, a diktáló és a kántor. Ezt követi a gyázkocsi vagy régebben a halott a halottvivőkkel. Majd a gyászoló hozzátartozók következnek. Elöl áll a rangidős nő, akit továbbra is két oldalról támogatnak. Majd utánuk rokonsági fok szerint a többi hozzátartozók következnek. Legvégül a gyászmenetet a nők csoportja zárja le. A férfiak csoportjában egy sorban négyen-öten is állnak. A rokonság mindig hrámasával vonul. A nők kettes, hármassorokat alkotnak.

Ha a koporsót rúdon viszik ki a temetőbe, akkor négy, de leginkább hat idegen férfi viszi felváltva. A halottvivők rendszerint a halott jó szomszédai, jó ismerősei, tisztelői közül kerülnek ki.

Lány vagy fiú temetéseknel egyformába öltözött, gyászjegyekkel felékesített hat lány vagy hat fiú viszi mindenkor a koporsót. A lányok rendszerint fehér vagy egészen világos ruhában vannak, karjukra rá van kötve a gyászjegyként kiosztott fehér vagy rózsaszín szalagból készített bokréta. A fiúk sötét ruhában vannak vagy a karjukra kötött vagy a kabátra tűzött fehér vagy világoskék bokrétával. „Csarodán vegyesen viszik lányok és fiúk a koporsót. Elöl áll két fiú, középen két lány. Így változtatják egymást.” Tiszaadonyban: „Ha lány hal meg, akkor hat fiú viszi a temetőbe a koporsót, ha fiú hal meg, hat lány viszi a koporsót. A lányok koporsóját mindig himzett vászon kendőkkel díszítik. A kendőket párosával összekötik és keresztül teszik a koporsón úgy, hogy a himzett vége látszon. Ezeket a halottvivőknek szokták adni, de van úgy, hogy beledobják a sírba. Gyászkosci ilyenkor is van, de arra csak a koszorúkat aggatják fel. A fiatalokat mindig rúdon viszik ki.”

Ha egészen kis gyermek hal meg – két-három éves –, akkor a koporsót egy férfi a hóna alá fogva viszi ki a temetőbe. Az úton ha elfárad, akkor valaki felváltja.

A fejfá helye a gyászmenetben

Ha a fejfát nem szállítják ki előzetesen szekérrel a temetőbe, akkor a gyászmenetben közvetlenül a koporsó után van. Ilyen esetben a fejfát ugyan úgy viszik ki a temetőbe rúdon, mint a halottat. Mindig négy férfi viszi két rúdon. (Nv.) Erre egy temetési ének is utal. Az éneknek csak az erre vonatkozó részét közöljük:

Mély lehet az ő bánatjuk,
A szív mélyéig ható,
Mert te nem leszel látható.
Csak majd az a gyászos fa,
Mely itt vitetik ki veled. (BMA.)

Ha a temető a falutól messze volt, akkor szekerekre ülve és gyalog, vegyesen ment a gyászmenet. Volt úgy, hogy mindenki szekérre ült, de legtöbbször csak a kántor, pap, diktáló és néhány férfi énekes ült fel a szekérre. Mindig ez a szekér ment elől. Utána vitték szekeren a koporsót, ez után következett a fejfa. A szekereket a rokonság és a nők gyalog kísérték. Vitkában pl. ahol nagyon messze van a temető, „ha nem volt sár az emberek gyalog mentek, úgy kísérték a falu végéig a halottas szekeret. Ott aztán felültek a többi szekérre.” (I.I. gy.)

„Az utcán már várták a szekerek a szertartás végét. Volt, hogy tizenöt szekér is összegyűlt. Mindig négy kerekű lovas szekér jött. A lovakat a gazdája hajtotta vagy a gazda fia. Hozzátartozó soha nem hajtotta a lovakat. Aki meghalt, annak a lovát meg be se fogták. Engem mindig úgy hívtak, hogy a gyászkoocsit vittem, ezeleőtt meg a szekeret. A saját szekere-remet. Az utcán vártam a temetés végét. Elöl ment a pap, a kántor, a diktáló, meg az énekesek, utána én mentem a koporsóval. Mindig ketten ültünk a koporsós szekéren. Volt úgy, hogy ha a legközelebbi hozzátartozó már nagyon öreg volt, akkor ha volt hely, felült a koporsós szekérre. A lábát a koporsó mellé tette és ráült a *bürfára* belülré fordulva és úgy jött ki a temetőbe. (I.I. gy.)

A gyászmenet elindulásakor megszólal a harang és az mindaddig szól, amíg a temetőbe nem érnek. Azt, hogy mikor kell elkezdeni a harangozást, egy távoli hozzátartozó megy megmondani a harangozónak. Mindenki arra törekszik, hogy amíg a halott az úton van, a faluban minden harang szóljon.

Ahol a temetési menet elhalad, a faluban minden ajtót és ablakot bezárnak. Ha a bolt előtt halad el, akkor a boltot is be kell zárni. Ilyenkor senki nem tartózkodik az utcán. Ha a menet férfival találkozik szembe, az leveszi a kalapját. A kapun csak akkor szabad kinézni, ha a menet már elhaladt.

A férfiak csoportja végig az úton diktálás után énekel. Csak a férfiak énekelnek, a hozzátartozók és a nők nem. Erre az alkalomra úgy a kéziratos, mint a nyomtatott énekeskönyvek tartalmaznak elegendő éneket, hiszen legyen bármilyen hosszú is az út a temetőbe, kétszer egy temetésen ugyanazt az éneket nem szokták énekelni. Elindulásakor általában a következő éneket kezdi el diktálni a diktáló:

Megkondult a gyászharangszó
Hivogat a sír felé,
Hol annyi földi halandó
Nyugalmát már fellelé.
Hol annyi szív, tört kebel
Pihen már gyötrelmivel.

Megkondult a gyászharangszó
Téged is hív testvérünk,
Mindhiába könny és jajszó:
Temetőbe kísérünk.
Hogy megpihenj ölében,
S álmodozzál békében!

Megkondul a gyászharangszó
Nekünk is kik itt vagyunk.
Földi létünk nem állandó,
Sírba vezet az utunk.
A halál ad végálmot,
Nyugalmat, boldogságot!¹⁰⁷

A temetőhöz érkezve általában minden temetésen a következő éneket éneklük:

Áldott hely a temető!
Minden bajt megszüntet ő!
A testet eltakarja
Megnyugtató hús hantja.

Halandónak nyugalmat,
Csak e csendes kert adhat.
Bár boldogság volt vele,
Itt lesz végső nyughelye.

Itt a szép arc elhervad
És elnémul az ajak.
A temető kertjében
Csak csend honol és béke:

Áldott hely a temető,
Minden bajt megnyugtat ő!
Félni tőle nem lehet,
Mert szebb hazába vezet.” (T.)

Amíg a temető kapujában énekelnek, addig a férfiak csoportja, a halottvivők a koporsóval és a hozzátartozók megállnak. A nők csoportja ekkor már szétszéled és igyekszik mindenki olyan helyet keresni magának a sír körül, ahonnan az eseményeket jól lehet látni.

Ha a halottat gyászkocsin viszik ki a temetőbe, akkor csak az után kezdenek el énekelni, ha a koporsót már levették a gyászkocsiról. A temetőben a koporsót rúdon viszik a megásott sírig. Itt mindig a sír mellé helyezik, olyan irányba helyezik, ahogy a sírba is kerül. A hozzátartozók a temetőben is a rokonsági foknak és rangnak megfelelő felállásban kísérik a koporsót.

A SÍRNÁL

Felállás a sírnál, siratás

A sír nyugati felében áll a család. A fejfa helyének közvetlen közelében áll a legközelebbi nő hozzátartozó, akit két oldalról továbbra is támogatnak. Tőle jobbra és balra helyezkednek el a nő hozzátartozók, általában a hátuk mögött a férfi hozzátartozók. Szintén a sír nyugati felében, tőlük valamivel távolabb áll a férfiak csoportja. Az első sorban áll a pap, a kántor és a diktáló. A végtisztességtévő nők csoportja a sír keleti végében áll.

A pap rövid szertartása után énekszó mellett a koporsót négy férfi kötélen leengedi a sírgödörbe.

Itt még fontos szerepe van a legközelebbi nő hozzátartozónak, aki amikor kezdik a koporsót leengedni a sírba, hangos, de rövid siratásba kezd. Mozdulataival azt sejteti, mintha utána vetné magát a sírgödörbe alászálló koporsónak. Támogatói igyekeznek ettől őt visszatartani. A hangosan sirató a halott emlékét idéző, néhány mondatot mond, miközben a többi hozzátartozók is hangosan sírnak, szemüket zsebkendővel törölgetik.

Rögdobás, emlék a koszorúból, szemfedőből, virág és koszorúdobás a sírba, föld hazavitele

Amikor a koporsót leeresztették és befejeződött a siratás, van aki megkéri azokat, akik a sírban padolnak vagy igazgatják a koporsót, hogy vágjanak le egy darabot a szemfedőből. „Én is hoztam egy darab szemfedőleletet a feleségemből. Már tíz éve, hogy meghalt, de még mindig megvan, benne van a *karosládban*.” (G.)

Ha már megtörtént a padolás, akkor általában mindenhol rögtön

dobnak a sírba, de van ahol a jegyként kiosztott zsebkendőt, a közeli hozzátartozók virágot, sőt Vámosatyában még tövises gally sírba dobásáról is tudnak.¹⁰⁸ „Lónyán először a legközelebbi hozzátartozó dobja a sírba a zsebkendőt, utána a többiek, a többi hozzátartozók is beledobják. Az idegenek csak földet dobnak.” (V.) „Mindenki felvesz egy marék földet és beledobja a sírba. Mi akkor szoktuk, amikor a koporsó még nincs benne, csak a koporsó alá. Azt mondják, hogy annyi áldás száll rá arra aki dobja, ahány marékkal dob.” (L.) „Katolikusoknál az első marékkal a pap dobja, utána beszenteli a sírt.” (V.) „Valaki, akinek fáj a keze, vagy zsigog, az dob háromszor egy marék földet a sírba és azt mondja, hogy akkor eltemeti vele a fájdalmat.” (I.I. gy.) „Csak akkor szoktuk a marék földet dobni, ha fáj a kezünk. Azt mondják, hogy akkor elműlik a fájás.” (Ta.) „Mikor dobjuk a földet befelé, azt szoktuk mondani, hogy nyugodj békével.” (I.I. gy.) Tákoson, Tarpán és Csarodán azért dobnak földet a sírba, hogy „nyugodjon békében a halott.”

Ma már nagyon sok koszorú van. Ezért a legközelebbi hozzátartozóét beledobják a sírba. Ebből a koszorúból általában emléket szoktak hazavinni. Levágnak egy kis virágot vagy egy kis zöldet és azt viszik haza. Ezt vagy odaszúrják a tükör sarkához, ahol a fényképek vannak, vagy a fényképkeret sarkába szúrják. Ha élővirág koszorú van, akkor a levett virágot beleteszik a Bibliába. Csarodán van aki a hazavitt virágot a cserpes virág földjébe szúrja, vagy beleteszi a vázába. Ezt addig szokták megtartani, amíg el nem avul.

„Azt mondják, hogy addig él a halott, amíg megvan az emlék. Gyakori, hogy halottak napján ezt kiviszik a temetőbe, ahonnan mindig hazaviszik és őrzik tovább. Ha lakodalom van, akkor ki szokták vinni a házból.” (G.)

Vitkában nem csak emlék a hazavitt virág, hanem ha kell, gyógyításra is felhasználják. Aki nagyon fél, azt megfüstölik vele és akkor elműlik a félelme. „Azt mondják, hogy a halott koszorújából oda kell lökni egy kis darabot a tűzre, oszt azzal meg kell füstölni aki fél. Rá kell hajolni a spór szájára és nyitott szájjal belélegezni. Akkor kell levenni a koszorúból, amikor viszik a sírba kifele. (I.I. gy.) „Én is vágtam le egy virágot a koszorúból. Az egyiket eltettem, a másikat meg elküldöm Amerikába a nagybátyáméknak.” (T.) „Mi, amikor nagyapám meghalt, a nefelejcsét meg a rózsát amit levágtunk a koszorújából, a tükör sarkába szúrtuk. Emlékszem rá, hogy nagyon sokáig ott volt.” (Cs.)

Néhol, Tarpán és Tákoson a sír földjéből is visznek haza egy keveset.

Ezt gyógyításra használják. „Aki nagyon fél, nem tudja elfelejteni a halottat, annak a párnája alá szoktak tenni a sír földjéből egy kis zacskóval. Attól elmúlik a félelme. Ezt mindig úgy kell csinálni, hogy ne vegyék észre.” (T.)

Van aki a hazavitt szemfedőből, koszorúdarabból, a lányok menyasszonyi koszorújának darabjából emléket készít. Ehhez külön üvegezett emléktartót készítenek, amibe szépen elrendezve belehelyezik az emléкке eltett dolgokat. Az ilyen emléktartót a szoba falán felakasztva tartják. Kétféle emléktartót csináltattak, oválist és téglalap alakút. Mindkettőnek kinyitható ajtaja van. Emléktartót általában a szülők készíttetnek meghalt gyermekeiknek.

Az 1950-es években Baráth Margit gergelyi adatközlő, Olcsván látott Szászi Sándornál emléktartót a falra felakasztva. Egy meghalt lányának az emlékét őrizték benne. Szamostatárfalván az 1920-as években Jenei Lajosnál volt egy kis üveges téka, abban őriztek egy darabka szemfedőt és egy virágot, amit akkor vágtek le, amikor a fiúkat temették. (Szt.)

A Beregi Múzeum gyűjteményében Vitkából van egy ovális alakú emléktartó, amely Kálmánchey Miklóstól került a múzeum birtokába. Fele-sege leánytestvérenek az emléktartója volt.

A fejfa felállítása

A sír behúzását általában azok végzik, akik a sírt ásták. Van úgy, hogy a távolabbi hozzátartozó férfiak is csatlakoznak a munkához, hogy ne nyúljon el nagyon a sír behúzása. Ha a sírt már félig behúzták, akkor történik a fejfa felállítása. A fejfa nem közvetlenül a sírgödörbe kerül. Ennek a helyét még a sírásáskor előkészítik. Közvetlenül a sír végébe, a sír szélétől kb. 60–70 cm mélyre ássák a fejfa helyét, hogy a fejfát alólóról a kemény, bolygatatlan föld tartsa, nehogy könnyen lesüllyedjen.

A fejfát régebben mindig úgy állították le, hogy a rajta lévő felirat nyugat felé nézzen. A sorba való temetkezéssel az újabban kimért temetőben, ahol keresztbe is mindig vezet egy út, a temetőben a fejfák és a síremlékek felirata az útra néz. Így a temető egyik felénél a fejfák nyugatra, a másik felének a fejfái keletre néznek. Így van ez Gulácson és Tarpán, ahol az utóbbi tíz évben eltemetettek az út jobb oldalára kerül-

tek. Ezeknél a fejfák a sír keleti végében vannak. Nyilvánvalóan ezzel a sír iránya is megváltozott és az általánosnak mondható Ny–K-i irányt a K–Ny-i irányú tájolás váltotta fel. Ezzel az irányváltozással a későbbi temetőkutatások során feltétlenül számolni kell.

Korábban általános volt az, hogy a fejfa felállítása után a legközelebbi hozzátartozó ráborult a fejfára. Ez a szokás mára leegyszerűsödött, egyszerű koszorú igazgatássá vált.

A koszorú

A temetés utolsó mozzanata a koszorúk elhelyezése. Régebben, az 1940-es években még csak néhány, két-három koszorút készítettek. Ezeket örökzöldekből csinálták. Az anyaga a kisnemesi kertek puszpáng és fenyőága volt. Nyáron élő virággal, télen pedig bronzsal befestett papírból készített virágokkal díszítették. Általában hozzáértő asszonyok csinálták, rendszerint a papné, rektorné voltak a mesterei.

A szertartás befejezésével, a fejfa felállítása után a koszorút a fejfába vert szegre akasztották.

Ott ahol nem vittek haza a koszorúból emléket, a temetőbe kivitt koszorúk közül egyet a templomba vittek és a templom bejáratánál lévő hátsó padsor mögötti falon helyezték el. Ilyennel még az 1950-es években is találkozhattunk. Ezeket a koszorúkat hosszú ideig ott tartották a falra felakasztva, majd ha nagyon megrongálódtak, leszedték és egyszerűen ott hagyták a földre dobva. Ezeknek a maradványai csak akkor kerültek ki a templomból, ha egy nagyobb templom-felújításra vagy renoválásra került sor. Ma már nem divat a koszorú templomban való elhelyezése.

A gazdasági fellendüléssel a koszorúk száma felszaporodott. Minden koszorút a sírra helyeznek, de a falvakban soha nem a sírhantra, hanem egy vagy kettő a fejfára, a többi pedig rúdra kerül. Ma már az az általános, hogy a rokonságból mindenki, minden külön család készített vagy készen vesz koszorút.

Ha a legközelebbi hozzátartozó koszorúját a sírba dobták, akkor a rokonsági fok szerint következő kerül a fejfára. A többi koszorút rúdra húzzák, a sír két végébe, a fejfa elé és a lábhoz levernek két ágafát és erre teszik rá a rúdra húzott koszorúkat. A koszorúk rúdra való felhúzása

rokonsági fok szerint történik. A közelebbi hozzátartozóké kerül felülre a fejfához, ez után pedig a rangban utánuk következőké és ismerősöke sorjában. Ez a szokás csak a legutóbbi időben alakult ki.

„Régen csak házilag készítettek koszorút. Mindig volt egy-két hozzáértő a faluban. Örökzöldből csináltuk. Nyáron tettünk bele virágot, télen meg papírból hajtogattunk rá. A szélét meg megfestettük szép bronzsal. Az már nagy temetés volt, ha négy-öt koszorú volt. Ma már van úgy, hogy van harminc is. Mindenki visz, aki úgy érzi, hogy közel állt a halotthoz. Rokonok, keresztgyermek, szomszádok mind visznek koszorút. Ha valaki nem visz és úgy gondolják, hogy kellett volna neki, akkor megszólják érte.” (Cs.) „Olyan hirtelen jött az a sok koszorú, mert ezelőttökön nem volt csak egy-kettő, hogy mindenki csak csudálkozott. Na osztán amikor nekünk is volt halottunk, hogy ne menjen tönkre ott kinn a temetőbe, vittünk a temetés után haza belőle. Feltettük a padlásra. Gondoltuk, hogy ha majd kell, viszünk ki belőle mindig egyet. Nem gondoltuk, hogy még ott is elromlik. Úgy, hogy nem lehetett abból kivinni egyet se, olyan csúnya fakó lett.” (L.)

A közbenjáró köszönetnyilvánítása

Ha már minden elkészült, a temetés befejezéseként a *közbenjáró*, mindig kötött szöveggel, megköszöni a végtisztességtévőknek a temetésen való részvételt. A köszönő szöveget a *közbenjáró* mindig fejből mondja.

Tarpán a következő köszönő szöveget szokták mondani: „Tisztelt gyászoló gyülekezet! Ezen férfi (vagy nő) testvérünk hozzátartozói nevében megköszönöm mindenkinek a szíves fáradozását. Majd egykoron a Jóisten nekünk is adjon ilyen tisztességes eltakarítást. Az elhunynak pedig kívánunk az anyaföldben csendes pihenést, majd egykoron boldog feltámadást.”¹⁰⁹

Baráth Béla tákosi díktáló és közbenjáró mindig versben mondja el köszönetét a résztvevőknek:

Végtisztesség tévő szomorú halotti gyülekezet,
Kik felkerestük a temetőhelyet.

Mondjunk egy búcsúsót, egy Isten hozzádot,
Annak aki ezen sötét sírba szállott.
Sötét sír lakója! Szívünk fájt, zokogott,
Midőn koporsódra sír röge kopogott.
Hiába érkezik kedvesid jajszava,
Mindez mind hiába, ide tértél haza.
Itt majd felkeresik néha bús sírodat,
S könnyekkel áztatják nyugó poraidat.
Könnyű legyen a hant, mely tested takarja,
S pihenj benne békén míg Isten akarja.
Isten örködjön e betakart hant felett,
Támadjon majd ebből egy szép új kikelet.
Azt kívánom.

A cigányok siratása a sírnl

A cigánytemetéseken a temetőben vannak a legnagyobb siratások. Ez itt mindig hosszan tart. Megkezdődik a koporsó leeresztésekor és csak akkor fejeződik be, amikor elhantolják a halottat. Itt felváltva, de nagyon sokszor egyszerre minden hozzátartozó nő sirat. A siratás közben imbolygó, vonagló mozdulatokat tesznek. Hol az egyiket, hol a másikat kell a többieknek visszatartani attól, hogy bele ne vessék magukat a sírgödörbe.

Siratáskor a nők a fejkendőiket megoldják, a hajukat felborzolják, mintha extázisba esnének. Az igazi nagy siratást általában ájúlással fejezik be. A cigánytemetéseken nem csak a nők, de a legközelebbi férfi hozzátartozók is siratnak, akik a siratás végén szintén a földre vetik magukat. Az ájulásra, vagy csak a földre leülésre általában akkor kerül sor, ha már a sír be van húzva. Általában erre borulnak rá.

„Mikor a föld rá van húzva a koporsóra, amikor már elhantolták, akkor a hozzátartozói leülnek a sír földjére és ülve is hangosan sírnak. Mikor meg fel van állítva a fejfa, azt ölelgetik. Mikor az én uramnak meghalt az apja, az én uram is elájult, de rögtön fel is kelt.” (U.) „Van olyan is a cigányok között, aki letérgyel, leguggol a földre és úgy kell felállítani. A temetésen mindig nagyon sírnak, mikor meg mán mennek hazafelé, akkor meg danolnak.” (U.)

Kézmosások

A temetés után mindenkinek meg kell mosni a kezét. Kezet mosnak azok is, akik hazamennek, de azok is, akik visszamennek a halottas házhoz a torba.

A kézmosó vizet a halottas háznál a tornácra egy székre készítik ki, mellé tesznek egy tiszta törülközőt. A kikészített vízben mindenki megmossa a kezét. „Addig be se megyünk a házba, amíg meg nem mostuk a kezünket.” (L.) „Amikor feljövünk a temetőből, ki van készítve a víz, abba mindenki megmossa a kezét.” (Cs.) „Kezet kell mosni akkor is, ha vége van a sírásásnak, meg akkor is, ha vége van a temetésnek.” (Va.) „Amikor vége van a temetésnek, akkor megmossuk a kezünket, meg az arcunkat is. A vizet a kerítéshez szoktuk önteni, még akkor is, ha nem hozzátartozó halt meg.” (J.)

„Mielőtt bemegyünk a házba, megmossuk a kezünket. Mindig meg kell mosni. Nem tudom, hogy minek, de így szoktuk.” (Nv.) „Én a zsebendőt is, ami nálam volt beledobtam a sírba, mégis megmostam a kezem, nem mentem be addig.” (L.) „Kiteszünk az udvarra egy lavor vizet, meg törülközőt, abba mossa meg mindenki a kezét. Ha hideg van, akkor az előszobába tesszük és ott. A vizet a kert végébe öntjük.” (G.)

A szenny, az arcról és a kézről lejövő szennyeződés mind lélekhordozó. Ezért van meg az óvatosság a kézmosó vízzel szemben. Nem lehet akárhová kiönteni, csak meghatározott helyre. De meghatározott helyre öntik a mosóvizet is. Nem csak temetéskor, de bármikor, ha idegen mos kezet faluhelyen, az idegennek nem engedik kiönteni a kézmosó vizet. Azt csak a ház szokásait ismerők tehetik.

Terítés a torhoz, a toron résztvevők viselkedése

Amikor a temetésnek vége van, a hozzátartozók, a temetésen résztvevő férfiak visszamennek a halottas házhoz a torra. Területünkön ezt úgy mondják, hogy temetés után *megkínálják a vendégeket*.

Az előkészületeket ehhez az otthonmaradottak végzik. Mire a temetésnek vége van, és amire a temetőből feljönnek, már terítve van az asztal.

A tor helye, ha jó idő van, minden esetben az udvar. Ha rossz idő van, akkor benn terítenek a házban. Van úgy, hogy az előszobában vagy a konyhában, de olyan is előfordul, hogy hamar kitakarítanak a halottas szobában és oda terítik az asztalokat. Akár hideg étellel kínálják meg a vendégeket, akár meleg étellel, mindig asztalt terítenek. Általában összehúznak két asztalt és azt leterítik fehér abrosszal. Az asztal körül lócákat helyeznek el, amit rongypokróccal terítenek le.

A vendégek mindig az asztal mellé ülnek. A halott helyét nem hagyják ki. A torba az idegenek közül csak a férfiak mennek. A nők közül csak azok vannak ott, akik segítettek a temetés alatt a főzésben és a tor előkészítésében. A nő hozzátartozók nem ülnek az asztalhoz. A torban nincs sírás, de beszélgetnek a halotról és már itt megbeszélik a történeteket, a halál előtti megérzéseket. Itt jön szóba a család további sorsa, hogyan lesz ezután, mi még a teendő stb.

Vámosatyában, Tiszaadonyban, Tarpán, Tákoson, Vtikában, Jándon, Ugornyan főznek a torra. A többi helyeken általában csak hideg étel van. A főzést legtöbbször a szomszédok bonyolítják le. Ebben részt vesznek a távolabbi nő hozzátartozók is.

A torban nincs kialakult étrend. Ez mindig függ a meghalt és a rokonság módjától. Pálinka és bor még a legszegényebbeknél is mindig van a toron.

A torban két-három óra hosszát szoktak eltölteni, de ahol „jó a hangulat, nem sajnálják az italt, ott eltart még este kilenc-tíz óráig is.” (O.) „Van ahol amikor asztalhoz ülnek, attól függően, hogy milyen érzelmű volt a halott, elénekelnek egy-két temetési éneket. De utána már nincs éneklés, csak evés-ivás van, meg beszélgetés.” (V.) „Vámosatyában és Tákoson a szomszédoknál sütés-főzés van. Úgy mint a lakodalomban. Nagy evés-ivással fejezik be a temetést.” (Cs.)

„Mi töltöttkáposztát csináltunk, meg apró jószágot vágunk. Volt

ahol kalácsot is sütöttek. Megsütöttek egy kemence kalácsot és azt ették a rokonok meg az idegenek." (I.I. gy.) „Mi kínálgattunk enni-innivalóval a temetés után, de főleg borral, meg pálinkával." (I.I. gy.) „A gazdáknál mindig rendeztek halotti tort, de alig hitték azok, hogy aki odament bekapja a kis ennivalót és menjen elfele. Nem állhatták a szegényt. Süttöttek, főztek, oszt aki nem restelt odamenni, azt megvendégtették. De a szegényebbek sokszor jobban ellátták őket." (I.I. gy.)

„Adonyban még mindig nagy tort rendeznek. Van úgy, hogy disznót vágnak, vagy bornyút. Ezt mindig a szomszédban vágják, de segítenek benne a rokonok is. Ott is főzik meg a szomszédban." (Ta.) „A toron már nem nagyon ültek, csak haraptak valamit és mentek is. Mindenki igyekezett. Beszélgettek egy kicsit a halotról, hogy hogy lesz tovább. Volt aki le se ült." (V.) „Tákoson egy rokon vagy egy jó szomszéd készíti el az ételt. 8–10 tyúkot levágnak. Van húsleves, töltöttkáposzta és fánk. Itt mindig ezt csinálnak. Mikor az én uram meghalt 70-en ettek. Vót húsleves, főtthús, pörkölt, töltöttkáposzta meg kalács. A torban itt nincs viasság. Mikor mindenkit megvendégteltek, hazamennek."

„Csarodán nagy sértés, ha valamelyik férfi a temetés után nem megy be a halottas házhoz, hogy megigyon egy pohár bort. Ez itt mindenkinek kötelessége. Legalább egy pohárral meg kell inni. Mi nem rendezünk nagy tort. Itt csak hideg étel szokott lenni. Kenyér, szalonna, esetleg kolbász. Bor és pálinka mindenhol van. Csak az idegenek szoktak leülni enni, a hozzátartozók azok nem esznek, mert azok szomorúak." „Mikor eltemették a halottat, visszamentek a házhoz, megkínálták a résztvevőket pálinkával, meg kenyérral és szalonnával. Utoljára mikor elmentek, még danoltak is." (O.) „Az én apám meg kurátor volt Apátiban. Nagyon istenes ember volt. Baraskó Gyula meg rokonunk volt, de nagyon szerette az italt. Mikor meghalt nagyanyám ott volt ez a Baraskó Gyula is. Ugye temetés után kínáltak mindenkit pálinkával is, jól érezték magukat az emberek. Mikor ez a Baraskó Gyula ment elfelé, kezét fogott nagyapámmal és azt mondta: Jó kis multság volt ez Sándor bátyám! Nagyon megharagudott érte nagyapám." (O.)

Hasonló történetet mondott el Szabó Endre gergelyiugornyai adatközlő is Apátiról: „Vége volt a temetésnek, bementek a házhoz az emberek, megkínálták őket. Ott úgy van, hogy réven kell átmenni Olcsváról Apátiba. Mán jó volt a hangulat, mindenki evett-ivott. Egyszer az olcsvaiak elkezdtek szedelőzködni, hogy mennek hazafelé, mert a réven este mán, ha nagyon sötét van, csak ritkán lehet átmenni. Mikor észrevette a

gazda, hogy már menni akarnak, kérlelni kezdte őket: Ne menjenek már komáuram, maradjanak még. Hová mennek még! Amikor látta, hogy a kérlelésnek nincs foganatja, azt mondta, hogy még hatásosabb legyen: Maradjanak mán még! Hát nem jó kis mulatság ez?" (Ge.)

Konkrét eseteket nem szívesen mondanak arra, hogy mikor és hol történtek a toron mulatozások, de legendákat mindig mondanak. Azt azért szinte mindenhol mondják, hogy ezt vagy azt alig lehetett hazavinni és az ilyenek rendszerint kezdik, hagyják a nótát. Ilyenkor azt is mindig hozzátézik, hogy ezeket mindig le szokták inteni.

Tarpán a toron azok vesznek részt, akik „a temetésnél valamilyen szolgáltatást teljesítettek. A sírásók, a hívogatók, általában azok is, akik a virrasztóba is hivatalosak voltak, a halottas házhoz visszatérnek a torra, leülnek a megterített asztal mellé. Az ellátás rendszerint pálinkából, levesből, krumpliból, húsból és borból áll. Régen pálinkát, kenyeret, szalonnát és bort adtak. A tálakat az asztalra teszik, ki-ki szabadon szed. A bort és a pálinkát valamelyik sírásó (itt ez mindig rokon) vagy a meghaltak a veje kínálja. A torban már énekelni nem szoktak. A beszélgetés során itt tárgyalják meg a temetést, azt, hogy mit végeztek jól el, vagy mi az, amit elmulasztottak. Beszélgetnek a család további sorsáról, előjön az osztozkodás kérdése. Ma a toron az italozás mérsékelte. A tort előkészítő asszonyok vigyáznak rá, hogy több italt ne igyanak az elégnél.”¹¹⁰

Nem mindenhol sikerült a mértéket megtartani, de nem is törekedtek mindig erre. „Mikor már el volt temetve, volt enni-inni. A régi világban nem volt fizetés a temetés után, hanem amikor jöttek a temetésből hazafelé: Gyere komám, vagy szomszéd, vagy ez-az, férfiak akik ott voltak a temetésen, azokat hívták a halottas udvarra. Asztal volt terítve, volt pálinka, szalonna, kenyér. Mikor az én apám meghalt, ettek-ittak. Volt egy harmadik szomszéd, azt már én vittem haza.

Az özvegy nem ül az asztalhoz csak a vendégek. Üres helyet az asztalnál nem hagytak. A hozzátartozók szolgálták ki a vendégeket.

Összegyűltek és ott volt a sok nép, volt sok szilvapálinka, mint Dobos Lacinál is Gulácson. Ott berúgott sok ember. Még a tivadari embert úgy vitték haza szekéren.

Hát egy olyan alkalomkor meg annyira belemerült a nép, hogy még nótára is fakadtak. Elkezdtek osztán táncolni. Ez mán régen vót. Odamentek az özvegyhez. Né lelkem, hát ne búslakodjon olyan nagyon! Majd egyszer mi is meghalunk, meg miegymás. De az asszony csak hajtogatta: Gábor, Gábor mert annak hívták az urát. Úgyannyira, hogy hát azt mondja

az ember: Komámasszony mán hagyja el azt a sírást, forduljunk egyet. Az asszonyt húzta, hogy gyere mán, gyere mán. Az asszony meg felállott és elkezdett az ember mellett mozogni, de mindig csak mondogatta most már a tánc ütemére: Gábor, Gábor, Gábor, jaj Gábor. Utána meg mán azt mondta: Gábor, Gábor, haj Gábor!” (J.)

Próbák, meggyőződés a hazajárásról

Területünkön úgy tartják, hogy a lélek a halál beálltakor elhagyja a testet és azt követi mindenhová. Követi a temetőbe és valahol ott is tartózkodik, de hogy pontosan hol, azt senki nem tudja megmondani. A lélek az mindent lát, mindent hall. Tudja, hogy mi van fenn az élők között és a temetés után még bizonyos ideig szabadon visszajár régi környezetébe.

A visszajárásnak többféle oka lehet: Hazajárhat azért, hogy segítsen magáramaradt hozzátartozóinak, tanácsot adjon, figyelmeztessen. Ok lehet a hazajárásra, ha pusztán csak látni kívánja szeretteit. Visszajárhat azért is, ha valamiben a „holtak országában” hiányt szenved. Ha valamiben, amit életében meghagyott a hozzátartozóinak nem úgy jártak el, mint ahogy azt ő meghagyta. Van úgy, hogy látomásokban jelentkezik, vagy álom által, de előfordul, hogy látni sem lehet.

Hogy meg lehessen tudni, hogy hazajött-e a halott, különféle próbákat készítenek.

Egyesek úgy tartják, hogy a halott madár képében jár haza és meglátzik a lábnyma. Ezért homokolják le az udvart és ezért tesznek az asztal közepére egy tányérba lisztet, mert az megmutatja a nyomokat.¹¹¹ A halott visszajárásáról értesülnek abból is, ha az ablakba vagy az asztal közepére kitesznek egy pohár vizet. Ha a víznek hűje van, akkor visszajárt a halott és ivott a vízből.¹¹²

A hazajáró lélek nem gonosz szándékú. Ez a lélek nem kerüli a vizet. Ezért mosdik meg, mintegy igazolásul arra, hogy nem gonosz szándékkal jár haza. Van eset, amikor a halott lelke madár alakban jár vissza. Ilyenkor nem szól, csak megjeleníti magát a hozzátartozóinak.

Ugyancsak a visszajárás válik bizonyossá abból, ha az asztal közepére éjszakára egy tányérral tesznek kanállal. Ha megcsörren a kanál, az azt jelenti, hogy a halott visszajött. A görögkatolikusoknál ebből a célból egy marék hamut tesznek az asztal közepére. Ha ebben madáryomokat vélnek felfedezni, akkor azt mondják, hogy a halott visszajár.¹¹³

Ezek a hazajárások tájékoztató jellegűek. A hozzátartozók megnyugszanak afelől, hogy megfelelően látták el a halottat útravalóval, nem történt semmi hiba a temetés körül. A halott meggyőződik arról, hogy minden rendben van, nincs az élőknek segítségre szüksége. Egyes adatközlők szerint a halott egy hétig, mások szerint 8 napig jár vissza.¹¹⁴

A vitkai Varga Sándorné szerint addig jár vissza, amíg nem imádkoznak érte: „Azt mondják, három éjszaka jön vissza a halott. Én sokáig, esztendőig hallottam, hogy visszajárt, amíg csak nem imádkoztak érte.” (I.I. gy.)

A beregdaróci Tári Károlyné és a vitkai Liga Bertalan szerint a halott lelke fehér ruhában jelenik meg. „Egy vándor öregasszony azt mondta az anyámnak amikor meghaltak a testvéreim, hogy tegyen egy székre egy pohár vizet, tegyen mellé egy fehér kendőt, mert haza fog jönni a kisfiú lelke. Megmosdik, megtörülkőzik, megcsókol mindenkit, oszt majd eltűnik. Anyám úgy tett, ahogy az öregasszony mondta. Én a dikón fekvődtem, oszt valahogy felébredtem. Odanéztem, hát látom, hogy egy hófehér áll a szék mellett. Én is hamarosan ráhúztam magamra a takarót. Reggel meglátszott, hogy hfija volt a pohárnak. A törülkőző másképp volt. Nem sokat mosdott az abból, csak éppen hogy megöblítette magát.” (I.I. gy.)

Úgy tartják, ha valaki nem akarja, hogy a halottja visszajárjon, akkor az ajtó sarkához kell állítani három napon keresztül a seprűt a nyelével lefelé fordítva. Ez alatt az idő alatt egy percre se szabad onnan elvenni és akkor a halott nem jár vissza.” (I.I. gy.) A védekezés másik módja a visszajárás ellen, ha a temetés után egy hétig égetik a lámpát.

A halott lelke visszajárhat azért is, ha valamit kifelejtettek az útravalóból, amire a holtak országában feltétlenül szüksége lenne. Erre számtalan példát lehetne felsorolni, amelyeket úgy mondanak el, mint személyes tapasztalatokat.

A halottak a legkülönbélebb itthagzott tárgyért jöhetnek vissza, pl. ruhaövért, új kabátért, új kalapért, nagykendőért, pipáért, szemüvegért, görbebotért stb. Úgy tartják, hogy ilyen esetekben addig jár vissza a halott, amíg kérését ki nem elégítik. Ennek egyetlen módja lehetséges. Ilyenkor a kért tárgyat ki kell vinni a temetőbe és el kell ásní a sír földjébe.

A lónyai Borbély Gyuláné szerint az mindedgy, hogy a sírnak melyik részébe ássák el, csak az a fontos, hogy jó mélyre kerüljön. „A meghalt testvéremnek a gyöngyöt és az injekciós tűjét is utólag kellett elásni, mert nem vettük észre, hogy kimaradt a koporsóból.” Ugyancsak

ő mondta el, hogy az anyjának elfelejtette odatenni azt a lepedőt, amibe a halálra való volt becsomagolva. Azt mondta, hogy még azt is kiviszi és elássa a sírba.

Volt szó már fentebb a sírás tilalmáról. Ha valaki sokáig siratja a halottját, akkor az a sírjában nem tud nyugodni. Mindig visszajár, amíg a sírást abba nem hagyják.

Akkor is visszajár a halott lelke, ha az élők nem tartják be azt amit ő meghagyott. „Azt amit egy halott meghagyott, azt be kell tartani. Minden csak azé lehet, akire hagyta, azt nem lehet másra felhasználni. Én mindent úgy csináltam, ahogy anyósom meghagyta. Azt mondta, hogy mindene, amije volt, a nagyobbik lányomé legyen. Eladtam sokat az anyósom ruháiból, de annak az árát én mind egy fillérig betettem a takarékbba a lányomnak úgy, ahogy meghagyta.” (Gy.) Előfordult már olyan, hogy a meghagyott pénzt nem arra költötték, amire a halott meghagyta és a család addig nem nyugodott, amíg a hibát helyre nem hozták. (Gy.) „Nyírmadán összegyűjtötte egy asszony a pénzt a síremlékére. A pénzt a rokonság elköltötte másra. Eltelt egy év, kettő, a síremléket nem csináltatták meg. A család már a végén nem tudott nyugodni, mert az öregasszony mindig visszajárt. Elmentek a paphoz megkérdezni, hogy mit csináljanak. Nem kellene-e imádkozni, hogy a halott nyugodjon meg, de bizony a pap is azt mondta, hogy csak akkor fogja őket békénhagyni, ha megcsináltatják a síremléket.” (Gy.)

A halottak megérik, ha baj van a családban. „Az én anyám Vaján lakik, de mindig tudja, ha valami bajunk van, mert nagymama megjelenti nekik. Még én nem is mondtam, hogy ez, vagy az történt, de édesanyám már tudta. Úgy volt a múltkor is. Csak kérdezi édesanyám, hogy mi van veletek? Én már tudtam, hogy ezt mástól nem tudhatja csak nagymamától.” (Gy.) „Mikor az én anyám meghalt, a család nem egyezett. Nekem mindig feljön olyankor és segít. Mikor feljön van, hogy olyan tövises, göröngyös úton megyünk mind a ketten.” (T.) „Az apám amikor meghalt, nagyon sokat álmodtam vele. Mindég azt mondta, hogy ő nagyon éhes. Akkor leültem az asztalhoz, mondom neki, hogy egyen. Ő meg azt mondta, hogy nem ér rá, mert neki lejárt az ideje.” (T.)

Mások nem hagyják éhezni halottjaikat, ételt visznek ki a temetőbe. Nyírmadán pl. Dorka Péter édesanyja, ha valami jót főzött, abból mindig vitt ki a temetőbe, amit elásott a fejfához.¹¹⁵

Van úgy, hogy a halott egyesek szerint személyesen jelenik meg, hogy körülnézzen otthonában, vagy hogy segítsen. A tákosi Kári Sándor-

nét amióta az ura meghalt, mindig minden héten hazajön meglátogatni. „Már a szomszédok csak nevették, amikor mondta, hogy: Halljátok az éjszaka megint itt volt Sándor! Mondta is, hogy nem mondom nektek, mert ti csak kinevettek engem! A múltkor azért megint megkérdeztem tőle: Jár-e még fel Sándor bátyám? Azt mondta erre: Jár hát. Én szoktam vele beszélni, de ő nem beszél. Csak egyszer beszélt, a múltkor: Nyávogott a macska. Gondoltam magamban, hogy nem engedem ki. De aztán annyira nyávogott, hogy felkeltem kiengedni. Ahogy engedem kifelé, hátra nézek, hát látom, hogy itt van Sándor bátyád, ott áll a spór mellett. Először csak a két lábát láttam. Akkor amikor felnézek, hát látom, hogy valóban ő. Mondom neki, hogy: Mondtam már, hogy ne gyere ide. (Mert fél, hogy azért jön, hogy őt elvigye.) Akkor azt mondta, hogy: Nem azért jövök, hogy elvigyelek, hanem azért, mert látni szeretnék. Van úgy, hogy be se jön a házba, csak az ablakon néz be.” (T.) „Gyűrében Halász Gyuláné, Zsuzsika mindig azt mondja, hogy hazajár az anyósa dolgozni. Mindig beszélget is vele.”

A TEMETŐ GONDOZÁSA

A helvét hitvallásúaknál nincs különleges kegyelet a temetővel kapcsolatosan. Általában az első évben még van virágültetés, de a későbbiek folyamán ez is teljesen elmarad.

A sírokra rendszerint valamilyen élő virágot ültettek, így jellegzetes temetői virág volt a sárgaliliom (a sás), korai virágnak a sárga nárcisz, a kacsabiri. Jellegzetes temetői virág a bórving és a bokrok közül az orgona. Minthogy még az évenkénti rendszeres gondozás sem volt általános az utóbbi 25 év előtt, a temetők régebbi része ez által ilyen sásas, orgonás bozóttá vált. A hagyományos növényzetről még ma is sok helyen felfedezhető, hogy hol voltak a régi temetők még akkor is, ha a fejfák és a sírhantok már teljesen megsemmisültek. Így van ez Jándon, Nyírmadán és Márokpapiban is.

A múlt század 50-es éveiben a hagyományos temetői növényzet mellett megjelent az akác. Ekkor az egyházak kötelezően akácfákkal telepítették be a temetőket. Az akácfát általában hasznosították. Így a beregi egyházak rovatbontásos számadáskönyveiben külön nyomtatott tétele van a temetői akácból befolyt bevételnek.

Az urak temetőjének jellegzetes növényei az örökzöldek voltak, a fenyőfa, a puszpáng és a borostyán.

A TEMETŐ őrZÉSE, A TEMETŐ őrE

A temetőre a holtak vigyáznak. Vigyáznak arra, hogy a temetőt az élők meg ne csonkítsák és vigyáznak arra, hogy bűnös lélek le ne kerülhessen a holtak országába.

Általános elképzeles a holtak országáról, hogy a temetőnek őrre van. Az a temető őrre, aki utoljára hal meg. A temető őrének a feladata, a temető kapujában állni és felvigyázni a rendre. Addig kell őrködni, amíg onnan fel nem váltják. „A holtak közt temetőőr is van. Ez az utolsó halott. Addig őrködik a kapun, amíg valaki meg nem hal. Ha sokára hal meg valaki, akkor azt mondják: Ennek is sokáig kellett őrködni a kapun. Addig nem eresztik be a lelkét. Vagy azt is mondják, ha hamar halnak egymás után az emberek: Na nem sokáig őrködött az öreg!” (I.I. gy.) „A temető őrre az, aki utoljára meghal. Igen az. Most édesanyám még mindég, mert azóta nem halt meg senki. De sokat elmondtam, mert édesanyám nagyon fűgén ment, én meg alig bírtam utána menni. Mondom neki: Csak azt a két lábát sajnálom tőle. Ne sajnáld – azt mondta édesanyám – kell ez még nekem! De kellett is! Hogy is bírna most ott állani.” (L.)

A holtak vigyáznak a temető virágaira és mindenre, ami a temetőben van. Ha valaki virágot, gyümölcsöt visz haza a temetőből, azt felkerekedik éjszaka a halottak és nem tud nyugodni. Vitkában pl. diót vittek haza a temetőből. Bevitték a kamarába, de annyira zörgették a diót éjszaka a halottak, hogy kénytelenek voltak elégetni, hogy megszabaduljanak tőle. De hasonlóképpen jár az is, aki virágot visz haza a temetőből.¹¹⁶

A kivett fejfát és a koszorútartó rudakat sem viszik haza a temetőből, hanem ott a helyszínen elégetik. De nemcsak hazavinni nem szabad semmit, de még egyik sírról a másikra átültetni a virágot sem, mert a halottak azt is számatartják és számon is kériik.

ÖSSZEFOGLALÁS

Amint láthattuk a népi gyakorlatban a halált az élet természetes velejárójának tekintik. Az emberi létnek ehhez a legutolsó szakaszához a haldoklástól a temetésig, a temetés rendjéig az egyes részletekben sokszor különböző variánsokban megjelenő szokások állandó drámai keretbe sűrűsödve jelennek meg. Erre tudatosan felkészülnek, hiszen a hagyományos temetés keretein belül minden meghatározott módon, meghatározott tárgyakkal, meghatározott helyszíneken, meghatározott szereplőkkel történik. Mindenkinek és mindennek meghatározott funkciója van. Mereven elválaszthatók egymástól a férfi és női szerepek. Előre elkészítik a temetés szokásos rendjéhez szükséges kellékeket, a ravatalhoz, a halottas szoba kialakításához elengedhetetlen gyászabroszt, tükörrre való gyászkendőt, ravatalterítőt és egyes helyeken a halotti párnát. Így készül el előre az udvar berendezéséhez szükséges kis asztal hímzett vagy csipketerítője. A kellékek közé tartozik a koporsó, a fejfa, a halálra való, de ide tartozik a gyászruha is, amelyet nemek, korok és rokonsági fok szerint a közönség által meghatározott módon és ideig viselnek. Megszabottak a haldokló körüli teendők éppen úgy, mint a halál beállta után a halott szemének lefogása, az áll felkötésének, a halott mosásának, az öltöztetésnek, a ravatal felállításának, a halottas szoba kialakításának, a halottnak a holtak országába való felkészítéséhez szükséges tárgyak odakészítésének, a fejfa készítésének és temetőbe való kivitelének a helye és ideje. Semmi nem történik spontán, mindennek jól bevált gyakorlata van. Pl. A haldoklónál mindent elkövetnek annak érdekében, hogy a haldoklási időt lerövidítsék, megkönnyítsék a haldoklást. Ezért kiveszik a feje alól a párnát, oldalra fordítják vagy leteszik a földre. A sírókat eltávolítják közeléből, nehogy az gátolja a léleknek a testből való kiszakadását vagy nehogy az éppencsak meghaltat visszasírják. Különösen nagy figyelmet szentelnek a boszorkányok—tudósok haldoklásának.

Területünkön a hagyományos temetés négy helyszínen bonyolódik le: a halottas szobában, az udvaron, a temetőbe vezető főúton és a temetőben. Minden helyszínen mindenkinek megszabottak a feladatai és mindenkinek megszabott helye van. Ennek betartása a közösség minden tagjára nézve kötelező. Ezek a helyszínek egyben a drámai alkalmak helyei, ahol a hozzátartozók találkoznak a nagyközönséggel, akiknek a részvételnilvánításon kívül feladatuk az ellenőrzés. Ellenőrzése annak, hogy minden a közösség által elfogadott rend szerint történik. Ellenőrzik a halott öltözetét, a mellé helyezett személyes tárgyakat, magát a halottas szobát, és a hozzátartozók viselkedését, azok ruházatát és minden mozdulatát, szavait.

A főszereplő mindenkor a legközelebbi nő hozzátartozó. Az ő feladata kifejezni a haláleset kapcsán a családot ért nagy veszteséget, el-síratni a halottat.

A halál beálltával nem szűnnek meg az élők és a halott közötti kapcsolatok. Általános felfogás az, hogy a temetésig a lélek ott-tartózkodik a halottas szobában a halott körül. Hogy a kapcsolatok nyilvánvalóvá válnak, a halott szerepét közvetítők veszik át. Ilyen közvetítő a tükörré váló *gyászkendő*, a *közbenjáró* vagy *funerátor* személye és majd a temetőben a halottat megszemélyesítő fejfa. Ezek feladata a halott nevében és helyett mindent elmondani a meghaltról. A *közbenjárónak* a különböző helyszíneken lejátszódó drámai alkalmaknál van döntő szerepe. Így a virasztáson, amikor az alkalomnak megfelelő énekek kiválasztásával és diktálás utáni éneklésével történik általa a halott nevében való szólás. A szertartáson, ahol verses búcsúztatóval tolmácsolja a halott búcsúszavait.

A temetők rendje kötött, az egyes családok egy csoportba, vagy sorba temetkeznek. A közösség által megszabott rendje van a sírásásnak, a halottvivésnek és a fejfa készítésének is, amit a közösség tagjai fizetség nélkül, emberbaráti kötelességből végeznek. Ezt a hozzátartozók vendégséggel viszonzozzák. Megvendégelik a sírásókat kinn a temetőben, a virasztókat a háznál, a fejfakészítőt a fejfa csinálása közben és mindenkit megvendégelnek a temetés után a torban.

A felsorolt kötöttségek teszik körülhatárolt népi drámává a lejátszódó folyamatot és teszik lehetővé azt, hogy elvonatkoztatva tovább éljenek valódi népi játékként mint pl. a síratás paródiája, a temetés paródiája.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

A.	Apáti
B.	Barabás
Bd.	Beregdaróc
Bs.	Beregsurány
Cs.	Csaroda
G.	Gelénes
Ge.	Gergelyi
Gu.	Gulács
Gy.	Gyüre
I.	Ilk
J.	Jánd
Kv.	Kisvarsány
Ka.	Kopócsapáti
L.	Lónya
M.	Márokpapi
O.	Olcsva
P.	Panyola
Sz.	Szamosszeg
Szt.	Szamosatárfalva
Tp.	Tarpa
T.	Tákos
Ta.	Tiszaadony
Tsz.	Tiszaszalka
Tv.	Tiszavid
U.	Ugornya
Va.	Vámosatya
Vn.	Vásárosnamény
V.	Vitka

BMA.	Beregi Múzeum Adattára
BMA. V.	Beregi Múzeum Adattára, Vitka
BMA. U.	Beregi Múzeum Adattára, Ugornya
BMA. M.	Beregi Múzeum Adattára, Márokpapi
BMA. Aa.	Beregi Múzeum Adattára, Aranyosapáti
BMA. Gu.	Beregi Múzeum Adattára, Gulács
BMA. T.	Beregi Múzeum Adattára, Tákos
BMA. Bd.	Beregi Múzeum Adattára, Beregdaróc

JEGYZETEK

1. *Solymossy Sándor*: „Ősi fejfaformák népünkénél”. Ethnographia (Ethn.) XLI. 1930. 65–84.
2. *Lükő Gábor*: A magyar lélek formái. Budapest, 1942.
3. *Nyárády Mihály*: A szatmárcseke református temető fejfái. Jósa András Múzeum Évkönyve (JAMÉ.), III. Nyíregyháza, 1960. 193–218.
4. *Domanovszky György*: Bereg megyei fejfák. Néprajzi Értesítő NÉ.), XVIII. 1936. 91–98.
5. *Morvay Péter*: Emberalakú fejfák a bőrvelyi temetőben. Ethn., LXIX. 1958. 53–68.
6. *Nagy Dezső*: A magyar fejfák és díszítményeik. Debrecen, 1974.
7. *Novák József Lajos*: A temetők népi művészete. NÉ., XI. 1910. 1–27., 149–161.
8. *Szendrey Zsigmond*: Szatmár megye néphagyományai. Ethn., XXXIX. 1928. 27–38.
9. *Forgács Gyula*: Belmisszió és cura pastorális kézikönyve. Pápa, 1925.
10. *Dr. Ravasz László* (szerk.): ÁGENDA A magyar református egyház Liturgiás könyve. Budapest, 1927.
11. *Révész Bálint*: Egyházszeretési beszédek. Debrecen, 1853.
12. *Csapó Júlia*: A tarpai temetés. Honismereti kutatások Szabolcs-Szatmárban IV. (Honism. kut. Sz.–Sz. IV.), Nyíregyháza, 1977. 55–88.
13. *Csiszár Árpád*: Gyógyítás emberkoponyával. Ethn., LXXVI. 1965. 602–603.
14. *Csiszár Árpád*: A halál oka: Kelevény. JAMÉ., XII–XIV. 1972. 93–99.
15. *Csiszár Árpád*: A hazajáró lélek. JAMÉ., VIII–IX. Nyíregyháza, 1967. 159–203.
16. *Csiszár Árpád*: Szájról szájra... Folklor és Etnográfia 13. Debrecen, 1984. 103.
17. ÉNEKESKÖNYV magyar reformátusok használatára. Debrecen, 1923. 402.
18. ÉNEKESKÖNYV magyar reformátusok használatára. Debrecen, 1923. 406.
19. *Ujváry Zoltán*: A temetés paródiája. Studia Folkloristica et Ethnographica. Debrecen, 1978.
20. *Forgács Gyula*: Belmisszió és cura pastorális kézikönyve. Pápa, 1925.
21. *Csiszár Árpád*: A hazajáró lélek. JAMÉ., VIII–IX. Nyíregyháza, 1967. 173.
22. *Csapó Júlia*: A tarpai temetés. Honism. kut. Sz.–Sz. IV. Nyíregyháza, 1977. 61–62.
23. *Csapó Júlia*: i. m. 60.
24. A barabási református egyház jegyzőkönyve I. köt. 1816. lapsz. nélkül.
25. *Csiszár Árpád* – Felhősné Csiszár Sarolta: A beregi népi textíliák lexikona. Folklor és Etnográfia 11. Debrecen, 1983. 22.
26. *Csapó Júlia*: i. m. 57..
27. *Csiszár Árpád*: Szájról szájra... i. m. 107.

28. *Csiszár Árpád*: i. m. 87–89.
29. *Csiszár Árpád*: A hazajáró lélek... i. m. 175.
30. *Csiszár Árpád*: Szájról szájra... i. m. 89.
31. *Csiszár Árpád*: i. m. 80.
32. *Csapó Júlia*: A tarpai temetés... i. m. 63.
33. *Csapó Júlia*: i. m. 63.
34. *Csapó Júlia*: i. m. 63.
35. *Csiszár Árpád*: Szájról szájra... i. m. 81.
36. *Csiszár Árpád*: i. m. 81.
37. *Csiszár Árpád*: i. m. 81.
38. *Csiszár Árpád*: i. m. 80.
39. *Csiszár Árpád*: i. m. 81.
40. *Csiszár Árpád*: i. m. 79.
41. *Csapó Júlia*: A tarpai temetés i. m. 62.
42. *Csiszár Árpád*: Szájról szájra... i. m. 82.
43. *Csapó Júlia*: A tarpai temetés... i. m. 61.
44. *Csiszár Árpád*: Szájról szájra... i. m. 69.
45. *Csiszár Árpád*: A hazajáró lélek... i. m. 162.
46. *Csiszár Árpád*: i. m. 162.
47. *Csapó Júlia*: A tarpai temetés... i. m. 65.
48. A révaranyosi református egyház jegyzőkönyve lapsz. nélkül.
49. A tivadari református egyház protucolluma. 1795–1832. lapsz. nélkül.
50. A tivadari református egyház protocolluma. 1795–1832. lapsz. nélkül.
51. A barabási református egyház jegyzőkönyve. 1816. lapsz. nélkül.
52. *Csapó Júlia*: A tarpai temetés... i. m. 67.
53. *Csiszár Árpád*: A hazajáró lélek... i. m. 170.
54. *Csiszár Árpád*: i. m. 170.
55. *Csiszár Árpád*: i. m. 170.
56. *Csapó Júlia*: A tarpai temetés... i. m. 66.
57. *Csapó Júlia*: i. m. 68.
58. *Csiszár Árpád*: A hazajáró lélek... i. m. 170.
59. *Csapó Júlia*: A tarpai temetés... i. m. 67.
60. *Csiszár Árpád*: Szájról szájra... i. m. 97.
61. *Csiszár Árpád*: i. m. 96.
62. *Csiszár Árpád*: A hazajáró lélek... i. m. 181.
63. *Csiszár Árpád*: i. m. 174.
64. A tivadari református egyház protocolluma. 1795–1832. lapsz. nélkül.
65. *Ujváry Zoltán*: A temetés paródiája. *Studia Folkloristica et Ethnographica*, Debrecen, 1978. 33.
66. *Csapó Júlia*: A tarpai temetés... i. m. 64–66.
67. *Csiszár Árpád*: A hazajáró lélek... i. m. 184.
68. *Csiszár Árpád*: i. m. 184.
69. *Nagy Gyula* (szerk.): Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvéycikkek. Budapest, 1899. 57–59.
70. Magyar Törvénytár... i. m. 117.

71. Gróf. Gyulay Ferenc feljegyzései a kisvarsányi református egyház paróchiális könyvtárában lévő Bibliában 1709–1723.
72. A tivadari református egyház protocolluma. 1795–1832. lapsz. nélk.
73. *Csapó Júlia*: A tarpai temetés... i. m. 72.
74. A barabási református egyház jegyzőkönyve. 1816. lapsz. nélk.
75. *Csiszár Árpád*: Gyógyítás emberkoponyával. Ethnographia. LXXVI. 1965. 602–603.
76. *Csapó Júlia*: A tarpai temetés... i. m. 74.
77. *Csapó Júlia*: i. m. 75.
78. *Morvay Péter*: Emberalakú fejfák a bőrvelyi temetőben. Ethn., LXIX. 1958. 53–68.
79. *Nyarády Mihály*: A szatmárcsekei református temető fejfái. JAMÉ., III. Nyíregyháza, 1960. 193–218.
80. *Novák József Lajos*: A temetők népi művészete. NÉ., XI. 1910. 1–27.
81. *Csiszár Árpád*: Szájról szájra... i. m. 99.
82. *Csiszár Árpád*: A hazajáró lélek... i. m. 186.
83. *Csapó Júlia*: A tarpai temetés... i. m. 78.
84. A tivadari református egyház protocolluma. 1795–1832. lapsz. nélk.
85. *Ujváry Zoltán*: A temetés paródiája... i. m. 43.
86. *Morvay Péter*: Templomkertben, temetőben és halotti toron táncolás, s a halottas játék népszokásához. Ethn., LXII. 1951. 73–83. 74.
87. *Morvay Péter*: Templomkertben, temetőben... i. m. 74.
88. *Kiss Kálmán*: Szatmári református egyházmegye története. Nagykőrös, 1879. 732.
89. *Kiss Kálmán*: i. m. 374.
90. *Kiss Kálmán*: i. m. 474–475.
91. A tiszszalkai református egyház jegyzőkönyve. 1806. lapsz. nélk.
92. A tivadari református egyház protocolluma. 1795–1832. lapsz. nélk.
93. *Fludorovics Zsigmond*: A matyókról. NÉ., XIV. 1913. 239.
94. *K. Kovács László*: A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kolozsvár, 1944. 302.
95. *Ujváry Zoltán*: Varia Folkloristica. (Halál és temetés két túrócvölgyi faluban.) Debrecen, 1975. 139.
96. *Kiss Kálmán*: Szatmári református egyházmegye története. Nagykőrös, 1879. 188.
97. *Kiss Kálmán*: Szatmári reform... i. m. 194.
98. A tivadari református egyház protocolluma. 1795–1832. lapsz. nélk.
99. A tivadari reform... i. m. lapsz. nélk.
100. *Forgács Gyula*: Belmisszió és cura pastorális kézikönyve. Pápa, 1925. 44.
101. *Forgács Gyula*: Belmisszió és cura pastorális kézikönyve, Pápa, 1925. 44.
102. A tivadari református egyház protocolluma. 1795–1832. lapsz. nélk.
103. *Marikovszki Gábor*: Protestáns halotti búcsúztatók népiskolai tanítók használatára. Pest, 1863. Előszó. Kun-Szent-Miklós, április, 10 1862.
104. *Szini Péter*: Temetési énekek különböző alkalmakra. Beregszász, 1903. Előszó. *Kósa Ede*. Jármi, 1891. okt. 21.
105. *Csapó Júlia*: A tarpai temetés... i. m. 83.

106. *Csiszár Árpád*: A hazajáró lélek... i. m. 164.
107. *Fövényessy János*: Temessük el a holtakat. Mezőkövesd, 1928. 25.
108. *Csiszár Árpád*: A hazajáró lélek... i. m. 169.
109. *Csapó Júlia*: A tarpai temetés... i. m. 85.
110. *Csapó Júlia*: i. m. 86.
111. *Csiszár Árpád*: A hazajáró lélek... i. m. 186.
112. *Csiszár Árpád*: i. m. 186.
113. *Csiszár Árpád*: i. m. 187.
114. *Csiszár Árpád*: i. m. 187.
115. *Csiszár Árpád*: Szájról szájra... i. m. 99.
116. *Csiszár Árpád*: i. m. 107.

ADATKÖZLŐK JEGYZÉKE

- Ambrus Sándorné sz. Baráth Jolán, 60 éves, ref. Gergelyi.
 Baráth Béla, 61 éves, ref. Tákos.
 Baráth Lajosné sz. Dancs Ilona, 70 éves, ref. Tákos.
 Baráth Margit, Csiszár Árpádné, 55 éves, ref. Gergelyi.
 Baráth Erzsébet, 65 éves, ref. Tákos.
 Balogh Istvánné sz. Orgován Magdolna, 49 éves, ref. Ugornya.
 Berezcki Istvánné sz. Sági Julianna, 42 éves, ref. Gyüre.
 Berezcki Attila, 10 éves, ref. Gyüre.
 Bende József, 87 éves, ref. Olcsva.
 Bodó Imre, 64 éves, ref. Szamosszeg.
 BIRTHA Istvánné sz. Elek Ilona, 50 éves, ref. Nagyvarsány.
 Borbély Gyuláné sz. Hamar Lenke, 55 éves, ref. Lónya.
 Esze Gézáné sz. Bene Éva, 27 éves, ref. Vásárosnamény.
 FÁBIÁN Jánosné sz. Takács Erzsébet, 78 éves, ref. Vitka.
 Filep Bertalanné sz. Ábrán Zsuzsánna, 66 éves, ref. Ugornya.
 FÓRIZS Elekné sz. Benedek Borbála, 52 éves, ref. Vitka.
 FÓRIZS Erzsébet, 68 éves, ref. Vitka.
 N. Gergely Józsefné sz. Vezse Irma, 81 éves, ref. Ugornya.
 Hegedüs Antalné sz. Csiszár Gyöngyike, 36 éves, ref. Tizzaszalka.
 Hézsér Lajosné sz. Zilahi Jolán, 56 éves, ref. Csaroda.
 Horváth Julianna, 76 éves, ref. Nagyvarsány.
 Huszti József, 88 éves, ref. Vitka.
 Illés Ibolya, 27 éves, ref. Vitka.
 Illés Miklósné sz. Varga Emília, 86 éves, ref. Jánd.
 Jászai Jánosné sz. Horváth Póli, 80 éves, ref. Nagyvarsány.
 Király Bertalanné sz. Király Etelka, 90 éves, ref. Csaroda.
 Kondor Elek, 92 éves, ref. Gelénes.
 ifj. Kondor Elekné sz. Baksa Jolán, 44 éves, ref. Gelénes.

Kósa Árpádné sz. Hajdú Margit, 57 éves, ref. Tákos.
Kokas Sándorné sz. Dul Emma, 53 éves, ref. Ugornya.
Kokas Sándorné sz. Király Klára, 60 éves, ref. Csaroda.
Koncz Béláné sz. Gergely Margit, 50 éves, ref. Ugornya.
Koncz Jánosné sz. Fekete Irma, 59 éves, ref. Vitka.
Koncz Ferencné sz. Orosz Ilona, 63 éves, ref. Vitka.
Kósa Gedeonné sz. Szabó Erzsébet, 86 éves, ref. Olcsva.
Kósa György, 60 éves, ref. Olcsva.
Kiss Péter, 75 éves, ref. Vitka.
Kőríz Sándorné sz. 35 éves, római katolikus, Vásárosnamény.
Ködöböcz Sándor, 65 éves, ref. Vámosatya.
Ködöböcz Lajos, 90 éves, ref. Vámosatya.
Liba Istvánné sz. Borbély Ilona, ref. Lónya.
id. Liba Istvánné, 83 éves, ref. Lónya.
Nagy Károly, 60 éves, Gulács.
Nagy Kálmánné sz. Bori Leona, 48 éves, ref. Ilk.
Oroszlán Sándor, 70 éves, református lelkész. Lónya.
Orbán István, 56 éves, ref. Vitka.
Pethő Lajosné, 57 éves, ref. Lónya.
Porkoláb Endre, 84 éves, ref. Szamostatárfalva.
Rékasi Mária, 72 éves, ref. Olcsva.
Sándor Lajosné sz. Laczkó Erzsébet, 77 éves, ref. Gelénes.
Simon Józsefné sz. Lukovics Irén, 46 éves, ref. Tákos.
Szabó Sándor, 70 éves, református lelkész. Nagyvársány.
Szabó Istvánné sz. Gonda Mária, 88 éves, ref. Vitka.
Szabó Józsefné, ref. Olcsva.
Szabó Endre, 68 éves, ref. Gergelyi.
Szabó Károly, 78 éves, ref. Olcsva.
Tar Ferencné, 55 éves, ref. Olcsva.
Tar Ferencné sz. Orosz Ilona, 61 éves, ref. Jánd.
özv. Tóth Imréné, 61 éves, gör. kat. Beregdaróc.
Tóth Jenőné sz. Csizmadia Irén, 66 éves, ref. Olcsva.
Tóth Károly, 61 éves, ref. Tiszaadony.
Varga Jánosné sz. Gál Irma, ref. Tákos.
Varga Sándorné sz. Király Julianna, 79 éves, ref. Vitka.
Vezse Sándorné sz. Gonda Ilona, 30 éves, ref. Ugornya.
Vitéz Etelka, 61 éves, ref. Tákos.

BESTATTUNGSBRÄUCHE AUF DEM THEISSRÜCKEN VON BEREG

Der Theissrücken von Bereg, diese Gegend, deren Bestattungsbräuche hier untersucht werden sollen, liegt im nordöstlichen Teil des heutigen Ungarn. Sie umfasst das heute zu Ungarn gehörende Territorium des ehemaligen Komitats Bereg. Ihre nördliche und östliche Grenze kann mit der sowjetischen Landesgrenze, mit deren von Tarpa bis Lónya reichenden Linie, genau bestimmt werden. Ihre südliche und westliche Grenze, die Verwaltungsgrenze von der Nyírség und dem Szatmárer Waldrücken aus, ist recht unbestimmt und hat sich im Laufe der Zeit häufig geändert. Im grossen und ganzen bilden die an beiden Ufern dieses Theissabschnitts gelegenen Siedlungen sowie die zwischen der Theiss und der Landesgrenze liegenden Dörfer geradewegs den Theissrücken von Bereg.

In 29 Gemeinden des hier benannten Gebietes führte ich meine Untersuchungen durch. Die Mehrheit der Einwohner lebt hier auch heute noch in Zwerggemeinden, von der Religion her sind sie fast ausschliesslich reformiert. Es handelt sich hier um ein von der Landnahme an ständig bewohntes, von Ungarn bevölkertes Gebiet. Auch heute lebt die Einwohnerschaft noch fast ausschliesslich von der Landwirtschaft. Der Theissrücken von Bereg war von Sümpfen umgeben. Wege, die eine Verbindung zum Landesinnern geschaffen hätten, existierten nicht. So mussten Handel und Verkehr auf den natürlichen Wasserstrassen abgewickelt werden (Kraszna, Szamos, Theiss). Aufgrund der Abgeschlossenheit und Unerreichbarkeit dieses Gebietes hatte das Handwerk keine Möglichkeit, sich hier niederzulassen. Gerätschaften für Haushalt und Wirtschaft, Bekleidung und andere textile Gebrauchsstücke wurden deshalb in Eigenanfertigung hergestellt. Allein diesem Umstand ist es zu verdanken, dass die farbige Bereger Textil-Volkskunst auch heute noch über die Landesgrenzen hinaus bekannt ist. Unter den hier erwähnten Gegebenheiten erscheint es möglich, dass das Volk vom Theissrücken von Bereg durch seine kaum veränderte Siedlungsstruktur Jahrtausende alte Traditionen bewahrt hat, wie dies auch in den Bestattungsbräuchen verfolgt werden kann.

Im Volkstum wird der Tod als natürliche Begleiterscheinung des Lebens betrachtet. Die Bestattungsordnung ist vom Sterbelager bis hin zur Beerdigung, bis zu Errichtung des Kopfholzes als sein letztes Moment, mit geringen Unterschieden von Dorf zu Dorf streng vorgeschrieben. Die sich hieran anschliessenden Bräuche und Handlungen erscheinen in beständige dramatische Bande gezwungen. Da die zwischenmenschlichen Beziehungen zu vielfach sind, um es "zu einer ordentlichen Säuberung" kommen zu lassen, sind die von der öffentlichen Meinung kreierten dramatischen Bande hier unbedingt vonnöten.

Auf die Bestattung bereitete man sich, wie auf alle anderen grossen Wenden im Leben des Menschen, bewusst vor, da im Rahmen der traditionellen Bestattung alles in bestimmter Weise, mit bestimmten Gegenständen, an bestimmten Orten und mit bestimmten Personen vonstatten geht. Jeder und alles hat seine bestimmte Funktion. Die männlichen und weiblichen Rollen können hier starr voneinander getrennt werden.

In der volkstümlichen Praxis überrascht der Tod niemanden unerwartet. Daher bereitet ein jeder noch zu Lebzeiten alles für den gewohnten Ablauf der Bestattung vor: so das Leichentuch für die Aufbahrung oder an einigen Stellen das Totenkissen. Allgemein bräuchlich ist es, dass die Alten auch den Sarg schon zuvor anfertigen lassen oder ihn fertig kaufen. Dieser wird dann meist auf dem Dachboden aufbewahrt. Es kommt aber auch vor, dass er im Zimmer steht. Zur Herrichtung des Totenzimmers wird eine Trauerdecke und der Trauerflor für den Spiegel angefertigt. Die alten Leute packen die für den Tod notwendigen Dinge (jene Kleidungsstücke, in die der Tote gekleidet werden soll) zusammen. Diese werden dann zusammen mit den anderen Textilien des täglichen Gebrauchs im Schrank aufbewahrt. Das Holz für das Kopfholz wird im voraus ausgewählt, das Trauerkleid liegt stets parat (was den heutigen Erinnerungen nach stets schwarz war), dessen wichtigstes Stück das schwarze Tuch ist. Trauerkleider besitzen nur die Frauen. Darin gehen sie zur Beerdigung und dies tragen sie auch als Zeichen der Trauer, deren Zeitdauer und Weise von der öffentlichen Meinung bestimmt sind.

Auf der Beerdigung geschieht nichts spontan, alles hat seinen bewährten Gang. Die Tätigkeiten am Sterbelager sind ebenso vorherbestimmt, wie auch das Schliessen der Augen nach Verscheiden des Sterbenden sowie auch das Aufbinden seiner Kinnladen, das Totenwaschen und die Art und Weise, sowie Zeit und Ort des Totenankleidens. Sehr wichtig ist die Verbreitung der Totenkunde, was in zwei Weisen vor sich gehen kann. Einmal wird auf dem Hof laut geweint und – dies ist von Dorf zu Dorf verschieden – es wird geläutet. Die Verbreitung der Totenkunde mit Geläut hat ein besonderes Wesen, weil die Gemeinde gleichzeitig damit auch vom Zeitpunkt der Beerdigung unterrichtet wird.

Die Totenbahre wird immer in der gleichen Weise und mit der gleichen Sorgfalt errichtet. Vorherbestimmt sind jene Gegenstände, die schon auf der Totenbahre neben den Toten gestellt werden und die später dann mit ins Grab kommen. Es handelt sich hierbei um jene persönlichen Gegenstände, die dem Volksglauben nach dem Toten helfen, den Weg ins Reich der Toten zu finden und sich dort einzuleben. Die Herrichtung des Totenzimmers erfolgt in ganz bestimmter Reihenfolge, ebenso wie die Anfertigung des Kopfholzes und der Transport auf den Friedhof.

Jedermann weiss stets, was er zu tun hat. Am Sterbelager ist man darauf bedacht, die Sterbezeit möglichst zu verkürzen, dem Sterbenden die letzten Stunden zu erleichtern. Deshalb entfernt man das Kissen unter dem Kopf des Sterbenden, dreht ihn auf die Seite oder legt ihn auf den Boden. Die Klageweiber schickt man hinaus, damit sie die Seele nicht daran hindern, aus dem Körper zu entweichen, oder damit sie den eben Entschlafenen nicht wieder auferwecken. Besondere Aufmerksamkeit wird denjenigen geschenkt, die ein langes Sterbelager haben. Denn man glaubt, dass die Hexen so lange zum Sterben brauchen, bis sie ihr Wissen jemand anderem übertragen haben.

In der hier untersuchten Gegend geht die herkömmliche Beerdigung an vier Stellen vorstatten: im Totenzimmer, auf dem Hof, auf dem Weg zum Friedhof und daselbst. An jeder dieser vier Stellen hat jeder seine vorherbestimmten Aufgaben und jeder seinen angewiesenen Platz. Die Einhaltung alldessen obliegt jedem Glied der Gemeinde. Diese Stellen sind gleichzeitig auch Austragungsort des Dramatischen, wo die Angehörigen mit der Gemeinschaft zusammentreffen. Ihre Aufgabe besteht nicht allein darin, die Beileidsbezeugungen entgegenzunehmen, sondern auch darin, den von der Gemeinde ausgebildeten und befürworteten Ablauf zu überwachen. Dies geschieht immer vom Aufstellen der Totenbahre an bis hin zum Vernageln des Sarges. Zum Totenbesuch gehen nur die Frauen. Sie heben das Leichentuch ab und betrachten und kontrollieren die Kleidung des Toten, die Gegenstände neben ihm und auch das Totenzimmer. Streng sind sie auch gegen das Verhalten der Angehörigen, ihre Kleidung, ihre Reden und Bewegungen.

Die Hauptperson ist nun stets die nächste weibliche Verwandte. Ihr obliegt es zum Ausdruck zu bringen, welch grossen Verlust die Familie durch den Hingang des Toten erlitten hat. Dies zeigt sie durch mehr oder weniger starkes Weinen. Bei diesen Klagen erzählt sie Dinge aus dem Leben des Toten, jedoch nicht alles. Sie sagt nur die Dinge, die von der Gemeinde vorweg befürwortet wurden. Dies Be-weinen erfolgt in melodischen Tönen, wobei sich die Klagende in bestimmter Weise schunkelnd bewegt. An der Totenbahre im Totenzimmer sprechen die Angehörigen nicht, sondern weinen nur. Weder bei der Totenwache noch bei der Beerdigung wird von den Angehörigen gesungen.

Mit dem Eintritt des Todes reissen die Verbindungen zwischen den Lebenden und dem Toten nicht ab. Nach allgemeiner Auffassung hält sich die Seele bis zur Beerdigung im Totenzimmer in der Nähe des Toten auf. Damit die Verbindungen wieder handgreiflich werden, wird die Rolle des Toten vom Eintritt des Todes an bis zur Beerdigung, bis zum Aufstellen des Kopfholzes, von Vermittlern übernommen. Als solche Vermittler gelten der Trauerflor für den Spiegel, die Person des sog. Fürbitters und später dann auf dem Friedhof das den Toten personifizierende Kopfholz. Ihre Aufgabe besteht darin, im Namen und an Stelle des Toten alles über den Entschlafenen zu berichten. Dem Fürbitter kommt bei den sich an den verschiedenen Stellen abspielenden dramatischen Szenen eine entscheidende Rolle zu. So zum Beispiel bei der Totenwache, wenn er durch die Wahl der dem Anlass entsprechenden Gesänge und durch das Singen nach dem Diktieren im Namen des Toten gesprochen hat. Oder zum Beispiel bei der Zeremonie, wo er mit einem gereimten Abschiedswort den empfindsamen Abschied des Toten kundtut. Dieser Fürbitter ist in der Regel ein gut angesehener Mann mittleren Alters oder älter. In kleineren Siedlungen gibt es nur einen solchen Fürbitter (Diktierer, Kantor), den man nicht vorher aufzufordern braucht. In grösseren Siedlungen, wo zu gleicher Zeit mehrere von ihnen fungieren, ist man darauf bedacht, noch zu Lebzeiten denjenigen, der einem am nächsten steht, zu diesen Diensten zu bitten. Es kommt auch vor, dass einer vorher mit dem Fürbitter bespricht, was dieser auf seiner Beerdigung sagen soll.

Auf den Friedhöfen regiert ebenfalls eine Ordnung. Die einzelnen Familien werden in einer Gruppe oder einer Reihe bestattet.

Für das Grabausheben, das Totentragen und die Anfertigung des Kopfholzes besteht ebenfalls eine von der Gemeinde vorgeschriebene Ordnung. Dies wird von den

Gliedern der Gemeinde ohne jede Entlohnung, allein aus menschlicher Pflicht erledigt. Ihre Dienste belohnen die Angehörigen, indem sie sie bewirten. Man versorgt die Totengräber auf dem Friedhof, die Teilnehmer an der Totenwache zu Hause, die Schnitzer des Kopfolzes bei ihrer Arbeit und alle zusammen dann auf dem Totenschmaus nach der Beerdigung.

Die hier genannten Bindungen lassen den sich hier abspielenden Gang zu einem determinierten volkstümlichen Drama werden und ermöglichen es diesem, dass es abstrahiert als echtes volkstümliches Spiel weiterlebt, wie z.B. die Parodie vom Totengraben oder die Bestattungsparodie.

INHALT

ERFORSCHUNG DER BESTATTUNGSBRÄUCHE IN BEREG	5
DIE BESTATTUNG ALS VOLKSDRAMA	8
DRAMATISCHE ELEMENTE	13
<i>Der Unterschied zwischen dem Beweinen und der Totenklage</i>	13
<i>Verbot des Beweinens</i>	13
<i>Die Totenklage</i>	15
BESTATTUNGSREQUISITEN	25
<i>Die Trauerdecke</i>	26
<i>Der Trauerflor für den Spiegel</i>	26
<i>Das Aufbahrungstuch</i>	27
<i>Das Totenkissen</i>	27
<i>Das Holz für das Kopfholz</i>	28
<i>Der Sarg und seine Anfertigung</i>	30
<i>Vorbereitung auf den Tod</i>	34
<i>Die Trauerkleidung, die Dauer der Trauer je nach Alter und Geschlecht</i>	39
DIE PERIODE VOR DEM TOD, DIE TODESANZEICHEN	43
<i>Die Angehörigen des Verstorbenen melden sich</i>	43
<i>Erscheinen des Todes in Gestalt von Tieren und Ungeziefer bei Kranken</i>	44
<i>Der Traum vom nahenden Tod bei anderen</i>	45
<i>Aus äusseren Anzeichen wird auf den Tod geschlossen</i>	48
<i>Man spürt den Todesgeruch</i>	50

DAS STERBELAGER	51
<i>Erleichterung des Sterbelagers</i>	51
<i>Man nimmt das Kissen unter dem Kopf fort</i>	51
<i>Man legt den Sterbenden auf den Boden</i>	52
<i>Man dreht den Sterbenden auf die Seite</i>	52
<i>Das Sterbelager des weisen Mannes und der Hexe</i>	53
EINTRITT DES TODES	55
<i>Die volkstümliche Auffassung von der Seele</i>	55
<i>Das Zudrücken der Augen, das Aufbinden der Kinnladen</i> ..	57
<i>Verkünden des Todes durch Glockenläuten</i>	58
<i>Die Amtliche Regelung des Bestattungstermins</i>	63
<i>Verkünden des Todes durch Beweinen</i>	65
<i>Das Waschen des Toten, der Totenwäscher, das Wasser zum Totenwaschen, das Ankleiden des Toten, der Verbleib seiner abgelegten Kleider</i>	66
<i>Die Haare des Toten, das Kämmen und Abschneiden einer Strähne</i>	69
DIE AUSSTATTUNG DES TOTENZIMMERS ALS ERSTER ORT DER BESTATTUNG 	70
<i>Bedecken des Spiegels, die Vermittlerrolle des Spiegelflors</i> ..	72
<i>Das Ausräumen des Totenzimmers, der Verbleib des Totenbettes</i>	74
<i>Vorbereitung der Totenbahre</i>	75
<i>Gegenstände, die in den Sarg kommen</i>	76
<i>Fernhalten böser Geister von der Totenbahre: dem Toten werden eiserne Gegenstände auf den Leib gelegt, unter die Bahre wird Wasser gestellt</i>	79
<i>Einrichtung des Totenzimmers</i>	81
<i>Der Totenbeschauer</i>	82
<i>Das Totensehen</i>	86
DIE TOTENWACHE	90
<i>Der Mittelsmann oder Diktierer</i>	90
<i>Das Diktierbuch</i>	91
<i>Singen bei der Totenwache und auf der Beerdigung</i>	93
<i>Sitzordnung und Verhalten bei der Totenwache</i>	94

<i>Gesänge bei der Totenwache</i>	96
<i>Bewirtung bei der Totenwache</i>	102
DER FRIEDHOF	106
<i>Friedhofordnung, Familienbeerdigung in Gruppen, Herrenfriedhof, Beerdigung in der Kirche</i>	106
<i>Das Grabausheben</i>	111
<i>Das Kopfholz und seine Anfertigung</i>	117
<i>Das Fussholz</i>	125
AUF DEM HOF	126
<i>Die Einrichtung des Hofes</i>	126
<i>Verteilung der Totenkarten, der grosse Abschied der Familie</i>	127
<i>Erscheinen des Mittelsmannes, Lösen der Bande. Vernageln des Sarges</i>	129
<i>Gruppierung derjenigen auf dem Hof, die die letzte Ehre erweisen wollen</i>	130
<i>Die Familie setzt sich in Bewegung. Rituelle Bewegungen, die mit der Totenklage verbunden sind, der Totentanz</i>	131
<i>Die Beerdigungszeremonie. Die Verabschiedung</i>	133
<i>Kirchliche Verordnungen zur Beerdigungszeremonie</i>	133
AUF DEM WEG ZUM FRIEDHOF	149
<i>Die Fenster werden geöffnet und Stühle umgestürzt</i>	149
<i>Der Trauerzug stellt sich auf</i>	151
<i>Platz des Kopfholzes im Trauerzug</i>	152
<i>Trauerzug mit Leiterwagen</i>	153
AM GRAB	156
<i>Placierung am Grab, das Beweinen</i>	156
<i>Das Nachwerfen von Erde, Erinnerungsstücke aus dem Kranz und vom Leichentuch, Nachwerfen von Blumen und Kränzen ins Grab, Mitnehmen von Erde</i>	156
<i>Aufstellen des Kopfholzes</i>	158
<i>Der Kranz</i>	159
<i>Danksagung durch Mittelspersonen</i>	160
<i>Totenklage der Zigeuner am Grab</i>	161
	189

DER TOTENSCHMAUS	162
<i>Händewaschen</i>	162
<i>Tischdecken beim Totenschmaus, Verhalten der Teilnehmer am Totenschmaus</i>	163
DIE HEIMKEHRENDEN SEELEN	167
<i>Proben, Überzeugung vom Heimkehren</i>	167
DIE PFLEGE DES FRIEDHOFES	171
FRIEDHOFSWACHE, FRIEDHOFSWÄCHTER	172
ZUSAMMENFASSUNG	173
ABKÜRZUNGSVERZEICHNIS	175
ANMERKUNGEN	177
VERZEICHNIS DER INFORMANTEN	181
DIE LETZTE WENDE IM DASEIN DER MENSCHEN AUF DEM THEISSRÜCKEN VON BEREG (DRAMATISCHE ELE- MENTE IN TOTENKULT AUF DEM THEISSRÜCKEN VON BEREG) Auszug	183

TARTALOM

A BEREGI TEMETÉSI SZOKÁSOK KUTATÁSA	5
A TEMETÉS MINT NÉPI DRÁMA	8
DRÁMAI ELEMEK	13
<i>A sírás és a siratás közötti különbség</i>	13
<i>A sírás tilalma</i>	13
<i>A siratás</i>	15
A TEMETÉS KELLÉKEI	25
<i>A gyászabrosz</i>	26
<i>A tükörrre való gyászkendő</i>	26
<i>A ravatalterítő</i>	27
<i>A halotti párna</i>	27
<i>A fejfának való fa</i>	28
<i>A koporsó, a koporsó készítése</i>	30
<i>A halálra való</i>	34
<i>A gyászruha. A gyász ideje korok és nemek szerint</i>	39
A HALÁL ELŐTTI IDŐSZAK, A HALÁL ELŐJELEI	43
<i>Jelentkezik a meghalt hozzátartozó</i>	43
<i>A halál megjelenése betegeknél állatok, rovarok alakjában</i> ..	44
<i>A halál mások által való megálmodása</i>	45
<i>Külső jelenségekből következtetnek a halálra</i>	48
<i>Megérik a halál szaga</i>	50
A HALDOKLÁS	51
<i>A haldoklás könnyítése</i>	51

<i>Kiveszik a feje alól a párnát</i>	51
<i>A haldoklót leteszik a földre</i>	25
<i>Oldalra fordítják a haldoklót</i>	52
<i>A tudós, a boszorkány haldoklása</i>	53
A HALÁL BEÁLLTA	55
<i>A lélekről alkotott népi felfogás</i>	55
<i>A szem lefogása, az áll felkötése</i>	57
<i>A halál hírüladása harangozással</i>	58
<i>A temetés idejének a hatóságok által történő szabályozása</i>	63
<i>A halál hírüladása sírással</i>	65
<i>A halott mosása, a halottmosó, a halottmosó víz, öltöztetés, a levetett ruha sorsa</i>	66
<i>A halott haja, fésülés, levágás a hajból</i>	69
A TEMETÉS ELSŐ HELYSZÍNÉNEK, A HALOTTAS SZOBÁ- NAK A KIALAKÍTÁSA	70
<i>A tükör letakarása, a tükörkendő közvetítő szerepe</i>	72
<i>A halottas szoba kiürítése, a halottas ágy sorsa</i>	74
<i>A ravatal elkészítése</i>	75
<i>A koporsóba tett tárgyak</i>	76
<i>A gonosz szellem távoltartása a ravataltól: vastárgyak tétele a halott hasára, víz tevése a ravatal alá</i>	79
<i>A halottas szoba berendezése</i>	81
<i>A halottkém</i>	82
<i>Halottlátás, halottnézés</i>	86
A VIRRASZTÁS	90
<i>A közvetítő vagy a diktáló</i>	90
<i>A diktálókönyv</i>	91
<i>Éneklés a virrasztóban és a temetésen</i>	93
<i>Ülésrend, viselkedés a virrasztáson</i>	94
<i>Virrasztói énekek</i>	96
<i>A virrasztók megvendégelése</i>	102
A TEMETŐ	106
<i>A temető rendje, csoportos családi temetkezés, urak temetője, temetkezés a templomba</i>	106

<i>A sírásás</i>	111
<i>A fejfa, a fejfa készítése</i>	117
<i>A lábfa</i>	125
AZ UDVARON	126
<i>Az udvar berendezése</i>	126
<i>A gyászjegyek kiosztása, a család nagy búcsúja</i>	127
<i>A közvetítő megjelenése, a kötelékek megoldása. A koporsó leszegezése</i>	129
<i>A végtisztességtévők elhelyezkedése az udvaron</i>	130
<i>A család kivonulása. A siratáshoz kapcsolódó rituális mozgások, a halotti tánc</i>	131
<i>A temetési szertartás. A búcsúztatás</i>	133
<i>A temetési szertartásra vonatkozó egyházi rendelkezések</i> ..	133
ÚTON A TEMETŐBE	149
<i>Indulás. Az ablakok kinyitása, a székek felborítása</i>	149
<i>A temetési menet felállása</i>	151
<i>A fejfa helye a gyászmenetben</i>	152
<i>Székérrrel vonuló gyászmenet</i>	153
A SÍRNÁL	156
<i>Felállítás a sírnál, a siratás</i>	156
<i>Rögdobás, emlék a koszorúból, szemfedőből, virág és koszorúdobás a sírba, föld hazavitele</i>	156
<i>A fejfa felállítása</i>	158
<i>A koszorú</i>	159
<i>A közbenjáró köszönetnyilvánítása</i>	160
<i>A cigányok siratása a sírnál</i>	161
A TOR	162
<i>Kézmosások</i>	162
<i>Terítés a torhoz, a toron résztvevők viselkedése</i>	163
A HAZAJÁRÓ LÉLEK	167
<i>Próbák, meggyőződés a hazajárásról</i>	167
A TEMETŐ GONDOZÁSA	171

A TEMETŐ ŐRZÉSE, A TEMETŐ ÓRE	172
ÖSSZEFOGLALÁS	173
RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE	175
JEGYZETEK	177
ADATKÖZLŐK JEGYZÉKE	181
BESTATTUNGSBRÄUCHE AUF DEM THEISSRÜCKEN VON BEREG (Auszug)	183

STUDIA FOLKLORISTICA ET ETHNOGRAPHICA
Publikation des Lehrstuhls für Volkskunde der Universität
Lajos Kossuth zu Debrecen

1. UJVÁRY Zoltán: A temetés paródiája (*Die Parodie auf das Begräbnis*). Debrecen, 1978.
2. DOBROSSY István: Dohánytermesztés a Nyírségben (*Tabakanbau der Nyirgend*). Debrecen, 1978.
3. KUNT Ernő: Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban (*Friedhöfe in den Dörfern der Aggteleker-Kartzegend*). Debrecen, 1978.
4. SZABÓ László: A magyar rokonsági rendszer (*Das ungarische Verwandtschaftssystem*). Debrecen, 1980.
5. BARTHA Elek: A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban (*Die ethnographische Untersuchung des Glaubenslebens in einem Zempléner Dorf*). Debrecen, 1980.
6. DÁM László: Lakóházak a Nyírségben (*Wohnhäuser in der Nyirgend*). Debrecen, 1982.
7. SZALAY Emőke–UJVÁRY Zoltán: Két fazekas falu Gömörben (*Zwei Töpferdörfer in Gömör*). Debrecen, 1982.
8. FARKAS József: Fejezetek az Ecsedi-láp gazdálkodásához (*Einige Kapitel zur Wirtschaftsethnographie des Marschgebietes von Ecsed*). Debrecen, 1982.
9. DOBROSSY István–FÜGEDI Márta: Termelés és életmód (*Produktion und Lebensweise*). Debrecen, 1983.
10. SZABADFALVI József: Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből (*Studien zum ungarischen Hintertum*). Debrecen, 1984.
11. BÖDI Erzsébet: Egy magyarországi lengyel falu táplálkozása (*Die Ernährungsweise in einem Polendorf in Ungarn*). Debrecen, 1984.
12. ERDÉSZ Sándor: Kigyókultusz a magyar néphagyományban (*Schlangenkult im ungarischen Volksüberlieferung*). Debrecen, 1984.
13. SZALONTAI Barnabás: Nyírbátor népi építészet (*Die Volksarchitektur von Nyírbátor*). Debrecen, 1984.
14. BARTHA Elek: Házkultusz (*Hauskult*). Debrecen, 1985.
15. KÖRNYEYNE Gaál Edit: Az első világháború emlékei a népi kéziratok forrásokban és a szájhagyományban (*Erinnerungen an des ersten Weltkrieg in volkstümlichen handschriftlichen Quellen und mündlichen Überlieferungen*). Debrecen, 1985.
16. PETERCSÁK Tivadar: Népszokások Filkeházán (*Volksbräuche in Filkehäza*). Debrecen, 1985.
17. VIGA Gyula: Kőmunkák egy bükkalji faluban (*Steinbruch- und Steinmetzarbeiten in einem Dorf am Fusse des Bükk-Gebirges*). Debrecen, 1985.
18. KAPROS Márta: A születés szokásai és hagyományai az Ipoly mentén (*Bräuche und Glaubensarten in Verbindung mit der Geburt entlang des Flusses Ipoly*). Debrecen, 1986.
19. BERECKZI Ibolya: Népi táplálkozás Szolnok megyében (*Volkstümliche Ernährung im Komitat Szolnok*). Debrecen, 1986.

Redakteur:
Zoltán Ujváry

Adresse:
Néprajzi Tanszék
Lehrstuhl für Volkskunde
Lajos Kossuth Universität
DEBRECEN, 10
Pobox 16.
H-4010
Ungarn